

पंचायत राज
साधनसंच

लोकाभिमुख कारभाराच्या दिशेने...

ग्रामसभा उपसमित्यांच्या कामकाजासाठी साधनसंच

Supported by:

ललिता जोशी

आपले अभिप्राय आणि बहुमोल सूचनांचे स्वागत आहे.

संपर्क : publications@wotr.org

साधनसंच : लोकाभिमुख कारभाराच्या दिशेने....
ग्रामसभा उपसमित्यांच्या कामकाजासाठी साधनसंच

प्रतींची संख्या : ५००

प्रकाशक : वॉटरशेड ऑर्गनायझेशन ट्रस्ट (वॉटर)

सहाय्य : जर्मन एजन्सी फॉर टेक्निकल को-ऑपरेशन (जीटीझेड)

मांडणी : मुद्रा, ३८३ नारायण पेठ, पुणे ४११ ०३०

मुद्रण : जुलै २००९

ISBN : 978-81-86748-14-5

अनुक्रमणिका

भाग १.	विकेंद्रीकरण आणि पंचायत राज व्यवस्था : एक दृष्टीक्षेप	१
भाग २.	ग्रामसभा उपसमित्यांच्या कामकाजासाठी साधनसंच	
२(अ)	ग्राम शिक्षण समिती	७
	♦ ओळख	
	♦ साधनसंच	१३
२(ब)	पाणी पुरवठा व स्वच्छता समिती	
	♦ ओळख	३१
	♦ साधनसंच	३८
२(क)	सामाजिक लेखापरीक्षण समिती	
	♦ ओळख	६९
	♦ साधनसंच	७५
२(ड)	महिला विकास समिती	
	♦ ओळख	९५
	♦ साधनसंच	१००
संदर्भसूची		११७
परिशिष्ट		१२१

प्रस्तावना

कारभाराचे विकेंद्रीकरण हा गेल्या काही दशकांमध्ये राष्ट्रीय-आंतरराष्ट्रीय पातळीवर चर्चिला जाणारा एक महत्त्वाचा विषय. 'कारभाराचे विकेंद्रीकरण' या संकल्पनेला आणि त्यासंदर्भात असणाऱ्या विविध मांडण्यांना 'वित्तीय विकेंद्रीकरण', 'प्रशासकीय निर्णयप्रक्रियेचे विकेंद्रीकरण', 'आर्थिक (बाजारव्यवस्थेच्या संदर्भातील) विकेंद्रीकरण' आणि 'राजकीय निर्णयप्रक्रियेचे विकेंद्रीकरण' असे विविध पैलू असले तरी, भारताच्या संदर्भात राजकीय निर्णयप्रक्रियेच्या विकेंद्रीकरणाची चर्चा मोठ्या प्रमाणावर होत असल्याचे आढळते. भारतामध्ये ७३व्या घटनादुरुस्तीद्वारे विकेंद्रीकरणाच्या प्रक्रियेला खऱ्या अर्थाने गती मिळून पंचायत राज व्यवस्थेद्वारे विकेंद्रित राज्यव्यवस्थेला घटनेचे अधिष्ठान प्राप्त झाले. यामुळे, राज्यकारभारातील सहभाग हा नागरीकांचा हक्क बनला, आणि निर्णयप्रक्रियेमध्ये आपले मत नोंदवण्यासाठी स्थानिक स्तरावर 'ग्रामसभे'च्या स्वरूपात एक सहजसोपे व्यासपीठ निर्माण झाले.

मात्र, घटनेने दिलेले अधिकार बजावण्यासाठी आवश्यक असणारी कायदेशीर प्रक्रिया केंद्र आणि राज्यस्तरावर, घटनादुरुस्तीनंतर जवळजवळ दीड दशक उलटून गेल्यानंतरही पूर्ण झालेली नाही. यामागे इतर अनेक कारणे असली तरीही ग्रामपंचायतीच्या आणि ग्रामसभेच्या स्तरावर योग्य 'कारभारप्रणाली' चा (गव्हर्नंस सिस्टिम्स) अवलंब केलेला नाही, हे यामागील एक प्रमुख कारण आहे. म्हणूनच, घटनेने दिलेले अधिकार बजावण्यासाठी आवश्यक असणारे कायदेशीर बदल होईपर्यंत वाट न पाहता, ग्रामपंचायत आणि ग्रामसभांनीच कारभाराच्या बाबतीत स्वयंप्रेरणा दाखवून लोकाभिमुख काम करावे असा एक विचार अनौपचारिक लिखाण आणि अशासकीय संस्थांनी केलेल्या कामातून पुढे आला. या कामामध्ये ग्रामसभांनी आणि ग्रामपंचायतींनीच पुढाकार घेतल्यास कायदेशीर बदलाच्या प्रक्रियेला तळागाळातून ताकद मिळेल असेही मानण्यात आले.

हाच विचार पुढे घेऊन जाण्याचा एक सुरुवातीचा प्रयत्न म्हणजे या साधनांची निर्मिती होय. पंचायत राज संस्थांनीच गावाचा कारभार हाती घ्यावयाचा असेल तर, गाव-कारभारासाठी एका सुयोग्य कारभारप्रणालीची गरज आहे, ही बाब आता नवीन राहिलेली नाही. अशी कारभारप्रणाली विकसित करून प्रस्थापित करणे ही वस्तुतः एक निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. तसेच, गावपातळीवरील वेगवेगळे प्रश्न आणि त्या प्रश्नांशी जोडलेली विकासाची क्षेत्रे (सेक्टर) यांचा वस्तुनिष्ठ पद्धतीने अभ्यास करून विकासाचे निर्णय घेण्याच्या पद्धतीचे कारभारप्रक्रियेशी एक अविभाज्य नाते आहे. ही बाब डोळ्यासमोर ठेऊन, गावातील निर्णयप्रक्रिया पारदर्शी, आणि सहभागी व्हावी अशा उद्देशाने ही साधने तयार केली आहेत.

या साधनांचा उपयोग पाठ्यपुस्तकाप्रमाणे न करता गावातील विशिष्ट प्रश्न/अडचणी किंवा स्थानिक परिस्थितीच्या (ग्राउंड रिअॅलिटी) संदर्भात यातील पद्धती तपासून पाहून, स्थानिक संस्था/ग्रामपंचायतींनी नवीन पद्धती निर्माण करणे अपेक्षित आहे. त्यासाठी या साधनांमधील पद्धतींमागील सूत्र लक्षात घेणे उपयुक्त ठरेल, यासाठी साधनांमध्ये आवश्यक ती लवचिकता (फ्लेक्सिबिलिटी) असावी असा प्रयत्न केला आहे. स्थानिक संस्था, शासन, आणि ग्रामपंचायती या साधनांचा उपयोग करून त्यातील पद्धती आणि त्यामागील विचार यामध्ये भर घालतील अशी आशा वाटते.

आभार

ढोंडब्रार, कुंभार्डे, डोंगरगाव आणि कुंभारी या नासिक आणि जालना जिल्ह्यातील गावांमधील लोकं, ग्रामपंचायत सदस्य आणि शालेय कर्मचारी या सर्वांचे आम्ही मनःपूर्वक आभार मानतो. या सर्वांनीच साधनसंचाच्या निर्मितीमध्ये दिलेले योगदान बहुमोल आहे. नावीन्यपूर्ण प्रयोग करण्याची त्यांच्यातील आवड आणि गावपातळीवरील कारभार अधिकाधिक परिपूर्ण आणि लोकाभिमुख व्हावा यासाठीची त्यांची वचनबद्धता यामुळेच या साधनसंचाच्या निर्मितीसाठी आवश्यक असणारा अभ्यास शक्य झाला. त्याचप्रमाणे या साधनसंचाच्या लेखनाइतकेच महत्त्वपूर्ण योगदान श्री थॉमस पडघलमल, (प्रकल्प क्षेत्र समन्वयक) यांनी दिले आहे. साधने गावामध्ये प्रत्यक्ष वापरून पाहण्यासाठी तसेच लोकांमध्ये जाणीवजागृती आणि उत्साह निर्माण करण्यासाठी त्यांनी घेतलेल्या कष्टांमुळे साधनसंचामध्ये सुधारणा करण्यासाठी आवश्यक दृष्टी मिळाली.

तसेच, वॉटर आणि संजीवनी या संस्थांच्या कार्यकर्त्यांनी अतिशय अभ्यासपूर्ण अशा सूचना केल्या त्या सर्व कार्यकर्त्यांचे आणि सदस्यांचे आभार. यामध्ये विशेषतः सर्वश्री संदीप जाधव, वंदना पाटेकर, गणेश राजापुरे, आणि हेमंत पिंजण यांचा आवर्जून उल्लेख करायला हवा.

डॉ. मार्सेला डिसूजा यांचे सातत्यपूर्ण प्रोत्साहन, मार्गदर्शन आणि श्री. क्रिस्पिनो लोबो यांचे पाठबळ यासाठी मी त्यांची ऋणी आहे.

ललिता जोशी

भाग १. विकेंद्रीकरण आणि पंचायत राज व्यवस्था : एक दृष्टिक्षेप

विकेंद्रीकरणाच्या संकल्पनेचा उगम व अर्थ

साधारणपणे १९९० च्या सुमारास 'विकेंद्रीकरण' ही संकल्पना जागतिक पातळीवर महत्त्वाची मानली जाऊ लागली. कारभाराचे विकेंद्रीकरण आवश्यक आहे असे मानणाऱ्यांचा एक प्रभावशाली गट जागतिक पातळीवर उदयास आला आणि या संकल्पनेचा प्रसार करू लागला. यामुळे 'विकेंद्रीकरण' चांगले की वाईट याबाबत एक नवी चर्चा आंतरराष्ट्रीय पातळीवर छेडली जाऊ लागली. कारभाराच्या विकेंद्रीकरणाची ही चर्चा आणि त्याच्या विविध बाजू समजून घेण्याआधी 'विकेंद्रीकरण' ही संकल्पना समजून घेणे महत्त्वाचे आहे.

देशाचा कारभारामध्ये, शासनाची अथवा सरकारची चार महत्त्वाची कामे आहेत -
(अ) विकासाची कामे (ब) देशाची बाहेरील शत्रूंपासून तसेच अंतर्गत सुरक्षा आणि सुव्यवस्था (क) न्यायदान आणि (ड) इतर देशांशी संबंध, असे मानल्यास असे दिसते की ही सर्व कामे एकच सरकार करत नाही. म्हणजेच सरकार वेगवेगळ्या पातळीवर अस्तिवात असते (जसे की, केंद्र-सरकार, राज्य सरकार इ.). अगदी वरच्या पातळीवरील केंद्रशासनाकडे वरील कारभारातील चार कामांपैकी दोन कामे - सुरक्षा, आंतरराष्ट्रीय संबंध एकवटलेली आहेत. न्यायदान हे स्वतंत्र काम असले आणि केंद्रापासून जिल्हापातळीवर न्यायदानाची (न्यायालयांची) व्यवस्था असली, तरी त्याच्या कारभाराचा निर्णयही केंद्र शासनाकडेच असतो. देशाच्या विकासाचे काम मात्र वेगवेगळ्या पातळीवरील सरकारांकडे विभागलेले आहे.

केंद्र शासनाबरोबरच, राज्य पातळीवर 'राज्य-शासन', जिल्हापातळीवर 'जिल्हा परिषद', तालुका पातळीवर 'पंचायत समिती' आणि गावपातळीवर 'ग्रामपंचायत' असे वेगवेगळ्या पातळीवर शासन काम करते. ग्रामपंचायतीप्रमाणेच शहरामध्ये, शहराच्या लोकसंख्येनुसार महानगरपालिका, नगरपालिका किंवा नगरपरिषद काम करते. ग्रामपंचायत आणि नगरपालिका व महानगरपालिकांना स्थानिक सरकारे किंवा 'स्थानिक स्वराज्य संस्था' असे म्हणतात. गाव/शहर, तालुका, जिल्हा, राज्य आणि देश (केंद्र), या वेगवेगळ्या पातळीवर विकासाचे आणि सुरक्षेचे प्रश्न वेगवेगळ्या स्वरूपाचे असल्यामुळे, ही विविध पातळीवरील कामे पार पाडण्यासाठी किंवा या पातळीवरील विकासाचा कारभार चालवण्यासाठी अशी विविध पातळीवरील सरकारे निर्माण करण्यात आली. या विविध पातळीवरील सरकारांकडून त्यांच्या पातळीवरील कारभार चालवणे व विकासाचे प्रश्न सोडवणे जाणे आवश्यक होते. मात्र जिल्हापातळीवरील आणि विशेषतः गावपातळीवरील शासनामध्ये असे विकासाचे काम करण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या क्षमता, तंत्रज्ञानाची समज मात्र नव्हती. तसेच, जिल्हापातळीवर आणि तालुकापातळीवर असणारी यंत्रणा प्रत्यक्ष तळागळात जाऊन काम करण्यासाठी संख्येच्या दृष्टीने पुरेशी नव्हती. म्हणूनच स्थानिक स्वराज्य संस्था (यांना पंचायत राज संस्था असेही म्हणतात) निर्माण केल्या गेल्या तरीही विकासाचे निर्णय घेण्याची आणि योजना अंमलात आणण्याची परवानगी मात्र या स्थानिक स्वराज्य संस्थांना नव्हती. यासाठीच

शासनाने विविध विकास विभाग (कृषी, पाणीपुरवठा, सार्वजनिक बांधकाम इ.) निर्माण केले. या विभागांना नोकरशाही असेही म्हटले जाते.

‘विकेंद्रीकरण’ म्हणजे खालच्या स्तरावरच्या सरकारांना विकासाचे निर्णय घेण्याची आणि त्या निर्णयांच्या अंमलबजावणीची परवानगी देणे. यासाठी केंद्र शासनाने भारताच्या राज्यघटनेमध्ये दुरुस्ती केली असून ही घटनादुरुस्ती ‘७३ वी घटनादुरुस्ती’ आणि ‘७४ वी घटनादुरुस्ती’ म्हणून परीचित आहे. यापैकी ७३ वी घटनादुरुस्ती ही ग्रामपंचायतींना अधिकार देण्यासाठी केली गेलेली घटनादुरुस्ती तर ७४ वी घटनादुरुस्ती ही महानगरपालिका आणि नगरपालिकांना अधिकार देण्याबाबतची घटनादुरुस्ती म्हणून ओळखली जाते.

विकेंद्रीकरणाची गरज

विकेंद्रीकरणाची गरज नेमकी का आहे किंवा विकेंद्रीकरण चांगले अथवा वाईट या मुद्द्यांवर जागतिक पातळीवर मोठ्या प्रमाणावर चर्चा झाली व अजूनही होते आहे. तसेच, वेगवेगळ्या पद्धतीने विचार करणाऱ्या व्यक्ती आणि संस्था विकेंद्रीकरणाच्या बाजूने आणि विरोधात आपापली मते मांडत असतात, त्यावर शोधनिबंध लिहित असतात आणि चर्चासत्रेही घडवत असतात. असे असले तरीही या सर्व चर्चांमधून प्रस्थापित झालेली मते म्हणजे सर्वांनीच विकेंद्रीकरणाची मांडलेली ठोस आवश्यकता. यामध्ये, विकेंद्रीकरणाची आवश्यकता समजावण्यासाठी मांडलेली मते पुढीलप्रमाणे :

(अ) केंद्रीकरणामुळे, म्हणजेच सर्व महत्त्वाचे अधिकार केंद्र शासनाच्या हातामध्ये एकवटले तर विकासाची गती मंद होते असे मांडले जाते. याचे महत्त्वाचे कारण असे की, विकास हा शेवटी स्थानिक पातळीवरच घडत असल्यामुळे विकासाचे निर्णय स्थानिक पातळीवरील प्रश्नांचा अभ्यास केल्याशिवाय घेता येत नाही. या प्रक्रियेत वेळ जातो. तसेच, दुसरे महत्त्वाचे कारण असे की, प्रत्येक निर्णय (उदाहरणार्थ बांधारा बांधायचा की नाही?) घेण्यासाठी खूप ठिकाणी त्या त्याविषयाची फाईल फिरते व त्यामुळे

निर्णय घेण्यात वेळ जातो. म्हणजेच विकासाचे काम मंद गतीने होते व कामातील कार्यक्षमता कमी होते.

(ब) केंद्रीकरणामुळे स्थानिक लोकांची मते व निर्णयांना महत्त्व मिळत नाही असे मानणारा एक प्रमुख प्रवाह आहे. विकासाचे सारे महत्त्वाचे निर्णय मुंबई (राज्याची राजधानी) किंवा दिल्ली अशा केंद्रीय पातळीवर घेतल्यास स्थानिक सर्वसामान्यांच्या गरजा, प्राधान्यक्रम, आशा-आकांक्षा, व त्यांच्या मनातील विचार व योजनांना विकासाच्या आराखड्यामध्ये स्थान मिळत नाही. म्हणूनच विकासाचे निर्णय घेण्याचे अधिकार स्थानिक सरकारांना (म्हणजेच महानगरपालिका, नगरपालिका व ग्रामपंचायती यांना) देण्यात यावेत असे मानले गेले.

विकेंद्रीकरण प्रत्यक्षात आणण्यातील आव्हाने

७३व्या घटनादुरुस्तीमुळे ग्रामपंचायतींना विकासाची कामे करण्याचे, तसेच त्यासंबंधीचे निर्णय घेण्याचे अधिकार मिळाले. परंतु, असे झाले असले तरीही गावपातळीवर गावाच्या विकासाचे प्रश्न शोधण्यासाठी लागणाऱ्या अनेक प्रकारच्या क्षमतांचा अभाव असल्याचे दिसते. गावातील लोकांना (ग्रामसभेला) जरी विकासाच्या प्रश्नांची जाण असली, तरीही त्यावर उपाय शोधण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या क्षमता (उदा. तंत्रज्ञानाची समज) म्हणाव्या त्या प्रमाणात विकसित झालेल्या नाही. मात्र या क्षमता विकसित न होण्यामध्ये गावकऱ्यांचा आणि ग्रामपंचायतीचा संपूर्ण दोष आहे असे म्हणता येणार नाही. याची कारणे अनेक आहेत.

७३वी घटनादुरुस्ती होऊन १६ वर्षे लोटली तरीही गावपातळीवर ग्रामपंचायतींनी गावाचा कारभार अपेक्षित गतीने आणि सक्षमपणे हाती घेतलेला नाही. कारण, ७३ वी घटनादुरुस्ती ही केवळ राज्यघटनेच्या पातळीवर बराच काळ राहिली. घटनादुरुस्ती झाल्यानंतर राज्यांनीही ग्रामपंचायत व ग्रामसभेला अधिकार देण्यासंबंधीचे कायदे व नियम तयार करण्यात बराच काळ व्यतीत केला. त्याचप्रमाणे, ग्रामपंचायतींनी विकासाचा कारभार कोणत्या पद्धतींनी हाकावा यासाठी कार्यपद्धतीही विकसित केली नाही. तसेच, ग्रामपंचायतींना विकासनिधी हव्या त्या प्रमाणात न देता, सातत्याने जिल्हा व राज्य पातळीवरील योजनांवर अवलंबून ठेवण्यात आले. या सान्या प्रशासकीय निर्णयप्रक्रियेतील खोळंब्यामुळे विकेंद्रीकरण हे केवळ

राज्यघटनेतील बदल व केंद्र/राज्यसरकारांच्या कायद्याच्या चौकटीत अडकून राहून ग्रामपंचायतीपर्यंत पोचले नाही.

ही प्रक्रिया ग्रामपंचायतीपर्यंत न पोचल्याने गावस्तरावरील कार्यकर्ते, शिक्षित तरुण आणि मुख्यतः ग्रामसभेचे सदस्य या साऱ्या घटकांना गावाच्या विकासाचा विचार करण्याची सवयच लागली नाही. गावातील लोक (ग्रामस्थ) केवळ स्वतःच्या कुटुंबाचा, कौटुंबिक अडचणी, आजार-आरोग्य, शेती, मजुरीचे किंवा उपजीविकेचे प्रश्न यामध्येच अडकून राहिले. गावाच्या विकासाची जबाबदारी त्यांच्यावर न सोपवल्यामुळे गावाच्या विकासाच्या प्रश्नांची समज त्यांच्यात म्हणाव्या त्या प्रमाणात निर्माण झाली नाही. काही निवडक मंडळींना गावाच्या, तालुक्याच्या राजकारणात रस (इंटरेस्ट) असल्यामुळे त्यांची राजकारणाची समज वाढली, मात्र काही अपवाद वगळता विकासाच्या समग्र समजेपासून ते वंचित राहिले.

त्याचप्रमाणे शासनाने आजवर विविध योजनांद्वारे लोकांना 'लाभ' देण्याची नीती राबवली. यामुळे आपल्या स्वतःच्या गरजांचा सामूहिक स्तरावर विचार करून प्रश्न सोडवण्याऐवजी 'मायबाप' सरकारवर साध्या-साध्या अडचणींसाठीही अवलंबून राहण्याची सवय ग्रामस्थांना लागली, हे सत्य गावकऱ्यांनाही नाकारता येणार नाही. त्यामुळेच, 'आपल्या प्रश्नांचा विचारही सरकारने करावा' आणि 'आपले प्रश्न सोडवण्यासाठीही सरकारनेच झटावे' अशी मानसिकता निर्माण होऊन विकासाची 'आस' आणि 'कास' ही शासनाची जबाबदारी बनली.

या सगळ्या कारणांमुळे गावस्तरावर गावाच्या समग्र विकासाचा विचार, तसेच ग्रामपंचायत स्तरावर कार्यपद्धतीही रुजली नाही. भरीस भर म्हणून ग्रामपंचायतीकडे अत्यंत तोकड्या प्रमाणात पैसे आल्यामुळे, पैशाचे नियोजन, कंत्राटदारांशी करार, बँकेचे व्यवहार व लेखापरीक्षण असे अनेक प्रकारचे आर्थिक नियोजन आणि व्यावहारिक बाबींची ग्रामपंचायत स्तरावर कार्यपद्धती रुजली नाही. म्हणूनच ग्रामपंचायती स्वयंपूर्ण आणि सक्षम होऊ शकल्या नाहीत.

आश्वासक सुरुवात

वरील साऱ्या अडचणी असल्या तरीही आता मात्र धोरणात्मक स्तरावर अनेक चांगल्या बाबी घडण्यास सुरुवात झाली आहे. विशेषतः पंचायतराज व्यवस्था बळकट करण्याच्या दृष्टीने शासनाने पावले उचलण्यास सुरुवात केली असून यामध्ये जिल्हास्तरावर (जिल्हा परिषद)

आणि ग्रामस्तरावर (ग्रामपंचायत) योजनांच्या अंमलबजावणीमध्ये वेगवेगळे बदल होत आहेत. राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना, हरियाली पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम, संयुक्त वन व्यवस्थापन, दलित वस्ती सुधार योजना, निर्मल ग्राम योजना, पायवाटा, शेतीच्या विविध योजना अशा वेगवेगळ्या योजनांची अंमलबजावणी शासनाने ग्रामपंचायत स्तरावर सोपवली आहे. इतकेच नव्हे तर आता ग्रामसभेच्या हाती निर्णयप्रक्रिया सोपवण्याच्या उद्देशाने व गावस्तरावरील निर्णयप्रक्रिया लोकशाही पद्धतीने व्हावी यासाठी 'जलस्वराज्य' सारख्या योजना हाती घेतल्या जाऊ लागल्या आहेत.

या सर्वांमधून ग्रामपंचायत आणि ग्रामसभेच्या सक्षमीकरणाची प्रक्रिया पुढे जाणे अपेक्षित असले तरीही केवळ योजनांच्या माध्यमातून ही प्रक्रिया फारशी वेगाने पुढे जाणार नाही. यासाठी ग्रामसभेला केंद्रस्थानी ठेऊन गावपातळीवरील कारभाराची घडी व्यवस्थित बसवणे आवश्यक आहे. ही घडी बसवताना, गावाच्या विकासासाठी आवश्यक असणारा अभ्यास करण्याची, अशा अभ्यासामध्ये गावाच्या सामुहिक व कुटुंबपातळीवरील विकासाच्या गरजा आणि गरजांनुसार विकासाचे नियोजन करण्यासाठी आवश्यक असणारी कार्यपद्धती या साऱ्या बाबींचा अंतर्भाव करणे आवश्यक आहे.

साधनांची गरज

वरच्या परिच्छेदात नमूद केल्याप्रमाणे गावपातळीवर विविध विकासाच्या कामांसाठी ग्रामसभेला केंद्रस्थानी ठेवून एका सुयोग्य कार्यपद्धतीची घडी बसवायची असल्यास यासाठी टप्पाटप्प्याने काम करणे आवश्यक असेल. या कामाची सुरुवात म्हणून गावपातळीवर अतिशय महत्त्वाच्या असणाऱ्या काही विकासाच्या विषयांपासून सुरुवात करणे आवश्यक आहे.

मात्र, ग्रामसभेमध्ये मोठ्या संख्येने लोकसहभाग अपेक्षित असल्याने ग्रामसभेला गावाच्या विकासासंबंधीच्या प्रत्येक बारीकसारीक प्रश्नांचा आणि निर्णयांचा सखोल अभ्यास करणे शक्य होणार नाही. उलटपक्षी हे काम ग्रामसभेच्याच उपसमित्यांकडे सोपवणे संयुक्तिक ठरेल. यातील महत्त्वाची बाब अशी की या वेगवेगळ्या उपसमित्यांना आता कायद्यानेही महत्त्वपूर्ण स्थान दिले असून, यामुळेच या समित्यांनीच ग्रामसभाकेंद्री विकासाच्या कारभाराची घडी बसवण्यामध्ये सक्रीय भूमिका निभावणे उपयुक्त ठरेल. या समित्यांचे वैशिष्ट्य म्हणजे समित्यांचे

सदस्य हे ग्रामसभा सदस्यांमधूनच निवडले जातात, तसेच सदस्यांच्या निवडीमध्ये समाजातील सर्व घटकांना समान प्रतिनिधित्व दिले जाते. म्हणूनच या समित्यांना ग्रामसभेच्या उपसमित्या असे म्हणणे संयुक्तिक ठरते आणि ग्रामसभेसमोर असणाऱ्या विकासाच्या जबाबदाऱ्या विषयानुसार वाटून, त्याअनुषंगाने विकासाची घडी बसवणे हे समित्यांच्या माध्यमातून शक्य होते.

ही घडी बसवण्याचे काम जरी काही निवडक विषयांपासून सुरू करायचे असले तरीही संबंधित विषयांच्या अभ्यासासाठी आवश्यक असणारी साधने विकसित करणे आवश्यक आहे. ही साधने समित्यांच्या कामकाजासाठी मार्गदर्शन करतील आणि समित्यांना संबंधित विषयामध्ये (उदा. पाणीपुरवठा, महिला विकास इ.) विकासाचे अचूक निर्णय घेण्यास उपयुक्त ठरतील असा ही साधने करण्यामागे उद्देश आहे. ही साधने पथदर्शी स्तरावर राबवण्यासाठी वॉटर संस्थेने हाती घेतलेल्या सर्वेक्षणामधूनही, 'गावांमध्ये पूर्वी स्थापन झालेल्या समित्या योग्य मार्गदर्शन आणि कार्यपद्धतीअभावी' कार्यरत नसल्याचे पुढे आले असून, अशा समित्यांसाठी ही साधने उपयोगी ठरावीत असाही सदर साधने तयार करण्यामागील हेतू आहे.

साधनांचे विषय, आवाका आणि मर्यादा

या साधनांद्वारे गावपातळीवरील विकासाच्या प्रक्रियेला एक आकार मिळावा अशी अपेक्षा आहे. ग्रामसभेच्या उपसमित्यांचे प्रशिक्षण, मार्गदर्शन करणे आणि त्यांना विकासाच्या कार्यक्रमांचे नियोजन, अंमलबजावणी, अंमलबजावणीवरील देखरेख तसेच योजना चालवणे अशा विविध कामांसाठी सक्षम करणे असा या साधनांमागील हेतू आहे. या साधनसंचामध्ये खालील चार महत्वाचे विषय हाताळले आहेत.

- (अ) शिक्षण
- (ब) पाणीपुरवठा आणि सार्वजनिक स्वच्छता
- (क) सामाजिक लेखापरीक्षण
- (क) महिला-सक्षमीकरण

यामध्ये सामाजिक लेखापरीक्षण हा ही एक महत्वाचा विषय समाविष्ट केला असून याद्वारे स्थानिक लोकांच्या सहभागाच्या दृष्टीने काही महत्त्वपूर्ण प्रक्रिया सामाजिक लेखापरीक्षण

समितीद्वारे घडवण्यावर भर दिला आहे. ग्रामपंचायतीसह इतर ग्रामसभेच्या समित्यांच्या कामकाजामध्ये पारदर्शित्व आणणे आणि आवश्यकतेनुसार त्यांच्या कामकाजामध्ये सहभागी होऊन त्यांना ग्रामसभेप्रति जाबदायी करणे असे दुहेरी उद्दिष्ट सामाजिक लेखापरीक्षण समितीपुढे आहे. याचप्रमाणे लोकांनी समित्यांच्या कारभाराप्रति दक्ष असणे असेही यामागील महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे.

वरील विषयांची निवड का केली हे मांडतानाच, हे ही नमूद करणे अतिशय आवश्यक आहे की या साधनसंचामध्ये अन्नसुरक्षा, आरोग्य, पाणलोटक्षेत्र विकास, उपजीविका-सुरक्षा, नैसर्गिक संसाधनांचे व्यवस्थापन, सामायिक मालकीच्या संसाधनांचे व्यवस्थापन यासारख्या महत्त्वपूर्ण विषयांचा समावेश केला गेला नाही. हा साधनसंच बनवणे आणि संचाच्या आधारे प्रत्यक्ष गावामध्ये विकासाचे काम घडवून आणणे हे प्रायोगिक तत्वावर सुरू केले गेले. तथापि, अशा प्रकारचे साधनसंच इतर विषयांसाठी विकसित करणे आणि त्यांचा उपयोग ग्रामपंचायत, उपसमित्या आणि ग्रामसभेच्या सक्षमीकरणासाठी करण्यास खूप वाव आहे.

असे असले तरीही, या साधनांद्वारे ग्रामसभेच्या चार महत्त्वाच्या उपसमित्यांना संबंधित विषयांमधील ज्ञान आणि कार्यपद्धतीचे पाठबळ मिळून त्याआधारे संबंधित विषयांचे कार्यक्रम आखणे आणि त्यांची अंमलबजावणी करणे सुकर होईल. ही साधने अतिशय प्राथमिक अवस्थेमध्ये असली तरीही, या साधनांमध्ये विकासाकडे पाहण्याचा 'दृष्टिकोन' आणि विकास घडवण्याची 'प्रक्रिया' या दोन्ही गोष्टींचा मिलाफ साधण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्याचप्रमाणे या साधनांद्वारे महत्त्वाच्या विषयांवर स्थानिक लोकांची मते, विचार आणि दृष्टिकोन पुढे आणणे आणि त्याचप्रमाणे निर्णयप्रक्रियेमध्ये लोकांचा सहभाग मिळेल अशाच पद्धतीने साधनांची रचना करण्यात आली आहे. तसेच या साधनांमध्ये आखण्यात आलेल्या प्रक्रियेतून संबंधित विषयाची समिती आणि ग्रामसभा यांची समान समज निर्माण होईल अशी अपेक्षा आहे.

या संचातील साधनांमध्ये गावात सर्वसाधारणपणे आढळणाऱ्या (संबंधित विषयातील) अडचणी आणि प्रश्नांचा ढोबळमानाने विचार केला गेला आहे. म्हणूनच यातील अडचणी प्रत्येक गावासाठी जशाच्या तशा लागू ठरतीलच असे नाही. तसेच, ज्या गावामध्ये या साधनांचा उपयोग केला जाईल त्या गावाच्या अडचणींचा स्वतंत्रपणे विचार आणि अभ्यासही

करणे अपेक्षित आहे. हा अभ्यास करण्यासाठी सदर साधनांमध्ये केवळ अभ्यासपद्धती सुचवण्यात आली आहे. यामुळे या साधनांचा पाठ्यपुस्तकाप्रमाणे वापर न करता, मार्गदर्शक साधने म्हणून वापर करणे अपेक्षित आहे. तसेच, साधनाचा उपयोग प्रत्येक कुटुंबाची विशिष्ट अडचण समजून घेऊन ती सोडवण्यासाठी विकासाचे उपक्रम (सामूहिक आणि वैयक्तिक स्तरावर) आखण्यासाठी करणे अपेक्षित आहे.

वरील प्रक्रिया घडवण्यासाठी या साधनांचा उपयोग करताना एक गोष्ट लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे. या साधनांमध्ये काही तक्ते आणि तक्त्यांमध्ये भरावयाची माहिती कशी जमवावी याबद्दल मार्गदर्शक सूचना आहेत. या सूचनांचा अभ्यास केल्यास, प्रत्यक्ष साधनांचा वापर करणाऱ्या कार्यकर्त्यांना अनेक वेगवेगळ्या कल्पना सुचू शकतील. तसेच, या कल्पनांच्या आणि मार्गदर्शक सूचनांच्या आधारे छोटे अभ्यास आखता येतील. या कामामध्ये एका सक्षम सामाजिक संस्थेची मदत घेणेही अपेक्षित आहे. अशा गावात केलेल्या प्रयोगांच्या आणि अभ्यासांच्या आधारे साधनसंचामध्ये भर घालून स्थानिक परिस्थितीशी सुसंगत अशी साधने निर्माण करणे शक्य होईल. यातूनच गावातील विकासाच्या प्रश्नांचा अभ्यास, त्याआधारे निश्चित केलेल्या गरजा, आणि गरजांशी सुसंगत अशा योजनांची आखणी - अशी कार्यपद्धतीची एक साखळी निर्माण होईल.

याशिवाय या साधनांमध्ये 'देखरेख' किंवा 'दक्षता' या मुद्द्यावरही विशेष भर देण्यात आला आहे. ग्रामीण भागामध्ये विकासाची कामे करण्यामध्ये किरकोळ अपवाद वगळता ९०% ते ९५% विकासनिधी हा शासकीय योजनांच्या माध्यमातून येतो. तसेच, हा निधीही सातत्यपूर्ण नसतो, म्हणजेच प्रत्येक ग्रामपंचायतीला दरवर्षी ठराविक रकमेचा निधी न मिळता ग्रामपंचायतीचे अंदाजपत्रक हे संपूर्णपणे त्या गावासाठी दरवर्षी मंजूर होणाऱ्या योजनांच्या आवाक्यावर अवलंबून असते. म्हणूनच या योजनांची अंमलबजावणी योग्य रीतीने होणे हे त्या गावासाठी अपरिहार्य असते. ही बाब लक्षात ठेऊनच, योजनांच्या अंमलबजावणीवर ग्रामसभेचे नियंत्रण असणे आवश्यक आहे.

देखरेख म्हणजे एखाद्या योजनेची अंमलबजावणी, नियोजनाप्रमाणेच होते आहे ना? याची खात्री करणे. म्हणूनच देखरेखीमध्ये सातत्य असणे आवश्यक असते. तसेच, योजनेच्या अंमलबजावणीची प्रगती, त्यातील अडचणी आणि सद्यस्थिती याबाबतची कल्पना लोकांना देणे आवश्यक असते. देखरेखीमध्ये तीन महत्वाच्या गोष्टी समाविष्ट असतात-

- (अ) योजनेच्या प्रगतीच्या प्रत्येक टप्प्यावर पद्धतशीर माहिती जमवणे
- (ब) अंमलबजावणीसाठी ठरवण्यात आलेली लक्ष्ये आणि त्यासंबंधीचे उपक्रम यावर विशेष भर दिलेला असतो
- (क) देखरेख ठेवण्यामागे, अंमलबजावणीतील दोष अथवा उणीवा काढणे असा हेतू नसून अंमलबजावणीचा दर्जा वाढावा असे उद्दिष्ट असते.

प्रकल्पाच्या अंमलबजावणीची जबाबदारी पेलणाऱ्या यंत्रणेवर, अंमलबजावणीच्या प्रक्रियेवर देखरेख ठेवण्याची जबाबदारी असून यामध्ये निर्णयप्रक्रियेशी संबंधित घटक, तसेच ज्या घटकांसाठी कार्यक्रम राबवला जातो अशा सर्व घटकांना सहभागी करून घेणे आवश्यक असते. तसेच, या प्रक्रियेतील निरीक्षणांच्या आधारे निर्माण झालेली समज पुढील प्रक्रिया प्रभावीपणे राबवली जावी यासाठी वापरणे अपेक्षित असते.

भाग २. ग्रामसभा उपसमित्यांच्या कामकाजासाठी साधने

२(अ) ग्राम शिक्षण समिती

ओळख

ग्रामीण शिक्षणाबाबतच्या धोरणाची ओळख

ग्रामीण भागातील शिक्षणासंबंधीचे शासनाने धोरण गेल्या काही वर्षांमध्ये वेगाने बदलत चालले आहे. वस्तुतः स्वातंत्र्यानंतरच 'शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण' हे शिक्षणक्षेत्रामध्ये शासनाने धोरणात्मक उद्दिष्ट म्हणून स्वीकारले होते. शासनाने निश्चित केलेल्या धोरणात्मक निर्देशानुसार देशातील सर्वाना मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण मिळेल अशी परिस्थिती अस्तित्वात आणणे हे ध्येय्य जपले गेले. सन् २००२ मध्ये केलेल्या ८६व्या घटनादुरुस्तीमध्ये घटनेच्या कलम २१-अ, भाग ३ मध्ये ६ ते १४ वयोगटातील सर्व मुलांसाठी मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण हा मूलभूत हक्क असल्याची मान्यता दिली गेली आहे. १९६८, १९८६ आणि सुधारित १९९२ या तीनही धोरणात्मक दस्तावेजांमध्ये राज्यघटनेतील तत्वांचाच सातत्याने पुनरुच्चार केला गेला असल्याचे आढळते. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण १९९२ नुसारही मोफत, सक्तीचे आणि दर्जेदार शिक्षण देणे हे धोरणात्मक उद्दिष्ट असल्याचे म्हटले आहे.

सुधारित धोरणामध्ये शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणाशिवाय इतर अनेक मुद्द्यांवरही भर दिला आहे. विशेषतः शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्यावर भर देतानाच त्यामध्ये जीवनकौशल्यांच्या प्रशिक्षणाचाही विशेष उल्लेख आढळतो. शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणाचे उद्दिष्ट गाठण्यासाठी धोरणाने वैकल्पिक शिक्षण, सर्वसमावेशी शिक्षण, स्थानिक समुदायांनी शिक्षणप्रक्रियेची जबाबदारी स्वीकारणे अशा अनेक मुद्द्यांवर भर दिला आहे. 'सर्व शिक्षा अभियान' या

शासनाने बराच गाजावाजा करून सुरू केलेल्या एका महत्त्वाच्या कार्यक्रमांमध्येही या बदलत्या धोरणाचे प्रतिबिंब पडलेले आढळते. सर्व शिक्षा अभियान या कार्यक्रमाद्वारे शासनाने ६ ते १४ वयोगटातील सर्व मुलांना उपयुक्त आणि दर्जेदार प्राथमिक शिक्षण देण्याचे ध्येय्य बाळगले असून, त्याद्वारे सन् २०१० पर्यंत शिक्षणातील सामाजिक, क्षेत्रीय आणि लिंगभेदातील दरी भरून काढणे हे ही अभियानाचे महत्त्वाचे ध्येय्य आहे. यामध्ये शिक्षणक्षेत्रामध्ये विकेंद्रित प्रक्रिया आणि स्थानिक समुदायांचे संघटन यावर सर्वोच्च भर दिला आहे. सर्व शिक्षा अभियानाने, प्राथमिक शिक्षणाच्या व्यवस्थेमध्ये मूलभूत बदल केले असून शिक्षणाचा प्रत्येक उपक्रम आणि सोयीसुविधांसाठी मोठ्या प्रमाणावर निधीची उपलब्धता हे ही सर्व शिक्षा अभियानाचे एक महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे. यामध्ये शिष्यवृत्त्या, शिक्षकवर्गामध्ये वाढ, वैकल्पिक शिक्षणाची व्यवस्था, वर्गखोल्यांचे बांधकाम, मोफत पुस्तके व गणवेश, यासह देखभाल-दुरुस्तीचा खर्च, प्रशिक्षणे अशा अनेक बाबींसाठी निधीची तरतूद केली आहे.

विकेंद्रीकरण आणि समुदाय-संघटन

१९८६ साली तयार करण्यात आलेल्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार प्राथमिक शिक्षणामध्ये स्थानिक समुदायांचा 'ग्राम शिक्षण समिती' च्या स्वरूपामध्ये थेट सहभाग अपेक्षित आहे. १९९२ साली बनवलेल्या कृती-कार्यक्रमांमध्ये किमान प्रत्येक मुलाला सलग आठ वर्षे

शिक्षण मिळावे यासाठी सूक्ष्म नियोजन करणे अपेक्षित असून या नियोजनामध्ये मुलाला (मुलाच्या कुटुंबाला) शक्य असेल अशा ठिकाणी अनौपचारिक शिक्षण केंद्र किंवा औपचारिक शाळांमधून शिक्षण मिळेल अशी खबरदारी घेणे आवश्यक आहे. याद्वारेच 'निरंतर शिक्षण'चे लक्ष्य साध्य होऊ शकेल. याबरोबरच ७३ व्या आणि ७४ व्या घटनादुरुस्तीने समुदायांकडून प्राथमिक शिक्षणाचे व्यवस्थापन घडवून आणणे सुकर झाले आहे. या घटनादुरुस्तीमुळे पंचायत राज व्यवस्थेतील संस्थांना प्राथमिक शिक्षणामध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावण्याची संधी मिळाली आहे. या संस्थांमध्ये धोरणान्वये आता अनुसूचित जाती, जमाती आणि स्त्रियांना महत्त्वपूर्ण स्थान मिळाले आहे. तसेच गावपातळीवर, ग्रामसभेची एक महत्त्वाची उपसमिती या नात्याने ग्रामसभेच्या व्यासपीठाद्वारे थेट नागरीकांना यामध्ये सहभागी होण्याची संधी मिळाली आहे. याबरोबरच पंचायत राज संस्थांना सामाजिक संघटन, शैक्षणिक नियोजन आणि पर्यवेक्षण यामध्ये सहभागी होणे शक्य झाले असून याद्वारे शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणाचे उद्दिष्ट गाठण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. 'सूक्ष्म नियोजन' आणि 'शाळांचे मूल्यांकन' या दोन बाबी नव्यानेच अमलात आणण्याच्या निर्णयामुळे स्थानिक समुदाय हे शाळांच्या अधिकाधिक जवळ येत असून प्राथमिक शिक्षणातील प्रश्नांबाबत स्थानिक समुदायांमध्ये जागरूकता वाढते आहे. सर्व शिक्षा अभियानासारख्या योजनांद्वारे विकेंद्रित निर्णयप्रक्रियेला चालना मिळत असून शाळास्तरावरील उपक्रमांबाबत स्थानिक समुदायांमध्ये मालकीची भावना निर्माण व्हावी यासाठी प्रयत्न केले जात आहेत. स्थानिक समुदायांचा सहभाग, ६ ते १४ वयोगटातील मुलांचा शालाप्रवेश, पटावरील सर्व मुलांना किमान ८ वर्षे निरंतर शिक्षण, आणि जीवनकौशल्यांचे शिक्षण देण्यासाठी शालेय-व्यवस्थापनाची क्षमताबांधणी ही सध्याच्या प्राथमिक शिक्षणाच्या धोरणाची महत्त्वाची उद्दिष्टे आहेत.

स्थानिक लोकांच्या सहभागाबाबत अलिकडच्या घटना आणि निरीक्षणे पाहिल्यास लोकसहभागावर अधिकाधिक भर देणे आवश्यक असल्याचे जाणवते. मुलांना दर्जेदार शिक्षण मिळवून देण्याची जबाबदारी स्वीकारण्यासाठी स्थानिक समुदायांना तयार करणे ही स्थानिक लोकसहभाग घडवून आणण्यासाठीची महत्त्वाची धोरणे अलिकडे राबवण्यात येणाऱ्या अनेक कार्यक्रमांमध्ये स्वीकारली असल्याचे दिसते. उदा. जिल्हा प्राथमिक शिक्षण कार्यक्रम, लोक

जुंबिश प्रकल्प-आंध्र प्रदेश, शिक्षा-कर्मि प्रकल्प-राजस्थान, आणि बिहार शिक्षण प्रकल्प. यापैकी स्थानिकांचा खराखुरा सहभाग हे आंध्र आणि राजस्थानमधील शिक्षणाच्या कार्यक्रमांचे एक वैशिष्ट्य राहिले आहे. लोकजुंबिश प्रकल्पामुळे स्थानिक पातळीवर निवडून आलेल्या प्रतिनिधींचे, विशेषतः महिलांचे खरेखुरे सक्षमीकरण झाले असल्याचे दिसून येते. याचे महत्त्वाचे निर्देशक म्हणजे लोकजुंबिशमधील महिलांचा आणि महिला समुहांचा सहभाग आणि शिक्षणाप्रति असलेली जागरूकता. यासाठी ग्रामशिक्षणसमित्यांनी प्रयत्नपूर्वक स्थानिक पातळीवर वातावरण निर्मिती करून चांगली कामगिरी बजावली आहे. तसेच शिक्षाकर्मि प्रकल्पाद्वारे राजस्थानमध्ये इ.स.२००० साली ग्रामशिक्षण समित्या स्थानिक पातळीवर लोकसहभाग मिळवण्यासाठी गठित केल्या गेल्या असून सूक्ष्म नियोजनामध्ये स्थानिकांचा सहभाग मिळवण्यासाठी त्यांच्याद्वारे उत्साहवर्धक प्रयत्न सुरू आहेत. जिल्हा प्राथमिक शिक्षण कार्यक्रमही ग्राम शिक्षण समिती सदस्यांच्या प्रशिक्षणांद्वारे उपयुक्त कामगिरी करीत आहे. याद्वारे 'शाळेची इमारत व इतर मालमत्तेच्या देखभाल-दुरुस्तीसाठी संसाधनांचे नियोजन', तसेच शाळांचे वार्षिक वेळापत्रक स्थानिकांचा सहभागाने तयार करणे, अशा उपक्रमांमध्ये ग्रामशिक्षण समित्या महत्त्वपूर्ण भूमिका बजाऊ शकतात हे पुढे येते आहे.

महाराष्ट्रातील सद्यस्थिती

केंद्र शासनाने ग्रामशिक्षण समित्यांची संरचना अमलात आणावयाचा निर्णय घेण्याच्या बऱ्याच वर्षांपूर्वी महाराष्ट्र शासनाने ग्रामशिक्षण समितीची संकल्पना अस्तित्वात आणली होती. सर्व शिक्षा अभियान अस्तित्वात येण्याच्या बऱ्याच आधी महाराष्ट्रात पंचायत राज संस्थांचा सहभाग प्राथमिक शिक्षणाच्या क्षेत्रात असावा अशा तरतुदी होत्या. यामुळेच महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागातील बहुतांश शाळा जिल्हा परिषदेद्वारे चालवल्या जातात. महाराष्ट्रातील ग्रामशिक्षण समितीच्या संरचनेनुसार सरपंच हा समितीचा पदसिद्ध अध्यक्ष असतो आणि स्थानिक समुदायांचे औपचारिक/अनौपचारिक प्रतिनिधी, सामाजिक कार्यकर्ते, स्थानिक स्तरावर काम करणारे कर्मचारी/अधिकारी, मुख्याध्यापक हे समितीचे सदस्य असतात. माता-शिक्षक सभा किंवा पालक-शिक्षक सभा या गावपातळीवर गठित केलेल्या असतात.

ग्रामशिक्षण समितीच्या सध्याच्या जबाबदाऱ्यांमध्ये वाढ होण्याची आवश्यकता

वर मांडलेला ग्रामशिक्षण समित्यांचा उदय, संरचना तसेच जबाबदाऱ्यांचा सध्या प्राथमिक शिक्षणामध्ये असलेल्या प्रश्नांच्या संदर्भात साकल्याने विचार केल्यास ग्रामशिक्षण समितीच्या अधिकारकक्षा आणि जबाबदाऱ्यांमध्ये निश्चितपणे वाढ करण्याची आवश्यकता आहे हे स्पष्ट होते. सध्याची कार्यकक्षा ही केवळ शाळेचे व्यवस्थापन आणि शालेय उपक्रमांचे पर्यवेक्षण यासंदर्भातच निश्चित केली गेली असल्याचे आढळते. ही कार्यकक्षा महत्त्वाची तर आहेच, परंतु पुरेशी नाही. वस्तुतः ग्रामशिक्षण समितीच्या कामकाजामध्ये खालील तीन बाबी समाविष्ट करणे आवश्यक वाटते. (अ) ग्रामशिक्षण समित्यांनी शाळेच्या कामकाजावर सकारात्मक प्रभाव टाकणे (ब) शाळेच्या माध्यमातून येणाऱ्या सर्व योजनांचा लाभ सामाजिक न्याय तसेच समतेच्या तत्त्वाने मिळवून देण्यासाठी आवश्यक तो हस्तक्षेप करणे आणि (क) शाळा-व्यवस्थापन, पालकांशी आणि ग्रामसभेशी जाबदायी राहिल याची खातरजमा करणे. यामुळे शैक्षणिक क्षेत्रातील विकेंद्रीकरणाची प्रक्रिया खऱ्या अर्थाने पुढे जाईल. सदर साधनामध्ये, या तीन बाबी प्राथमिक स्तरावर ग्रामशिक्षण समितीच्या कार्यक्षेत्रामध्ये समाविष्ट केल्या असून यामुळे समितीच्या कामाचा आवाका काही अंशी वाढणे अपेक्षित आहे.

तसेच, सध्या शासनाने ग्रामशिक्षण समित्यांसाठी आखलेली धोरणात्मक चौकट (विशेषतः सर्व शिक्षा अभियान) ग्रामशिक्षण समित्यांना केवळ शासनाद्वारे (जिल्हा परिषद व इतर शासकीय विभाग) चालवल्या जाणाऱ्या शाळांच्या बाबतीच काही अधिकार आणि जबाबदाऱ्या सोपवते. वस्तुतः शासकीय शाळांच्या जोडीनेच महाराष्ट्रासह अनेक राज्यांमध्ये खाजगी शिक्षणसंस्थांद्वारे शाळा चालवल्या जातात. अशा गावांमध्ये असेही आढळले आहे की शासकीय शाळा खाजगी शाळांच्या तुलनेने लांब अंतरावर असतात. अशा खाजगी शाळा (विशेषतः अनुदानित) नाममात्र फीवर शाळा चालवत असतात, मात्र अशा शाळांवर शासनाचे नियंत्रण अतिशय अल्पप्रमाणामध्ये असते. तसेच असेही आढळले आहे की अशा शाळांमधील शिक्षक आणि कर्मचारी वर्ग हा केवळ शिक्षणसंस्थेतील वरच्या स्तरावरील अधिकारी किंवा बोर्डमधील लोकांशी जाबदायीत्व दाखवतो. यामुळे अशा गावांमध्ये ग्रामशिक्षण समितीचे

कामकाज नगण्य असल्याचे आढळते. या शाळांवरही ग्रामशिक्षण समितीचे नियंत्रण प्रस्थापित करणे आवश्यक वाटते.

वरीलपैकी, महाराष्ट्रामध्ये गठित केल्या गेलेल्या ग्रामशिक्षण समितीच्या कार्यक्षेत्रामध्ये सुरुवातीपासून शाळेच्या कामकाजाच्या पर्यवेक्षणाची जबाबदारी दिली गेली होती. असे असले तरीही या समित्या अपेक्षित असलेल्या गांभीर्याने कार्यरत न झाल्याने त्यांचा परिणाम दिसून आलेला नाही. मनुष्यबळ विकास आणि शिक्षणमंत्रालयाने हाती घेतलेल्या सर्वेक्षणांच्या अहवालांमध्ये महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागामध्ये प्राथमिक शिक्षणामध्ये मुलींचे प्रमाण इतर राज्यांच्या तुलनेमध्ये चांगले असल्याचे श्रेय काही अंशी ग्रामशिक्षण समित्यांना दिले असले तरीही अनेक प्रश्न आजतागायत सोडवले गेले नसल्याचा उल्लेखही केला आहे. 'शालाबाह्य मुले', 'गळती', 'शाळेतील खाद्यपदार्थांचा आणि सोयीसुविधांचा दर्जा', 'पालकांमधील जाणीवजागृती' 'पालक-शिक्षक संबंध' इ. प्रश्नांबाबत ग्रामशिक्षण समितीचे काम अतिशय कमकुवत राहिल्याचे आढळते, हे याचेच निदर्शक आहे.

ग्रामशिक्षण समित्यांच्या या जेमतेम किंवा सुमार कामगिरीचे मुख्य कारण ग्रामशिक्षण समित्यांची नव्या प्रकारचे ज्ञान समजून घेण्याची कुवत आणि पर्यवेक्षण करण्याची क्षमता कमी असणे हेच वेळोवेळी झालेल्या अभ्यासांमधून दिसून आले आहे. ग्रामशिक्षण समिती ही शिक्षणव्यवस्थेच्या विकेंद्रीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये अतिशय महत्त्वाची मानली गेल्यामुळे ग्रामशिक्षण समितीच्या या क्षमताबांधणीच्या गरजांची दखल धोरणात्मक पातळीवर घेतली जाणे अपरिहार्यच होती. म्हणूनच सर्व शिक्षा अभियानांतर्गत प्रशिक्षणार्थीमागे ३० रुपये हे नाममात्र शुल्क देऊन ग्रामशिक्षण समितीच्या सदस्यांच्या प्रशिक्षणाची सुविधा उपलब्ध करून दिली गेली आहे.

वरील साऱ्या विवेचनाच्या आधारे असे म्हणता येईल की धोरणाने ग्रामशिक्षण समितीच्या कामकाजाला पुरेशा प्रमाणात कायद्याचा आधार निर्माण करून दिला आहे. असे असले तरीही ग्रामशिक्षण समित्यांना पुरेशा क्षमतेने आणि ताकदीने कार्यरत करण्याची आवश्यकता असून त्याशिवाय उपयुक्त आणि दर्जेदार अशा शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणाचे ध्येय गाठणे शक्य होणार नाही.

ग्रामशिक्षण समितीचा कारभार चालवण्यासाठी नियमावली

उद्देश

ग्रामपंचायत आणि ग्रामसभेला शाळेच्या दैनंदिन कामकाजासह एकूण कारभाराचे पर्यवेक्षण आणि तपासणी करून आवश्यक तेथे योग्य तो सकारात्मक हस्तक्षेप करण्यासाठी मदत करणे असे ग्रामशिक्षण समितीपुढील उद्देश्य असून हे काम समिती विविध प्रकारच्या प्रक्रिया आणि कार्यपद्धतींच्या माध्यमातून करेल. यामागील अंतिम उद्दिष्ट हे शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण असे असेल.

संरचना

- ग्रामसभा, ग्रामपंचायत सदस्यांशी सल्लामसलत करून ग्रामशिक्षण समितीच्या सदस्यांची नेमणूक करेल.
- ग्रामशिक्षण समितीची स्थापना, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आणि महाराष्ट्र शासनाच्या फेब्रुवारी १९९० आणि सप्टेंबर १९९१ मधील शासननिर्णयानुसार होते. एप्रिल २००३ च्या शासननिर्णयानुसार या समितीची पुनर्रचना झाली असून समितीची सदस्यसंख्या किमान ५ तर कमाल १५ अशी निश्चित करण्यात आली असून समितीचा कार्यकाल ३ वर्षांचा असेल.
- महिलांना समितीमध्ये ५०% आरक्षण असेल.
- पालक, शिक्षक, तरुण/युवा, महिला, ग्रामसेवक, मुख्याध्यापक, गावातील सहकारी पतपेढी/बँक किंवा सहकारी सोसायटीचे सदस्य/अध्यक्ष, अनुसूचित जाती आणि जमातींचे सदस्य, आणि शारीरिक दृष्ट्या अपंग अशा विविध घटकांच्या प्रतिनिधींना समितीचे सदस्यत्व देता येईल.

- सरपंच हा या समितीचा पदसिद्ध अध्यक्ष असेल आणि उपाध्यक्षाची निवड समितीवर नेमणूक झालेले सदस्य करतील.
- मुख्याध्यापक या समितीचे सचिवपद सांभाळतील.

कार्यक्षेत्र आणि जबाबदाऱ्या

- गावातील प्राथमिक शाळा, वस्तीशाळा, अनौपचारिक शिक्षण केंद्र, प्रौढशिक्षण वर्ग, निरंतरशिक्षण केंद्र या साऱ्या शिक्षणसंस्थांच्या पर्यवेक्षणाची जबाबदारी घेणे
- ६ ते १४ वयोगटातील मुलांच्या शालाप्रवेशासाठी अभियान राबवणे
- शाळेतील गळती रोखून शाळेतील मुलांचे शिक्षण निरंतर सुरू रहावे यासाठी प्रयत्न करणे
- शाळेला मूलभूत सोयीसुविधा जसे की जागा, पाणी, प्रसाधनव्यवस्था, अशा सुविधा लोकसहभागाने उपलब्ध करून देणे.
- शाळेतील कमकुवत मुलांना विशेष मार्गदर्शन/किंवा अभ्यास वर्गाची सोय करून देणे
- शिक्षकांचे दैनंदिन शिकवणे, अभ्यासवर्ग तसेच प्रशासकीय काम यावर लक्ष ठेवणे
- शाळेमध्ये तसेच शाळेच्या बाहेरही शिक्षणाबाबत चांगले काम करणाऱ्या व्यक्तींवर लक्ष ठेवणे, तसेच त्यांना प्रोत्साहन देणे
- अनुसूचित जातीजमाती, मागासवर्गीय तसेच अभ्यासामध्ये मागे पडणाऱ्या मुलांना योग्य मार्गदर्शन मिळते आहे यावर देखरेख ठेवणे
- माध्यान्न भोजन योजनेचे नियोजन आणि अंमलबजावणीवर देखरेख
- याशिवाय शाळेच्या संपूर्ण कामकाजावर आणि शाळेसभोवतालाच्या परिसरावर लक्ष ठेवणे.

ग्रामशिक्षण समितीची कार्ये

(अ) शाळेच्या वेळापत्रकावर देखरेख

- ◆ शालाप्रवेशाच्या प्रक्रियेची तपासणी करून त्यास मान्यता देणे, शालाप्रवेशासाठी विशेष अभियान चालवणे, शाळेच्या शिक्षक-कर्मचारी वर्गास शाळेत प्रवेश देण्यायोग्य मुलांपर्यंत पोचण्यास मदत करणे
- ◆ विविध मुद्द्यांवर शाळाव्यवस्थापनासोबत सातत्याने चर्चा करणे
- ◆ शाळेचे एकूण कामकाज सुधारण्यासाठी शिक्षक-कर्मचारीवर्गास मदत करणे
- ◆ विविध प्रकारचे गैरव्यवहार जसे की सामुहिक कॉपी, आर्थिक गैरव्यवहार इ. बाबत दक्षता राखणे

(ब) सर्व शिक्षा अभियानासह, विविध शालेय योजनांच्या अंमलबजावणीवर देखरेख ठेवणे

- ◆ सर्व शिक्षा अभियान या योजनेअंतर्गत अंमलात आणले जाणारे उपक्रम समजून घेणे
- ◆ शालेय सोयीसुविधा, शिष्यवृत्त्या, शिक्षक निधी, गणवेश, पाठ्यपुस्तके इ. सर्व-शिक्षा-अभियानांतर्गत राबवल्या जाणाऱ्या योजनेच्या/उपक्रमांच्या अंमलबजावणीचे पर्यवेक्षण करणे
- ◆ शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्यासाठी अमलात आणल्या जाणाऱ्या उपक्रमांवर लक्ष ठेवणे
- ◆ आदिवासी आश्रमशाळांसह विविध शाळांमधून दिल्या जाणाऱ्या अन्नपुरवठ्यावर, आणि अन्नपदार्थांच्या दर्जावर विशेष लक्ष ठेवणे

(क) शालेय उपक्रमांमध्ये स्थानिक लोकांचा सहभाग वाढवणे

- ◆ प्रत्येक वाडी/वस्ती/टोला इ. मध्ये घरोघरी भेटी देऊन शिक्षणाबद्दलचे प्रश्न समजावून सांगणे
- ◆ विद्यार्थ्यांचे प्रश्न समजावून घेणे, गरीब विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न करणे
- ◆ हंगामी स्थलांतर करणाऱ्या कुटुंबांमधील विद्यार्थ्यांना वसतीगृहांमध्ये प्रवेश मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न करणे
- ◆ विद्यार्थी आणि त्यांची कुटुंबे यांच्या अडचणी सोडवण्यासाठी पाठबळ देणारे योग्य व्यासपीठ उभे करणे

(ड) ग्रामपंचायत, ग्रामसभा आणि सामाजिक लेखापरीक्षण समितीला योग्य ते प्रश्न सोडवण्यासाठी सहभागी करून घेणे

- ◆ दर दोन महिन्यांनी महत्त्वाच्या मुद्द्यांची तपासणी करणे
- ◆ प्रत्येक संस्थेच्या भूमिका लक्षात घेऊन ग्रामपंचायत, सामाजिक लेखापरीक्षण समिती आणि ग्रामसभेमध्ये महत्त्वाच्या मुद्द्यांवर चर्चा घडवून आणणे
- ◆ अडचणी आणि प्रश्न सोडवण्याच्या दृष्टीने तसेच शाळेच्या कामकाजावर प्रभाव टाकण्याच्या दृष्टीने ग्रामसभेची मदत व लोकांचा पाठिंबा मिळवणे

समितीचे अधिकार

१. शाळा आणि शाळेची विविध केंद्रे यांना भेटी देणे
२. शाळेचे मस्टर आणि विद्यार्थ्यांचे हजेरीपत्रक किमान तीन महिन्यांमधून एकदा तपासणे
३. शाळेच्या मुख्याध्यापकाची सर्वसामान्य रजा मंजूर करणे आणि दीर्घ मुदतीची रजा आवश्यक तेव्हा सुचवणे/मंजूर करणे

४. शाळेच्या वार्षिक अंदाजपत्रकाचे अध्ययन करून व त्यात आवश्यक त्या शिफारसी सुचवून गटशिक्षणाधिकाऱ्याकडे अंदाजपत्रकाची शिफारस करणे
५. शाळेच्या इमारतीची आणि इतर सोयीसुविधांच्या उभारणीबाबतच्या बांधकामावर देखरेख ठेवणे, त्याबाबतचा खर्च तपासणे
६. शाळेच्या इमारतीच्या बांधकामाची, तसेच इतर सोयीसुविधांच्या बांधकामाची परवानगी देणे, तसेच शिक्षक-निधीला मंजूरी देणे
७. मुलींना शालेय उपस्थितीसाठी दिल्या जाणाऱ्या भत्त्याच्या वाटपाच्या वेळी उपस्थित राहणे
८. उच्चपदस्थ लोकांना कामातील विसंगती, गैरव्यवहार, असभ्य वर्तन, अनुपस्थिती याबाबत अहवाल सादर करणे

ग्रामशिक्षण समितीचे कामकाज

- ◆ समितीची बैठक दर दोन महिन्यांनी आयोजित केली जाईल.
- ◆ बैठकीच्या चर्चेचा कार्यक्रम सरपंचाशी सल्लामसलत करून ठरवण्यात येईल.
- ◆ ग्रामशिक्षण समितीच्या सचिवाने बैठकीचे निमंत्रण देणे, चर्चेचा तपशीलवार अहवाल लिहिणे, तसेच बैठकीमध्ये घेतल्या गेलेल्या निर्णयांची अंमलबजावणी करण्यासाठी पाठपुरावा करण्याची जबाबदारी घेणे
- ◆ दैनंदिन कामातील गैरवर्तन, गैरव्यवहार, बेकायदेशीर कामे यांचा अहवाल ठेवून त्याबाबत अध्यक्षाशी चर्चा करणे आणि आवश्यकतेनुसार वरीष्ठ पातळीवर अहवाल पाठवणे.

ग्राम शिक्षण समिती : साधनसंच

गाव शिक्षण समितीसाठी* साधन सूची

कार्य	साधने
१. पार्श्वभूमी तक्ता १.	१. पूर्वतयारी : गाव शिक्षण समितीच्या संदर्भातील मुद्दे समजून घेणे
२. कार्य १: वर्षभरातील शाळेच्या उपक्रमांवर देखरेख ठेवणे २अ. शाळेशी संबंधित प्रमुख मुद्द्यांची ओळख करून घेणे २ब. पायाभूत सुविधांची तपासणी २क. सेवकवर्गाच्या आवश्यकते बाबतची तपासणी	२. देखरेखीसाठी शाळेच्या कामांवर आधारित उपक्रमांची दिनदर्शिका ३. पायाभूत सुविधांची तपासणी यादी ४. गावपातळीवरील शाळेचा सेवकवर्ग आणि त्यांची कामगिरी याबाबतच्या मुद्द्यांबद्दलची तपासणी यादी
३. कार्य २ : शासकीय योजनांवर देखरेख ठेवणे ३अ. गावातील शाळांसाठी मंजूर झालेल्या योजनांवर देखरेख	५. देखरेख तपासणी यादी तयार करण्यासाठीचे पत्रक
४. कार्य ३ : शैक्षणिक उपक्रमांमध्ये समाजाच्या सहभागाला चालना देणे ४अ. शिक्षक-पालक संघाची बांधणी ४ब. शिक्षक-पालक संघामध्ये संवाद सुलभ/सोपा करणे	६. शिक्षक पालक संघांची बांधणी करण्यासाठीची अभ्यास पत्रिका ७. मुद्द्यांची तपासणी यादी आणि भूमिका सूची
५. कार्य ४ : शिक्षणाशी निगडित प्रश्नांवर गावातील इतर संस्थांसोबत समन्वय साधणे ५अ. आढावा आणि देखरेखीच्या उद्देशपूर्तीसाठी ग्रामपंचायत, ग्रामसभा, आणि सामाजिक लेखा परीक्षण समितीबरोबर समन्वय साधणे	८. ग्रामपंचायत, ग्रामसभा आणि सामाजिक लेखा-परीक्षण समितीशी संपर्क साधावा लागेल अशा प्रश्नांची/मुद्द्यांची तपासणी यादी

* गाव शिक्षण समिती व ग्रामशिक्षण समिती ह्या दोन्ही संकल्पना वापरल्या असून, दोन्हींचा अर्थ एकच आहे.

कार्य १ : पार्श्वभूमी तक्ता
साधन १ : पूर्वतयारी – गावपातळीवरील शिक्षणाच्या संदर्भातील मुद्दे समजून घेणे

अडथळे/अडचणी	कारणे (मुलभूत, सर्वसाधारण)	कृती
१. शिक्षणाबाबत जागरूकतेचा अभाव/कमी जागरूकता	आवश्यक तेवढे बाहेरच्या जगाचे ज्ञान/ओळख नसणे	जागरूकता वाढविणे, शिक्षणाचे महत्त्व समजावून सांगणे
२. स्थलांतर	गावामध्ये उपजीविकेच्या (रोजगाराच्या) संधीची अनुपलब्धता	१. स्थलांतर (ग्रामाच्या उर तोंडणीसाठीचे) कमी करण्यासाठी जाणीव निर्माण करणे आणि त्यासाठी प्रवृत्त करणे २. विविध शासकीय योजना मिळवून उपजीविकांच्या संधी/रोजगार निर्माण करणे ३. ज्या मुलांचे पालक साखरकारखाने अथवा ऊसतोडसाठी स्थलांतर करतात त्यांच्यासाठी निवासी शाळा सुरू करण्याबाबतच्या शक्यता पडताळणे (अशा शाळांसाठी शासन मदत/अनुदान देते)
३. अनुपस्थिती/गैरहजेरी (विद्यार्थ्यांमधील)	१. शिक्षण घेण्यात रूची/आवड नसणे (शिक्षणाची आवड निर्माण करणारी शैक्षणिक साधने नसणे) २. शिकविण्याची आवड नसलेले शिक्षक ३. अपुऱ्या सुविधा (वर्ग नसणे, असुरक्षित वर्ग, पिण्याचे पाणी व शौचालय/संडास नसणे, संडासात पाणी नसणे) ४. कौटुंबिक जबाबदाऱ्या (पाणी भरणे, स्वयंपाक, जळणासाठी लाकूड गोळा करणे, भावंडांची काळजी घेणे/संगोपन करणे, शेतावर काम, गुरांना चरायला नेणे इ.)	१. गृहभेटी २. पालक सभा/बैठका ३. शाळांमधील नोंदणी वाढविण्यासाठी प्रयत्न/गळती कमी करण्यासाठी प्रयत्न. ४. शाळेशी संबंधित विविध उपक्रमांमध्ये विद्यार्थ्यांना सहभागी करून घेणे, जसे की, स्वच्छता समिती, शाळेच्या आवारामध्ये फळझाडे, औषधी वनस्पतींची झाडे, फुलझाडांची बाग तयार करणे आणि पर्यावरण पूरक शाळा बनविणे ज्यामुळे विद्यार्थ्यांना शाळेमार्फत चालविल्या जाणाऱ्या प्रक्रियांमध्ये सहभागी होण्यासाठी प्रेरणा मिळेल, आवड निर्माण होण्यास मदत होईल ५. विद्यार्थ्यांना नियमितपणे शाळेत उपस्थित राहण्यास प्रवृत्त करण्यासाठी उत्तेजनपर बक्षीसे देणे ६. पुरेशा सुविधा मिळाल्यात आणि शिक्षकांविरुद्ध तक्रार नोंदविली जावी यासाठी शैक्षणिक अधिकारी आणि तालुका विकास अधिकारी तसेच पंचायत समिती व जिल्हा परिषद सदस्यांचा पाठपुरावा करणे

अडथळे/अडचणी	कारणे (मुलभूत, सर्वसाधारण)	कृती
४. गैरहजेरी/अनुपस्थिती (शिक्षकांमधील)	<ol style="list-style-type: none"> गावाचे रहिवासी असणाऱ्या शिक्षकांची कमी संख्या. त्यांची रोजची उपस्थिती/हजेरी यावर देखरेख ठेवण्यास कोणीही नसणे. उदासीन शिक्षक उदासीन गावकरी (शिक्षकांच्या कामगिरी बाबत तसेच शिक्षण समितीकडे नियोजन, अंमलबजावणी, अडचणी, प्रगती याविषयी अहवाल न देणे) 	<ol style="list-style-type: none"> शिक्षकांवर दबाव आणता यावा यासाठी पालक आणि गावकऱ्यांमध्ये जाणीव जागृती निर्माण करणे. शिस्तभंगाची कारवाई करण्यात यावी यासाठी शैक्षणिक अधिकारी, तालुका विकास अधिकारी तसेच पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद सदस्यांचा पाठपुरावा करणे. डिसेंबर २००६च्या जी. आर. (शासन अधिनियम) नुसार शिक्षकांच्या दैनंदिन उपस्थितीवर समितीने देखरेख ठेवणे आणि या अहवालावर ५ समिती सदस्यांच्या सह्या असणे बंधनकारक आहे. शिक्षक गावामध्ये राहत असल्याची समितीने खात्री करणे आणि राहत नसल्यास तसे पंचायत समितीला कळवायला हवे म्हणजे त्यानुसार आदिवासी भागांसाठी लागू असलेला घर भाडे भत्ता आणि विशेष भत्ता देण्याचे नाकारता येईल (शासन अधिनियम डिसेंबर २००६). दैनंदिन कामे, वर्गात शिकवणे, नोंदणी, हजेरी, शाळा गळती याबाबत गोपनीय अहवाल तयार करून तो तालुका विकास अधिकाऱ्याकडे सादर करण्याचे अधिकार समितीला देण्यात आले आहेत (शासन अधिनियम, डिसेंबर २००६).
५. माध्यमिक पातळीनंतर, प्रामुख्याने विद्यार्थिनींमध्ये, शाळा गळतीचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात दिसून येते.	<ol style="list-style-type: none"> शिक्षणामध्ये रस/आवड नसणे अथवा शिक्षणातील रस/रुची कमी होणे. शिक्षक विद्यार्थ्यांमध्ये तसेच शिकविण्यामध्ये आवड/रस घेत नाहीत. अंतर मुलींच्या शिक्षणाबाबत (त्यांना शिकविण्याबद्दल) पालकांची उदासिनता. शेतीकाम/घरकामामध्ये मदत संडास/शौचालये नसणे अथवा मुलींसाठी स्वतंत्र/वेगळ्या शौचालयाची सोय नसणे. 	<ol style="list-style-type: none"> पालकांमध्ये जागरूकता निर्माण करण्यासाठी/त्यांनी मुलींना शिक्षण द्यावे यासाठी प्रवृत्त करण्यासाठीच्या उपक्रमांमध्ये शिक्षकांना सहभागी करून घेणे. मागासवर्गीय (अनुसूचित जाती/जमाती) मुलींना सायकल मिळवून देणे, सर्व विद्यार्थ्यांना मोफत बसचा पास मिळवून देणे. यासारख्या प्रक्रियांमध्ये मदत करणे, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांचा शाळेत येण्याजाण्याचा प्रश्न सुटू शकेल. अनुसूचित जाती/जमातींमधील विद्यार्थी, मुली, दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबातील मुलांसाठी असणाऱ्या (गणवेश, पुस्तके, शिष्यवृत्ती इ.) विविध सरकारी योजना मिळविण्यामध्ये मदत करणे. प्रत्येक शाळेमध्ये बालवाडी/अंगणवाडी/पाळणाघराची सुविधा असेल याची खात्री करणे ज्यामुळे लहान मुलांना (६ वर्षाखालील) सांभाळण्याचा प्रश्न सुटेल.

अडथळे/अडचणी	कारणे (मुलभूत, सर्वसाधारण)	कृती
	शौचालयात पाणी नसणे/कमी/अपुरे पाणी असणे, अस्वच्छता असणे.	<p>५. एकूण शिक्षकांच्या संख्येपैकी ५०% स्त्री शिक्षिका असण्यात.</p> <p>६. माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक पातळीनंतर विद्यार्थिनींसाठी स्वतंत्र शाळा (मुलींची शाळा) असावी.</p> <p>७. ६-१४ वयोगटातील सर्व मुलांनी शाळेत नाव नोंदवावे यासाठी गावपातळीवर मोहीम राबविणे.</p> <p>८. संडासाची सोय समाधानकारक असेल याची खात्री पुरविणे (मुलींसाठी स्वतंत्र संडासाची सोय असावी, त्यामध्ये आवश्यक तेवढी स्वच्छता व पुरेसे पाणी असावे)</p>
६. पायाभूत सोयी-सुविधा नसणे {वर्ग, खोल्या, फर्निचर (खुर्च्या, टेबले, कपाटे इ. सामान), पिण्याचे पाणी, संडास, संडासातील वापरासाठी लागणारे पाणी, मैदान, ग्रंथालय}	<p>१. शिक्षकांनी पुढाकार न घेणे.</p> <p>२. गावकरी तसेच शिक्षण समितीने कोणताही पुढाकार न घेणे.</p>	<p>१. पालक तसेच गावकरी यांच्यामध्ये जागरूकता निर्माण व्हावी यासाठी बैठका घेणे ज्यामुळे शिक्षकांवर दबाव आणण्यास मदत होईल.</p> <p>२. संडास स्वच्छ असावेत यासाठी शाळेच्या विद्यार्थ्यांना सहभागी करून घेणे.</p> <p>३. शिक्षण विभागातर्फे शिस्तभंग कारवाईची अंमलबजावणी व्हावी यासाठी शैक्षणिक अधिकारी, तालुका विकास अधिकारी तसेच पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद सदस्यांचा पाठपुरावा करणे.</p>
७. शिक्षणाचा दर्जा चांगला नसणे/सुमार दर्जाचे शिक्षण	<p>१. उदासीन/अनुत्साही शिक्षक वर्ग (गैरहजेरीचे जास्त प्रमाण)</p> <p>२. पालकांची उदासिनता</p> <p>३. अकार्यक्षम शैक्षणिक समिती</p> <p>४. शिक्षकांमधील अक्षमता</p>	<p>१. शिक्षणाच्या दर्जाबाबत ग्रामपंचायतीमध्ये आढावा घेणे आणि आवश्यकतेनुसार सूचना देणे.</p> <p>२. ग्रामसभेमध्ये प्रश्न, मुद्दे उपस्थित करणे.</p> <p>३. शिक्षकांना गावपातळीवर येणाऱ्या अडचणी/अडथळे समजून घेणे आणि ते सोडविण्यामध्ये मदत करणे.</p> <p>४. पालकांनी मुलांच्या शिक्षणामध्ये रस/रुची घ्यावी यासाठी प्रयत्न करणे.</p> <p>५. शिक्षकांच्या मदतीने अभ्यासात मागे पडलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी जास्तीचे वर्ग आयोजित करणे.</p> <p>६. शिक्षकांची दैनंदिन हजेरी/उपस्थिती तसेच दैनंदिन कामगिरीवर देखरेख ठेवणे.</p> <p>७. शिक्षकांच्या क्षमता आणि कौशल्ये वाढवीत यासाठी योग्य शिक्षकांची निवड करून त्यांना प्रशिक्षण कार्यक्रमांना पाठविणे.</p>

अडथळे/अडचणी	कारणे (मुलभूत, सर्वसाधारण)	कृती
८. आंगणवाडी व बालवाडी <ul style="list-style-type: none"> कमी उपस्थिती गळतीचे प्रमाण 	१. शिक्षणाच्या महत्वाबाबत पालकांमध्ये अज्ञान	१. जागरूकता निर्माण करणे. २. पुरेशा सुविधांची उपलब्धता (वर्ग, पिण्याचे पाणी, संडास, शैक्षणिक साधने, खेळणी इ.), तसेच दुपारी जेवणाच्या सुट्टीत दिल्या जाणाऱ्या (माध्यान्ह योजना) अन्नाची गुणवत्ता चांगली असल्याची खात्री पुरविणे. ३. आंगणवाडी व बालवाडीच्या कामकाजावर (सेविकांचे काम) देखरेख ठेवणे व दर तीन महिन्यांनी अहवाल ग्रामपंचायत व ग्रामसभेत सादर करणे.
९. वाडी/वस्तीवरील शाळा <ul style="list-style-type: none"> वाडीवर शाळेची सोय नसणे. 	वाडीवरचे रहिवासी तसेच गावकरी वाडी/वस्ती शाळेबाबत उदासीन असणे/तेथे शाळा असावी याबाबत जाणीव नसणे/त्यांनी पुढाकार न घेणे.	ज्या वाडीवर कमीत कमी २० विद्यार्थी आहेत तिथे शाळा सुरू करण्याची मागणी करणे त्यासाठी पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद सदस्यांचा पाठपुरावा करणे.
१०. प्रौढ व अनौपचारिक शिक्षण- <ul style="list-style-type: none"> स्त्रिया आणि आदिवासींमध्ये निरक्षरतेचे प्रमाण (मोठे) जास्त आहे. साक्षरतेच्या अभियानास/प्रयत्नास प्रतिसाद नसणे. 	१. जागरूकतेची पातळी तसेच प्रेरणा/उत्साह कमी असणे. २. साक्षरता वर्गांची वेळ गैरसोयीची असणे.	१. आकर्षक पद्धतीने गावपातळीवर मोहीम राबविणे. २. प्रामुख्याने स्त्रियांसाठी वेगवेगळ्या वॉर्डामध्ये, वाड्यांवर खास वर्ग भरविणे. ३. संबंधित व्यक्तीची सही असेल तरच त्याचा/तिचा (मजूरांचा) पगार आणि स्वयं सहायता गटामार्फत कर्ज देता येईल का? ही शक्यता तपासून/पडताळून पाहणे. ४. अशिक्षित स्त्रिया आणि आदिवासींच्या शाळेत जाणाऱ्या मुलांना सहभागी करणे ज्यामुळे त्यांना घरच्या घरी शिकविणे अथवा कमीत कमी मुलांच्या मदतीने घरी सराव/उजळणी करणे शक्य होईल.

कार्य २ : वर्षभर चालणाऱ्या शाळेच्या उपक्रमांवर देखरेख

कार्य २अ : देखरेख उपक्रमांचा आराखडा तयार करणे

साधन २ : शालेय कामकाजावर आधारित उपक्रम देखरेख-दर्शिका

महिना	उपक्रम/घटना	शाळेची भूमिका	गाव शिक्षण समितीची भूमिका	शाळेचा सहभाग मिळविण्याच्या पद्धती/मार्ग	इतर व्यासपीठांचा सहभाग
जून	शाळेत जाण्याच्या वयात असणाऱ्या सर्व (शालायोग्य मुले) मुलांच्या नोंदणीसाठी मोहीम राबविणे (यामध्ये शालाबाह्य मुलांचे सर्वेक्षण व त्यांच्या नोंदणीसाठी प्रयत्न करणेही अपेक्षित आहे)	प्रवेश/पट नोंदणी	शाळेत नोंदणी करावी यासाठी आणि प्रामुख्याने मुलींचे नाव शाळेत नोंदवावे यासाठी शाळेने केलेल्या सर्वेक्षणाची कसून तपासणी करणे. शाळेत पाल्याचे (विशेषतः मुलींचे) नाव घालावे यासाठी कुटुंबांना मदत करणे तसेच त्यांचे मन वळवणे (विशेषतः आदिवासी भागात)	मुख्याध्यापक/मुख्याध्यापिका अथवा नेमणूक केलेल्या व्यक्तीला गृह (घर)भेटीसाठी नेणे.	ग्रामसभेच्या व्यासपीठावर आवाहन करणे.
	परीक्षण/तपासणी (यामध्ये शालेय सुविधा आणि शाळेतील वातावरणाचाही समावेश करावा)	शालेय सुविधा सुस्थितीत राखणे, त्यासाठी वेळोवेळी देखभाल दुरुस्ती करणे.	सुविधांचा दर्जा, त्यांची स्थिती, त्यांची व्यवस्था आणि देखभाल यांचा आढावा घेणे व तपासणी करणे.	शाळेचे प्रतिनिधी आणि शिक्षण समिती सदस्यांची एकत्रित भेट ठरवणे.	आवश्यकतेप्रमाणे ग्रामपंचायत सदस्यांना सहभागी करून घेणे आणि ग्रामसभेमध्ये प्रश्न-मुद्दे उपस्थित करणे.
जुलै	विविध शासकीय योजनांचा लाभ शाळेसाठी आणणे.	गरजू विद्यार्थ्यांची यादी बनविणे	शालेय योजनेतून मिळणारा लाभ आणि लाभार्थी यांचे निश्चित स्वरूप समजून घेणे (शिक्षक, विद्यार्थी इ.) अनुसूचित जाती, जमाती, मुली, अपंग यांना त्यांच्यासाठी असणारे सर्व लाभ मिळतील याची खात्री करणे.	अंतिम यादी तयार करण्यापूर्वी शाळेची ग्रामसभेची मंजूरी घेणे बंधनकारक असेल.	सामाजिक लेखापरीक्षण समिती आणि शिक्षण समितीने संयुक्तरित्या/एकत्रितपणे ही प्रक्रिया पुढे न्यावी.

महिना	उपक्रम/घटना	शाळेची भूमिका	गाव शिक्षण समितीची भूमिका	शाळेचा सहभाग मिळविण्याच्या पद्धती/मार्ग	इतर व्यासपीठांचा सहभाग
ऑगस्ट	चाचणी परीक्षा	काँपी करण्याला आळा घालणे.	बेकायदेशीरपणे चालणाऱ्या काँपीवर (वैयक्तिक व सामूहिक) देखरेख	काँपी थांबवण्यासाठी शाळेने निर्धार करणे, संयुक्त मोहिम हाती घेणे.	सामाजिक लेखापरीक्षण समितीचा सखोल सहभाग असावा.
		शिक्षण समितीसोबत निकालाबाबत चर्चा करणे.	हुशार विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहन देणे, कमकुवत विद्यार्थी शोधणे व त्यांना मदत मिळेल असे पाहणे.	प्रत्येक वर्गाची शिक्षकांनी यादी बनवावी व शिक्षण समितीला सादर करावी.	पालक-शिक्षक संघाशी संपर्क साधणे आणि त्यांना मदत/आधार देणे.
		‘अहवाल-निकाल-पत्रक’ भरण्यास शिक्षण समितीला मदत करणे.	परीक्षा निकालाचे पत्रक तयार करण्यासाठी पुढाकार घेणे.	‘निकाल-अहवाल पत्रक’ १५ ऑगस्टच्या ग्रामसभेत एकत्रितपणे भरावे.	१५ ऑगस्टच्या ग्रामसभेत नियोजित कामांचा आढावा घेणे तसेच केलेल्या प्रयत्नांची संयुक्तपणे मांडणी करणे.
		कमकुवत/अभ्यासात मागे पडलेल्या विद्यार्थ्यांना आधार देणे.	कमकुवत/अभ्यासात मागे असलेले विद्यार्थी, मुलींकडे विशेष लक्ष देणे, त्यांना मदत करणे.	विशेष वर्ग आणि शैक्षणिक उपक्रमांचे आयोजन करणे.	शाळेचा कर्मचारी वर्ग सहकार्यास तयार नसल्यास इतर व्यासपीठांचा सहभाग घेणे.
सप्टेंबर	शाळेत सुरू असणाऱ्या योजनांचा संयुक्त आढावा (प्रामुख्याने मोठ्या योजना ज्यामध्ये कामाचा कालावधी जास्त असतो. उदा: पाण्याची टाकी बांधणे)	‘करावयाच्या कामांची’ यादी शिक्षण समितीला देणे.	तपासणीच्या कामांची यादी व दर्शिका पाहून शासकीय योजनांचा (सुरू असणाऱ्या कामांचा) संयुक्त आढावा घेणे. लाभार्थी विद्यार्थ्यांची भेट घेणे व त्यांच्या अडचणी समजून घेणे	मंजूर झालेल्या योजना व प्रत्येक योजनेअंतर्गत करावयाच्या कामांची यादी मुख्याध्यापक शिक्षण समितीच्या सदस्यांसाठी तयार करतील.	चिंताजनक मुद्द्यांबाबतच
ऑक्टोबर	अभ्यासेतर व अभ्यासास पूरक उपक्रमांचे आयोजन	विविध स्पर्धांचे (खेळ, निबंध, चित्रकला, वक्तृत्व इ.) आयोजन करणे.			

महिना	उपक्रम/घटना	शाळेची भूमिका	गाव शिक्षण समितीची भूमिका	शाळेचा सहभाग मिळविण्याच्या पद्धती/मार्ग	इतर व्यासपीठांचा सहभाग
नोव्हेंबर	सहामाही परीक्षा		उशीरा येणाऱ्या विद्यार्थ्यांची यादी तयार करणे.	पालकांशी संपर्क साधणे आणि उशीरा शाळेत येणाऱ्या विद्यार्थ्यांबाबतच्या अडचणींची चर्चा करणे, अडचणी दूर करणे.	
डिसेंबर	दिवाळीच्या सुट्यांनंतर सर्वांनी परत शाळेत दाखल व्हावे यासाठी विद्यार्थ्यांचा पाठपुरावा. स्थलांतरीत कुटुंबांकडे विशेष लक्ष पुरविणे.	नोंदणी झालेल्या सर्व विद्यार्थ्यांनी शाळा चालू ठेवावी (दिवाळीच्या सुट्यांनंतर) यासाठी पुढाकार घेणे.	दिवाळीच्या सुट्यांनंतर शाळा पुन्हा सुरू झाल्यावर विद्यार्थ्यांमध्ये गळती होत नाही याची खात्री पटण्यासाठी स्थितीचा आढावा घेणे.		
	सहामाही परीक्षांच्या निकालावर देखरेख ठेवणे.	विद्यार्थी चांगली कामगिरी करतील याची खात्री पुरविणे.	कामगिरीचा आढावा घेणे.	सुरूवातीपासूनच विद्यार्थ्यांवर मेहनत घेणे ज्यामुळे विद्यार्थ्यांची कामगिरी चांगली होईल.	२६ जानेवारीच्या ग्रामसभेमध्ये नियोजित कामांचा आढावा घेणे.
फेब्रुवारी	चाचणी परीक्षा	वरील प्रमाणे	वरील प्रमाणे	वरील प्रमाणे	वरील प्रमाणे
एप्रिल	वार्षिक परीक्षा	वरील प्रमाणे	वरील प्रमाणे	वरील प्रमाणे	वरील प्रमाणे
मे	उन्हाळ्याच्या सुट्यांमुळे कमी कर्मचारी वर्ग असल्या कारणाने शाळेची मालमत्ता आणि इतर संसाधनांच्या सुरक्षिततेची काळजी घेणे.	शाळेच्या सुरक्षेसाठी {आवारात भेटी देणे (वॉचमन) असल्यास त्याला मदत करणे, त्याच्यावर लक्ष ठेवणे.} नियोजन आराखडा बनविणे.	शाळेचे आवार - परिसरात टेहाळणी करण्यासाठी भेट देणे, पहारेकऱ्यासोबत पाठपुरावा करणे, त्याच्या कामावर देखरेख ठेवणे.		

कार्य २ ब : पायाभूत सुविधांची तपासणी करणे
साधन ३ : पायाभूत सुविधांची तपासणी करण्यासाठीची तपासणी यादी

शाळा आणि वर्ग	शेरा	कृतीसाठीचे मुद्दे
शाळेमध्ये पुरेसा पिण्यायोग्य पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा आणि आवश्यक असेल तेव्हा योग्य तेवढ्या क्लोरिनचा वापर केलेला असावा.		
शाळेतील संडासांमध्ये पाण्याचा पुरेसा पुरवठा असावा, ज्यामुळे स्वच्छता राखण्यास मदत होईल.		
वर्गाबाहेरील जागा, ओसरी (व्हरांडा) व शाळेचे आवार नीटनेटके, स्वच्छ आणि प्रसन्न असावे.		
शाळेच्या आवाराचा (वर्गाबाहेरील जागेचाही) वापर परिणामकारक शिकण्याची जागा म्हणून करणे.		
वर्गाचा अंतर्गत भाग (छप्पर गळणे, खिडक्या, ट्युब-दिवे, पंखे, कुलुपे, फळा) सुस्थितीत असावा, पुरेसा सूर्यप्रकाश असावा, शैक्षणिक तक्ते, नकाशे, आलेख, माहिती दिसेल अशा पद्धतीने मांडणे.		
ग्रंथालय, पुस्तकांची संख्या, पुस्तकांचे प्रकार, कमीत कमी एक वर्तमानपत्र (रोज येणारे) असावे.		
शैक्षणिक साधने (खडू, आलेख, प्रयोगशाळा इ.).		
वसतीगृहातील सुविधा	शेरा	कृतीसाठीचे मुद्दे
शाळेतील वर्गाचाच वापर राहण्यासाठी केला जातो? वेगळी राहण्याची सोय (खोल्या) आहे?		
राहण्यासाठी वेगळ्या खोल्यांची सोय त्यामध्ये पंखे, विजेच्या जोडण्या, दिवे, प्रत्येक खोलीमागे विद्यार्थ्यांची संख्या, विद्यार्थी-विद्यार्थीनीच्या संख्येमध्ये योग्य तो समतोल, मुला-मुलींसाठी वेगवेगळ्या संडांस-मोऱ्यांची (न्हाणीघरांची) सोय.		
मालमत्तेची योग्य ती देखभाल, दुरुस्ती.		

जेवण	शेरा	कृतीसाठीचे मुद्दे
पौष्टिक जेवण, अन्न बनविताना (स्वयंपाक) आणि वाढताना स्वच्छतेची योग्य तेवढी काळजी घेतली जाणे.		
स्वयंपाकघर आणि कोठीघर वेगळे असावे.		
मुलांना वाढल्या जाणाऱ्या जेवणाचा दर्जा तपासला जावा यासाठी वाढण्यापूर्वी जबाबदार व्यक्तीने जेवणाची चव घेणे आवश्यक.		
जमीन आणि सभोवतालचे आवार	शेरा	कृतीसाठीचे मुद्दे
शाळेची वापरण्यायोग्य एकूण जागा (उपलब्ध असल्यास)		
वापराच्या शक्यता (बाग, फळझाडे लागवड, विद्यार्थ्यांसाठी प्रयोग, वनौषधींची बाग, खेळण्याचे मैदान, विशिष्ट खेळांची मैदाने)		
खेळ	शेरा	कृतीसाठीचे मुद्दे
खेळांशी संबंधित सुविधा आणि साधने		
खेळांसाठी शिक्षक-विशेष नैपुण्य असलेले शिक्षक		
शारिरीक शिक्षण-प्रशिक्षण, व्यायामशाळा, यांच्याशी निगडित शिक्षक आणि त्यासंबंधित सुविधा		

कार्य २ क : कर्मचारी वर्गाच्या आवश्यकतांबाबतची तपासणी

साधन ४ : गावपातळीवरील शाळेची कर्मचारी भरती (पुरेशी आहे/नाही) आणि त्यांची कामगिरी (कार्यक्षमता) याबाबतची तपासणी यादी

तपासणी यादी आणि कृतीसाठीचे मुद्दे

शिक्षकवर्ग	शेरा	कृती
प्राथमिक आणि त्यावरील इयत्तांमध्ये प्रत्येक ४० विद्यार्थ्यांमागे एक शिक्षक/शिक्षिका (नियमानुसार)		
प्राथमिक शाळेमध्ये कमीत कमी २ शिक्षक		
माध्यमिक शाळेमध्ये प्रत्येक वर्गासाठी एक शिक्षक		
सर्व शिक्षा अभियाना अंतर्गत प्रत्येक नवीन माध्यमिक शाळांसाठी मंजूर झालेल्या ३ शिक्षकांपैकी एक शिक्षक गणित व शास्त्र या विशिष्ट विषयांची शैक्षणिक पार्श्वभूमी असलेले असणे आवश्यक		
वसतीस्थानापासून १ किलोमीटर अंतराच्या आत प्राथमिक शिक्षणाची सुविधा		
शिक्षक हे प्रशिक्षित व जबाबदारी घेणारे/बांधिलकी मानणारे आहेत		
कर्मचारी वर्ग (माध्यमिक शाळा व वसतीगृह)		
शिपाई		
प्रयोगशाळा मुख्य		
प्रयोग शाळा सहाय्यक		
मुख्य स्वैपाकी		
सहाय्यक स्वैपाकी		
रेक्टर/वॉर्डन		
कारकून		

कार्य ३ : शासकीय योजनांवर देखरेख ठेवणे

कार्य ३ अ : गावामधील शाळांसाठी मंजूर झालेल्या योजनांवर देखरेख

साधन ५ : योजनांसाठी देखरेख तपासणी यादी तयार करण्यासाठी मुद्दे

अनु.क्र.	लाभाचे स्वरूप	निधीची उपलब्धता	पात्रतेचे निकष	योजनेचे नाव	फेरतपासणीसाठीचे मुद्दे
१.	गणवेश वाटप				
२.	पाठ्यपुस्तके व वह्या				
३.	बुट, चप्पल				
४.	शिक्षक निधी				
५.	शिक्षण समिती निधी				
६.	शिष्यवृत्ती प्रकार १				
७.	शिष्यवृत्ती प्रकार २				
८.	पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठीची ग्रांट (बांधकाम, पाण्याची टाकी, रंगरंगोटी, कुंपण)				

शाळेचे एकूण वार्षिक अंदाजपत्रक (रुपयांमध्ये)

कार्य ४ : शैक्षणिक उपक्रमांमधील समाजाचा सहभाग वाढण्यास प्रोत्साहन देणे

कार्य ४ अ : पालक-शिक्षक संघाची स्थापना (बांधणी)

साधन ६ : पालक-शिक्षक संघ स्थापण्यासाठी/बांधणीसाठी तपासणी यादी

▲ पायरी एक : पार्श्वभूमीबाबत माहिती जमा करणे

- ◆ शाळेमधील सर्व विद्यार्थ्यांच्या पालकांची माहिती जमा करणे

पालकांची यादी तयार करणे

- ◆ जर एकापेक्षा जास्त गावातील मुलांनी शाळेत नाव नोंदले असल्यास गावानुसार यादी
- ◆ स्तरानुसार वेगवेगळ्या याद्या (प्राथमिक, माध्यमिक तसेच लागू असल्यास १०वीच्या विद्यार्थ्यांसाठी)
- ◆ उप-याद्या, प्रगती नुसार (कमकुवत विद्यार्थी, सर्वसाधारण विद्यार्थी, हुशार विद्यार्थी यांच्या पालकांच्या वेगवेगळ्या याद्या)

▲ पायरी २ : रूची घेणाऱ्या शिक्षकांची नेमणूक

- ◆ शिक्षकांशी याद्यांबाबत चर्चा करून त्यांचा कोणत्या प्रकारच्या पालकांबरोबर संवाद साधण्याकडे कल आहे / विशेष योग्यता आहे हे शोधणे
- ◆ शिक्षकांमध्ये पालकांच्या याद्यांची वाटणी करणे (कमीत कमी एका यादीमागे एक शिक्षक तरी असावा)

▲ पायरी ३ : ग्रामसभेमध्ये पालक-शिक्षक संघाची स्थापना

- ◆ प्रत्येक प्रकारच्या पालक यादीनुसार कुटुंब भेटी
- ◆ पालक-शिक्षक संघ स्थापनेसाठी ग्रामसभा बोलावणे
- ◆ माता-शिक्षक संघ स्थापण्यासाठी महिला ग्रामसभा बोलावणे
- ◆ संघ स्थापना करण्यामागील उद्दिष्टांची चर्चा आणि संघ स्थापनेची घोषणा
- ◆ पालक-शिक्षक संघ व माता-शिक्षक संघांचे जबाबदार सदस्य म्हणून प्रति वर्षी रु.५ ते रु.२० सदस्यत्व आकार (फी) घोषित करणे
- ◆ पालक, माता आणि शिक्षकांचे शक्य आहेत असे उपक्रम, भूमिका आणि जबाबदाऱ्यांची चर्चा
- ◆ उपक्रमांबाबत चर्चा करणे

कार्य ४ ब : पालक-शिक्षक संघामधील संवाद
साधन ७ : मुद्द्यांची तपासणी यादी आणि भूमिका सूची

देखरेखीसाठीचे सर्वसाधारण मुद्दे (पूर्व-प्राथमिक आणि प्राथमिक शाळा)	वारंवारता
<p>□ आरोग्य, स्वच्छता आणि आरोग्यदायी वातावरण वजन, उंची, पोषणाचा दर्जा, लसीकरण, नखे कापणे, केस कापणे, कपडे धुणे आणि स्वच्छता, स्वच्छतेचे रिती रिवाज, कपडे/गणवेश स्वच्छता, आहारातील प्राथमिक घटकांबाबतच्या गरजा.</p>	तीन महिन्यातून एकवेळा
<p>□ शाळेतील वर्तणूक निरीक्षण, एकाग्रता, नैसर्गिक कल/विशेष योग्यता, आवड/रुची, नेतृत्व गुण, संघभावना आणि गटातील वर्तणूक, संख्येने मोठ्या गटात मिळून-मिसळून राहण्याची प्रवृत्ती.</p>	तीन महिन्यातून एकवेळा
<p>□ आर्थिक गरजा मूलभूत : शाळेत येणे-जाणे (प्रवास), गणवेश, वह्या-पुस्तके, बुट, चपला. मूलभूतोत्तर : उच्च शिक्षण, वसतीगृह, फी इ.</p>	प्रवेश घेताना, शाळा सुरू होताना/ होण्याआधी आणि शिष्यवृत्त्यांसाठीच्या नावांना अंतिम स्वरूप देताना
<p>□ कमकुवत/अभ्यासात मागे पडलेल्या विद्यार्थ्यांना आधार विद्यार्थ्यांना पाठबळ देणारे उपक्रम जसे की हस्ताक्षर सराव, सामूहिक वाचन, गणिताची कोडी, स्मरणशक्तीचे खेळ यासारखे सराव वर्ग आयोजित करणे. अशा उपक्रमांमध्ये सहभागी होणाऱ्या व न होणाऱ्या मुलांवर लक्ष ठेवणे.</p>	
<p>□ पाठ्यपुस्तकेतर उपक्रमांमध्ये गावकऱ्यांचा सहभाग खेळांच्या स्पर्धा, वक्तृत्व स्पर्धा, १५ ऑगस्ट व २६ जानेवारीच्या प्रभात फेऱ्या, गोष्टी सांगणे, हस्ताक्षर स्पर्धा, चित्रकला स्पर्धा, निबंध स्पर्धा, मुलांनी केलेल्या कामांचे/कलांचे प्रदर्शन, इतर पाठ्यपुस्तकेतर उपक्रमांमध्ये सहभाग.</p>	
<p>□ तक्रारींचे निवारण/निराकरण शिक्षकांच्या तक्रारी : शिकवतात त्याकडे विद्यार्थ्यांचे लक्ष नसणे/कमी लक्ष, आज्ञापालन न करणे, टापटीप नसणे/टापटीप न ठेवणे, खोटे बोलणे, वर्ग बुडविणे, वर्गामध्ये भांडण्याची प्रवृत्ती. विद्यार्थ्यांच्या तक्रारी : शारीरिक मारहाण (जास्त प्रमाणात), छळवणूक/यातना देणे, विद्यार्थिनींसोबत वाईट वर्तणूक, शिक्षकांनी वैयक्तिक कामे सांगणे.</p>	

कार्य ५ : शैक्षणिक बाबींच्या संदर्भात गावातील इतर संस्थांसोबत समन्वय

कार्य ५ ब : आढावा व देखरेख करण्याच्या उद्देशाने ग्रामपंचायत, ग्रामसभा आणि लेखापरीक्षण समितीबरोबर समन्वय

साधन ८ : ग्रामपंचायत, ग्रामसभा आणि लेखापरीक्षण समितीशी संपर्क साधावा लागेल अशा मुद्द्यांची तपासणी यादी

ग्रामपंचायत	ग्रामसभा	सामाजिक लेखा परीक्षण समिती
बैठकांची वारंवारता	दोन महिन्यातून एक वेळा	३ महिन्यातून एकवेळा
ढोबळ/ सर्वसाधारण जबाबदाऱ्या	<ul style="list-style-type: none"> नियोजन आणि अमलबजावणीच्या संदर्भात मदत तसेच आतापर्यंत केलेल्या प्रगतीचा आढावा आणि पाठपुरावा 	<ul style="list-style-type: none"> नियोजनानुसार उपक्रम होत असल्याची खात्री करून घेणे. लाभार्थी निवड प्रक्रिया पारदर्शक असण्याची खात्री करणे.
		<p>अंदाजपत्रक आणि खर्चाबाबतचे कोणतेही मुद्दे/बाबी</p> <ul style="list-style-type: none"> निधी योग्यरित्या खर्च झाला आहे/त्याचा वापर आणि केलेल्या कामांचा दर्जा चांगला आहे योग्य तेथे झाला आहे. पायाभूत सुविधा ज्या नव्याने निर्माण केल्या आहेत) याची खात्री करून घेणे. <p>सामाजिक न्यायाशी निगडित कोणतेही मुद्दे/बाबी :</p> <ul style="list-style-type: none"> अनुसूचित जाती, जमाती आणि परीघावरील समाजगटातील मुलांची (प्रामुख्याने ६-१४ वयोगट) शाळेमध्ये नोंदणी झाली आहे. <p>या समाजगटातील मुलांना शिष्यवृत्त्या तसेच मिळत इतर लाभ असल्याची खात्री करणे.</p>
जून	<ul style="list-style-type: none"> शिक्षकांची क्षमता आणि कौशल्य वृद्धी/वाढ 	<p>शैक्षणिक क्षेत्रातील (गावसंदर्भात) नियोजित उपक्रम</p> <ul style="list-style-type: none"> शाळेकडील उपलब्ध निधी आणि खर्चाचे नियोजन. योजना आणि निधी मिळविण्यासाठी नियोजन. अभ्यासातील विद्यार्थ्यांची कामगिरी सुधारण्यासाठीचे उपक्रम. पायाभूत सुविधांचा विकास.
		<ul style="list-style-type: none"> मागील वर्षाचा (मार्च मध्ये सादर केलेले) वार्षिक जमा-खर्च अहवाल

ग्रामपंचायत	ग्रामसभा	सामाजिक लेखा परीक्षण समिती
ऑगस्ट (१५)	<ul style="list-style-type: none"> वयोगटानुसार (मुले आणि मुली) तसेच ज्या इयत्तेमध्ये त्यांची नोंदणी झाली आहे त्यानुसार सद्यस्थिती/दर्जा 	<ul style="list-style-type: none"> सुरक्षित पिण्याचे पाणी व स्वच्छता. पालकांचा सहभाग मिळावा यासाठी सुरू केलेला संवाद. शाळेत जाण्यायोग्य वयोगटातील (६ ते १७ वर्षे) एकूण मुलांची (मुली व मुलगे) संख्या आणि शाळेत नाव नोंदविलेल्या मुलांची संख्या याबाबत गावातील सद्यःस्थिती. सुरक्षित पिण्याचे पाणी आणि स्वच्छतेच्याबाबत शाळेमध्ये असणाऱ्या सुविधांची सद्यस्थिती.
नोव्हेंबर/डिसेंबर	<p>सद्यःस्थिती (साध्य केलेल्या गोष्टी, आलेल्या अडचणी, अपूर्ण लक्ष्य):</p> <ul style="list-style-type: none"> मिळालेल्या योजना. बांधकामाची कामे (हाती घेतली असल्यास). दुपारचे जेवण (माध्यान्ह भोजन कार्यक्रम). नोंदणी झालेले विद्यार्थी टिकवून ठेवण्याबाबतची कामगिरी. अभ्यास (निकाल, शिष्यवृत्ती), खेळ, पाठ्यपुस्तकेतर उपक्रमांमधील शाळेची कामगिरी. 	<ul style="list-style-type: none"> सद्यःस्थिती (साध्य केलेल्या गोष्टी, आलेल्या अडचणी, अपूर्ण लक्ष्य) जमा आणि खर्च

खालील माहिती सार्वजनिक ठिकाणी लावावी				
	एकूण मुलगांची संख्या	शाळेत नाव नोंदवलेल्या मुलगांची संख्या	एकूण मुलींची संख्या	शाळेत नाव नोंदवलेल्या मुलींची संख्या
पूर्व-प्राथमिक (बालवाडी व आंगणवाडी)				
प्राथमिक (१ली ते ४थी)				
उच्च प्राथमिक (५वी ते ७वी)				
माध्यमिक (८वी ते १०वी)				
उच्च माध्यमिक (११वी व १२ वी)				
शाळेबाहेर (शाळाबाह्य) असण्यामागील कारणांचा सारांश :				
शैक्षणिकदृष्ट्या गावाने साध्य केलेल्या लक्षणीय बाबी :				

२(ब) पाणी पुरवठा व स्वच्छता समिती

ओळख

महाराष्ट्राची ग्रामीण पाणीपुरवठ्याची सद्यस्थिती

महाराष्ट्र एक प्रगत राज्य गणले जात असूनही पाणीपुरवठ्याच्या बाबतीत मात्र ग्रामीण महाराष्ट्रामध्ये अतिशय विरोधाभासात्मक चित्र दिसते. महाराष्ट्रातील एकूण ८६६८१ वाड्यांपैकी तब्बल ४०% वाड्यांमध्ये प्रतिदिन-दरडोई ४० लीटर या राष्ट्रीय निकषानुसार वर्षभर पुरेसे पाणी उपलब्ध होत नाही. उर्वरित ६०% वाड्यावस्त्यांचे पाणीपुरवठ्याचे प्रश्न सोडवूनही यापैकी अनेक वस्त्यांमध्ये पर्यावरणीय आणि इतर देखभालदुरुस्तीच्या कारणांमुळे पुन्हापुन्हा पाणीटंचाई निर्माण होते आहे (जागतिक बँक, २००३).

राष्ट्रीय ग्रामीण पाणीपुरवठा योजनेच्या दस्तावेजांनुसार भारतातील ग्रामीण भागांमध्ये पेयजलाचे ८०% स्रोत हे भूजलावर आधारित आहेत. या पाणीयोजना किंवा पेयजलस्रोत अशाश्वत होण्याची किंवा निरंतरपणे न टिकण्याची कारणे अनेक असली तरीही प्रामुख्याने राज्याच्या वेगवेगळ्या भागांमधील पर्जन्यमानातील भौगोलिक विषमता, मर्यादित भूजलसाठे आणि इतर भूगर्भीय कारणे आहेत. या घटकांचा शाश्वततेवर अतिशय गंभीर परिणाम होत असून यामुळे विशेषतः फेब्रुवारी ते मे या महिन्यांमध्ये अनेक गावांना मोठ्या प्रमाणावर पाणीटंचाईला सामोरे जावे लागते. तसेच, लघुऔद्योगिक आणि शेतकी कारणांसाठी भूजलाचा अनियंत्रित उपसा हे ही पेयजलस्रोत अशाश्वत होण्यामागील एक महत्वाचे कारण आहे. भूपृष्ठीय आणि

भूजलाच्या एकात्मिक वापराची प्रणाली आजवर ग्रामीण भागांमध्ये प्रस्थापित न होण्यामागे भूजल वापरावर कुठल्याही प्रकारचे निर्बंध न घालणे व त्याचे विनियमन न करणे हे एक महत्वाचे कारण आहे (जागतिक बँक, २००३).

यापूर्वीच्या बहुतांश योजनांद्वारे ज्या वाड्यांचा पाणीपुरवठ्याचा प्रश्न सोडवला गेला होता त्या वाड्या आणखी एका महत्वाच्या प्रश्नाने ग्रासल्या आहेत. या वाड्या-गावांमध्ये ज्या संस्था (उदा. ग्राम पंचायत, पाणीपुरवठा समित्या किंवा महाराष्ट्र जीवन प्राधीकरण-मजीप्रा इ.), योजनेच्या किंवा स्रोताच्या देखभालदुरुस्तीसाठी जबाबदार होत्या अशा संस्थांना पेयजलस्रोत टिकवण्यामध्ये आणि त्यासाठी पाणीपट्टीमधून योग्य तो निधी उभारण्यामध्ये संपूर्णपणे अपयश आल्याचे स्पष्ट दिसते. मजीप्रासारख्या संस्थांकडे वाढत जाणारी न भरलेल्या जलदेयकांची (वॉटरबिल्स) रक्कम आणि परिणामी बहुग्राम पाणीपुरवठा योजना चालवण्यासाठी शासनाला मोठ्या प्रमाणावर द्यावी लागणारी सबसिडी (अनुदाने) हे या संस्थांच्या अपयशाचे एक महत्वाचे निदर्शक आहे. महाराष्ट्रातील वीजटंचाईने यामध्ये भरच घातली असून ग्रामीण भागांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर होणाऱ्या भारनियमनामुळे कित्येक ठिकाणच्या पाणीपुरवठा योजना पूर्ण क्षमतेने वर्षभर चालवता येत नाहीत व याचाही परिणाम जलदेयके वसूल करण्यावर विपरितपणे होतो असे आढळून आले आहे.

पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता क्षेत्रातील सुधारणा

गेल्या काही वर्षांमध्ये महाराष्ट्रातील ग्रामीण पाणीपुरवठ्याचे क्षेत्र (सेक्टर), म्हणजेच शासनाच्या विविध योजना आणि धोरण, यामध्ये आमूलाग्र बदल होत चालले आहेत. ग्रामीण पाणीपुरवठ्याचे धोरण, त्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन, त्यासंबंधीच्या योजना आणि कामकाजपद्धती यामध्ये भारत शासनाने महत्त्वपूर्ण बदल करून, सर्वांना पुरेसे स्वच्छ आणि शुद्ध पाणी मिळावे यावर भर देण्यास सुरुवात केली आहे. यासाठीच शासनाने तिच्या यापूर्वीच्या 'सेवा-पुरवठादाराच्या' भूमिकेतून निवृत्त होऊन 'मदतकारक' (फॅसिलिटेटर)ची भूमिका स्वीकारली असून यापूर्वीच्या पुरवठा आधारित दृष्टिकोनापासून फारकत घेऊन पाणीपुरवठ्याच्या सुविधा किंवा योजना पुरवण्यासाठी 'मागणी आधारित दृष्टिकोन' स्वीकारला आहे.

'विकेंद्रीकरण' हा शासनाच्या ग्रामीण पाणीपुरवठ्यातील सुधारणांमधील एक अतिशय महत्त्वाचा असा घटक आहे. केंद्रशासनाने प्रस्तुत केलेली ग्रामीण पाणीपुरवठ्याची चौकट तसेच स्वजलधारा या योजनेच्या मार्गदर्शक सूचनांमध्ये ग्रामीण पाणीपुरवठ्याच्या कारभारामध्ये विकेंद्रीकरणाला महत्त्वाचे स्थान दिले आहे. या योजनेच्या दस्तावेजांमध्ये नमूद केल्यानुसार 'स्थानिक पंचायतीला पाणीपुरवठा ही स्वतःची जबाबदारी न वाटणे' हे आजवर पाणीपुरवठा योजनांना आलेल्या अपयशामागील मुख्य कारण आहे असे म्हंटले आहे. तसेच ग्रामपंचायतींमध्ये पाणीपुरवठ्याप्रति जबाबदारीची भावना निर्माण न होण्यामागे 'पुरवठा आधारित दृष्टिकोन' आणि 'असहभागी पद्धतीने केलेली अंमलबजावणी' या दोन बाबी कारणीभूत असल्याचे म्हंटले आहे. म्हणूनच वेगवेगळ्या योजना आणि कार्यक्रमांची अंमलबजावणी 'मागणी आधारित दृष्टिकोन' (पूर्वअटींवर आधारित व मागणीनुसार मंजूरी) आणि 'सहभागी पद्धतीने' करण्यात यावी असे मार्गदर्शक सूचनांमध्ये नमूद केले आहे.

विविध योजना जसे की 'जलस्वराज्य' आणि 'आपले पाणी' (महाराष्ट्र), वास्मो (गुजरात), 'आपणा पाणी' (राजस्थान) 'स्वजलधारा' (केंद्र शासन) आणि आता 'राष्ट्रीय ग्रामीण पाणीपुरवठा कार्यक्रम' या सर्व योजनांनीच वर नमूद केलेल्या विकेंद्रीकरणाच्या प्रक्रियेवर भर दिला असून त्याद्वारे जनसहभाग मिळवता येईल असे म्हंटले आहे. ही विकेंद्रीकरणाची

प्रक्रिया पुढे घेऊन जाण्यासाठी एक (कायद्याद्वारे) सक्षमीकृत अशी संस्थात्मक रचना गावामध्ये आणली जात असून याद्वारे, गावस्तरावरील पाण्याच्या योजनेची अंमलबजावणी आणि निर्णयप्रक्रिया या संस्थांद्वारे होणार आहे. या योजनांच्या लाभार्थी गावांमध्ये 'गाव पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता समिती' स्थापन केली असून या समितीला ग्रामपंचायत कायद्यामध्ये समाविष्ट करण्यात आल्यामुळे कायद्याचे अधिष्ठान लाभले आहे. महाराष्ट्र शासनानेही ग्रामपंचायत अधिनियम १९५८/९ मध्ये आवश्यक ते बदल केले असून, त्याद्वारे 'गाव पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता समिती', आणि 'पाडा समिती', स्थापन करण्यास मान्यता दिली आहे. यासंबंधीच्या मूळ दुरुस्तीमध्ये पाणीपुरवठा समितीऐवजी 'गाव विकास समिती' आणि पाडासमितीऐवजी 'लाभार्थीस्तरीय उपसमिती' असा उल्लेख असला तरीही या दुरुस्तीचे मूळ उद्देश हे गावस्तरावर पाणीपुरवठ्यासह इतर विकासाच्या विषयांसंबंधी ग्रामसभेच्या अखत्यारीमध्ये वेगवेगळ्या उपसमित्या स्थापण्याच्या प्रक्रियेला वैधानिक मान्यता देणे असाच आहे. म्हणूनच याच कायद्यांमधील दुरुस्तीचा आधार घेऊन शासनाने जलस्वराज्य योजनेमध्ये 'गाव पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता समिती' आणि 'पाडा पाणीपुरवठा व स्वच्छता समिती' या दोन प्रकारच्या समित्या स्थापन केल्या आहेत. 'शासन या सर्वांमधून विकेंद्रीकरणाची प्रक्रिया पुढे नेत असून त्याद्वारे लोकसक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेला गती मिळेल' हे दर्शवणे हा उद्देश या सर्व समित्या, त्यासंबंधीच्या दुरुस्त्या आणि तरतूदींचा येथे उल्लेख करण्यामागे आहे.

मात्र, यातील सर्वात महत्त्वपूर्ण बाब अशी की महाराष्ट्रामध्ये 'जलस्वराज्य' ही एकमेव अशी योजना आहे ज्यामध्ये गावपातळीवरील निर्णयप्रक्रियेचे सर्वोच्च अधिकार ग्रामसभेला देण्यात आले आहेत. गाव पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता समितीच्या कामकाजाच्या नियमांमध्ये समितीच्या सर्व निर्णयांना ग्रामसभेची मंजूरी आवश्यक आहे असे निःसंदिग्धपणे म्हंटले आहे. यातूनच हे लक्षात येते की निर्णयप्रक्रियेचे सर्वोच्च अधिकार ग्रामसभेला देण्यात आले आहेत. आजवर कुठल्याही राज्यांनी किंवा केंद्रशासनाच्या कुठल्याही कायद्यामध्ये अशा प्रकारचे अधिकार ग्रामसभेला दिले गेलेले नाहीत, या पार्श्वभूमीवर ही घटना निश्चितच महत्त्वपूर्ण आहे.

सध्याच्या धोरणात्मक चौकटीनुसार 'गाव पाणीपुरवठा समितीच्या कामकाजाचे नियम'

यापूर्वी म्हटल्याप्रमाणे गाव पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता समितीकडे, गावातील पाणीपुरवठ्याच्या स्थितीचा अभ्यास करून योजना आखणे, ती अमलात आणणे, तसेच योजना आकारास आणल्यानंतर योजना चालवून तिची देखभाल-दुरुस्ती करणे ही जबाबदारी सोपवली आहे. ही अतिशय स्वागताहर् बाब असली तरीही सदर योजनांखाली स्थापन करण्यात येणाऱ्या समितीचे कामकाज केवळ योजनेचा गावातील कालावधी संपेपर्यंतच, म्हणजेच योजना पूर्ण होईपर्यंतच पाणीपुरवठा समितीने काम करावयाचे आहे. पेयजलपुरवठा योजना पूर्ण झाल्यानंतर सदर योजनेचे कामकाज, सध्याच्या नियमांनुसार ग्रामपंचायतीकडे सोपवायचे आहे. म्हणजेच योजनेची देखभालदुरुस्तीची जबाबदारी ग्रामपंचायतीकडे किंवा ग्रामपंचायतीने नव्यानेच स्थापन केलेल्या 'देखभाल-दुरुस्ती' समितीकडे सोपवून पाणीपुरवठा व स्वच्छता समिती विसर्जित करावयाची असते.

असे असले तरीही सध्याच्या धोरणामध्ये देखभालदुरुस्तीवर प्रचंड भर दिला असून, योजना संपण्यापूर्वी देखभाल-दुरुस्तीच्या पूर्वतयारीसाठी तीन महिन्यांचा एक वेगळा कालावधीही स्वतंत्र टप्पा म्हणून अंमलबजावणीच्या वेगवेगळ्या टप्प्यांमध्ये समाविष्ट करण्यात आला आहे. यासंबंधी जलस्वराज्य प्रकल्पामध्ये दिले गेलेले तपशील खरोखरीच अतिशय विचारपूर्वक तयार केले गेले असून कौतुकास्पदच आहेत. हे मुद्दाम नमूद करायला हवे की, या प्रकल्पामध्ये गावपातळीवरील विविध संस्था जसे की, पाणीपुरवठा समिती, सामाजिक लेखापरीक्षण समिती, ग्रामसभा, ग्रामपंचायत, यांची भूमिका आणि जबाबदाऱ्या अतिशय अभ्यासपूर्वक निश्चित केल्या गेल्या असून, योजनेच्या अंमलबजावणीचे संपूर्ण तपशीलवार वेळापत्रकच तयार करण्यात आले आहे. म्हणूनच, या प्रकल्पातील तरतूदींचा सखोल अभ्यास केल्याशिवाय यापुढे कुठल्याही गावपातळीवरील पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता समितीच्या कामकाजाचे तपशील ठरवल्यास ते अपूर्ण काम ठरेल.

१. गावपातळीवर पेयजलपुरवठा योजनांचे चार टप्पे आहेत. १. माहिती-शिक्षण-संवाद व क्षमता बांधणी - ३ महिने, २. योजनेची आखणी-३ महिने, ३. योजनेची अंमलबजावणी-९ महिने आणि ४. देखभालदुरुस्तीची पूर्वतयारी-३ महिने

मात्र शासनाने ग्रामीण पाणीपुरवठ्याच्या क्षेत्रामध्ये इतका चांगला आणि मोठा प्रयत्न करूनही, जलस्वराज्य आणि त्यासारख्या योजनांबद्दल ग्रामीण विकासाच्या अभ्यासकांचे आणि टीकाकारांचे चांगले मत तयार झालेले नाही. या योजनांच्या परिणामांचा अभ्यास मांडणारे साहित्य शासनाद्वारे किंवा जागतिक बँक आणि तत्सम संस्थांद्वारे अजून उपलब्ध झालेले नसले तरीही काही सामाजिक संस्थांनी केलेल्या अभ्यासानुसार योजनेच्या अंमलबजावणीमध्ये अनेक अडचणी असून त्यामुळे अनेक गावांमध्ये योजना अडचणीमध्ये सापडली आहे. या अडचणींकडे एक दृष्टिक्षेप टाकल्यास असे लक्षात येते की, या अडचणी दोन प्रकारच्या आहेत. (१) धोरणात्मक अडचणी, जसे की गाव पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता समितीची भूमिका आणि (२) योजनेच्या अंमलबजावणीतील अडचणी, उदा. योजना निर्देशित कालावधीमध्ये पूर्ण न होणे. मात्र, या साधनामध्ये मात्र केवळ धोरणात्मक अडचणींचा विशेषतः गाव पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता समितीच्या भूमिकेच्या अनुषंगाने, विचार केलेला आहे.

वर मांडल्याप्रमाणे सध्याची धोरणात्मक चौकट पुरेशी सखोल असून त्यामध्ये गाव पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता समितीची भूमिका, जबाबदारी आणि कामकाजाबद्दल अतिशय सखोल आणि बारीकसारीक मुद्द्यांवर विचार केलेला आहे. असे असले तरीही, योजनेचा कालावधी संपुष्टात आल्यानंतर सदर समितीची जबाबदारी सध्याच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार संपुष्टात येते. यावरून असे लक्षात येते की गाव पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता समितीची निर्मितीच मुळी केवळ गावामध्ये योजना राबवण्यापुरती झालेली आहे. यामुळे समितीची भूमिका आणि कामकाज यावर कितीही सखोल विचार केलेला असला तरीही तिचे कामकाज केवळ योजनेच्या अंमलबजावणीच्या अंगानेच केले गेले असल्याचे आढळते. यामुळे समितीची भूमिका खरे तर योजनेची अंमलबजावणी पूर्ण झाल्यानंतरच्या काळातही महत्त्वपूर्ण असू शकते या शक्यतेकडे धोरणामध्ये दुर्लक्ष झालेले आढळते. म्हणूनच समितीकडे पाणीवापराच्या नियमनाची जबाबदारी देण्याच्या दृष्टीने पुरेसा विचार झालेला नसून ही सध्याच्या धोरणामध्ये एक उणीव राहून गेली असल्याचे दिसते. ही भूमिका समितीकडे दिली असती तर ते 'पाणीपुरवठ्याचे समन्यायी वितरण' आणि 'त्यासाठी पाणीसाठ्यांचे संरक्षण' या दोन्ही बाबींची खात्री करण्यासाठी अतिशय महत्त्वाचे ठरले असते.

मात्र', सध्याच्या ('जलस्वराज्य' आणि 'स्वजलधारा' योजनांद्वारे राबवल्या जाणाऱ्या) धोरणात्मक चौकटीमध्ये या महत्त्वपूर्ण शक्यतेकडे दुर्लक्ष होण्याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे पाणीपुरवठा व स्वच्छता समितीच्या कामकाजाकडे पाहण्याचा प्रकल्पाधिष्ठित दृष्टिकोन. म्हणूनच समितीच्या कामकाजाची सदर योजनांमध्ये तयार केलेली चौकट जरी अतिशय महत्त्वपूर्ण आणि योग्य असली तरीही ती अपूर्ण आहे असे म्हणता येईल.

यावरून असा निष्कर्ष काढता येईल की, गावपातळीवरील पाण्याचे प्रश्न सोडवण्यासाठी एका एकात्मिक दृष्टिकोनाची आवश्यकता आहे व त्यातून एक दीर्घकालीन नियोजनाचे प्रतिबिंब असावे अशी अपेक्षा आहे. तसेच, पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता समितीचे कामकाज याच एकात्मिक दृष्टिकोनावर आधारलेले असणे आवश्यक असून त्यामध्ये गावातील पाण्याच्या प्रश्नांना सर्वोच्च प्राधान्य दिले जाणे अभिप्रेत आहे. गाव-पाणीपुरवठा व स्वच्छता समितीचे कामकाज सुकर व्हावे म्हणून एका सर्वेक्षक अशा दृष्टिकोनावर आधारलेल्या कामकाज प्रक्रियेचे आरेखन व कामकाज चालवण्यासाठी उपयुक्त साधनांची निर्मिती असे या पुस्तिकेचे दुहेरी उद्दिष्ट आहे.

एकात्मिक दृष्टिकोनाची गरज

'पेयजल' आणि 'सार्वजनिक स्वच्छता' हे दोन्ही एकमेकांशी संबंधित असलेले प्रश्न असून, या प्रश्नांची सोडवणूक एकात्मिक दृष्टिकोनाचा अवलंब केल्याखेरीज शक्य नाही. सार्वजनिक स्वच्छतेचा अभाव ही भारताच्या ग्रामीण आणि शहरी भागातील एक मोठी समस्या आहे.

२. ग्रामीण पाणीपुरवठा कार्यक्रमाने (२००८) आखून दिलेली धोरणात्मक चौकट ही यासाठीची सर्वात अलिकडची धोरणात्मक चौकट असून यामध्ये ग्रामपंचायतीला पाणीपुरवठा कार्यक्रम हाती घेण्यामध्ये अतिशय महत्त्वाची भूमिका देण्यात आली आहे. पाणीपुरवठ्याच्या वापराचे वेळापत्रक आणि गणित तयार करणे, आणि पाणीपुरवठ्याचे नवीन स्रोत विकसित करणे यामध्ये स्थानिक समुदायांनी जबाबदारी घ्यावी असे ही धोरणात्मक चौकट सुचवते. पर्जन्यजल, भूपृष्ठीय जल आणि भूजलाचा एकत्रित आणि सुयोग्य वापर करणे आणि एकाच स्रोतावर अवलंबून न राहता एकाहून अधिक स्रोतांचा विधायक उपयोग करणे आवश्यक असल्याचे प्रतिपादन यामध्ये केले आहे. तसेच पेयजलसुरक्षेसाठी स्रोतांच्या पाणलोटक्षेत्रांची सुरक्षा, प्रदुषणापासून पेयजलसाठ्यांची सुरक्षा अशाही बाबींवर भर देण्यात आला आहे.

स्वच्छता ही थेटपणे आरोग्यावर शासनातर्फे केल्या जाणाऱ्या खर्चाशी, तसेच स्वच्छ पर्यावरणाशी आणि पाण्याच्या दर्जाशी जोडलेली आहे आणि म्हणूनच अंतिमतः ती समृद्ध जीवनमानाशी निगडित आहे. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या एका सर्वेक्षणानुसार ३.३ दशलक्ष व्यक्ती केवळ अतिसारामुळे जगामध्ये दरवर्षी मृत्यूमुखी पडतात, तर कुठल्याही वेळेस १.५ दशलक्ष व्यक्ती जंत, कृमी आणि इतर मानवी विष्ठेमुळे आणि अपुऱ्या स्वच्छतेमुळे झालेल्या आजारांशी सामना करत असतात. जागतिक बँकेच्या २००५ मधील आकडेवारीनुसार प्रतिदिन सुमारे ५००० पाच वर्षांखालील मुले केवळ पाण्यामुळे होणाऱ्या अतिसारामुळे (डायरिया) मृत्यूमुखी पडतात, जो की संपूर्णपणे थांबवता येण्यासारखा आजार आहे. या अतिसारामुळे मुलांची पोषणाची स्थिती खालावून त्यामुळे अनेक आजारांना निमंत्रण मिळते, व या आजारांची रोकथाम करण्यासाठीचा खर्च, आरोग्यावरील एकूण राष्ट्रीय खर्चाच्या जवजवळ २२% इतक्या मोठ्या प्रमाणावर वाढतो. काही अभ्यासांमधून असेही निदर्शनास आले आहे की यामुळे मुलांच्या आकलनशक्तीवर विपरित परिणाम होतो, त्याचबरोबर शारीरिक वाढीवरही परिणाम झाल्यामुळे याचा दुष्परिणाम एकत्रितपणे शालेय विकासावर होतो. याशिवाय, सार्वजनिक स्वच्छतेची सुविधा नसल्याने, उघड्यावरील शौचाची मोठी समस्या निर्माण झाली असून याच सर्वात जास्त त्रास स्त्रिया आणि तरुण मुलींना सोसावा लागतो आहे. स्त्रिया आणि तरुण मुलींना शौचास अंधारात जावे लागत असल्यामुळे, मोठ्याप्रमाणावर जंतुसंसर्ग, मलावरोध आणि मानसिक ताणाचा त्रास सहन करावा लागतो. तसेच यामुळे स्त्रियांना आणि मुलींना शारीरिक छळ व अत्याचाराचीही भीती असते. शाळांमध्ये सार्वजनिक स्वच्छतेची सुविधा नसणे हे ही विशेषतः पौगंडावस्थेतील मुलींचे शाळांमधील प्रमाण कमी असणे आणि कमी होणे यामागील एक महत्त्वाचे कारण सांगितले जाते. त्याचबरोबर महिला-शिक्षक वर्गाची भरती आणि त्यांचे शाळांमध्ये टिकून राहणे यासाठी शाळांमध्ये शौचालयांची व्यवस्था असणे अतिशय महत्त्वाचे ठरते.

अशा रीतीने, शौचालयांची सुविधा हा जागतिक स्तरावरील एक अतिशय महत्त्वाचा विकासाशी निगडित असा मुद्दा असून म्हणूनच 'सहस्रकाच्या विकासाच्या उद्दिष्टा'मध्ये (मिलेनियम डेव्हलपमेंट गोल्स) त्याचा समावेश करून एक योग्य पाऊल उचलले गेले आहे.

त्याशिवाय यातील एकूण आठ उद्दिष्टांपैकी तीन उद्दिष्टे (१) बालमृत्यू कमी करणे (२) आजारांशी सामना करणे आणि (३) पर्यावरणीय शाश्वतता राखणे ही तीन उद्दिष्टे थेट सार्वजनिक स्वच्छतेशी जोडलेली आहेत. इतकेच नव्हे तर, आत्यंतिक गरीबीचे संपूर्ण उच्चाटन करणे हे पहिले उद्दिष्टही अप्रत्यक्षपणे सार्वजनिक स्वच्छतेशी जोडलेले आहे, कारण अस्वच्छतेमुळे निर्माण होणारे आजार कमी उत्पन्न आणि आरोग्यावरील वाढीव खर्चास कारणीभूत ठरतात आणि गरीबांच्या हलाखीच्या परिस्थितीमध्ये भर घालतात.

या विषयावर केलेल्या क्षेत्रीय अभ्यासांमधून हे लक्षात आले आहे की (१) स्वच्छतेबाबत जाणीवजागृतीचा अभाव (२) पाण्याची कमतरता आणि (३) बांधकामाचा निकृष्ट दर्जा या तीन कारणांमुळे शौचालयांचा वापर होत नाही. पाण्याची पुरेशी उपलब्धता हा सार्वजनिक स्वच्छतेची संस्कृती रुजवण्यामध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावणारा एक घटक आहे. उदा. शौचास जाऊन आल्यानंतर हात धुणे किंवा शौचालयाची स्वच्छता राखण्यासाठी असणारी पाण्याची आवश्यकता इत्यादी, तसेच शौचालयांचा वापर न करण्याची पद्धत आणि याबरोबरच घनकचरा आणि द्रवरूप कचऱ्याची योग्य विल्हेवाट लावणे हाही वरील सर्व प्रश्नांशी संबंधित एक महत्त्वाचा प्रश्न आहे. हे प्रश्न सोडवण्यासाठी स्थानिक समुदायांचा सहभाग अतिशय आवश्यक असून उघड्यावरील शौचाचा प्रश्न निकाली काढावयाचा असल्यास ग्रामीण लोकांच्या वागणूकीत मोठ्या प्रमाणावर बदल घडवून आणण्याची आवश्यकता आहे. असा बदल घडवून आणण्यासाठी 'माहिती-शिक्षण-संवाद' मोहीमांचा मोठ्या प्रमाणावर उपयोग होऊ शकतो.

या साऱ्या बाबी अंमलात आणत असताना काही तांत्रिक मुद्देही लक्षात ठेवणे महत्त्वाचे आहे. उदा. पारंपारिक खड्ड्यांचे संडास किंवा सांडपाण्याची विल्हेवाट लावण्याची व्यवस्था, यामुळे भूजलसाठे प्रदुषित होण्याचा मोठा धोका असतो हे लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे. पर्यावरणदृष्ट्या योग्य स्वच्छतेचे उद्दिष्ट असे आहे की ज्यामुळे सामाजिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या स्वीकारार्ह, तसेच शाश्वत, आरोग्याच्या दृष्टीने सुरक्षित, आणि आजूबाजूच्या नैसर्गिक परिस्थितीशी सुसंगत अशा सार्वजनिक स्वच्छतेचा दृष्टिकोनातून पुढे येणारे उपाय राबवणे व तसेच त्याचा प्रसार करणे. अशा प्रकारच्या प्रकल्पांची सर्वसाधारण उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे

आहेत. (१) सांडपाण्याची योग्य विल्हेवाट लावण्यासाठी सुयोग्य तंत्रज्ञान, संस्थात्मक रचना आणि खर्च यांचा योग्य ताळमेळ असणारे उपाय विकसित करणे, तसेच यासाठी सध्या उपलब्ध असणारे पाइप आणि सांडपाणी-प्रक्रिया सुविधेचा पुरेपूर वापर करणे (२) मानवी मूत्रामधून क्षार वेगळे करून त्यांचा उपयोग शेतीसाठी करणे आणि (३) काळ्या सांडपाण्यावर प्रक्रिया करणे आणि गटारींद्वारे फेकले जाणाऱ्या सांडपाण्याचे प्रमाण कमी करणे. अशा पद्धतीने पाणीपुरवठ्याच्या जोडीने सार्वजनिक स्वच्छतेवर भर देऊन त्यासंबंधीचा कारभार पाणीपुरवठा आणि स्वच्छतेच्या कक्षेमध्ये आणणे आवश्यक आहे.

पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता समितीची कामकाज पद्धती :

भूमिका आणि नियम

उद्दिष्ट : गावपातळीवर, पाणीपुरवठा आणि सार्वजनिक स्वच्छतेसंबंधीचे सर्व प्रश्न हाताळण्यासाठी एक संस्था निर्माण करणे. या प्रश्नांमध्ये (पेय) जलस्रोतांचा वापर, सर्वांना पाणी, पाण्याचे सर्व प्रकारच्या वापरासाठीचे वितरण आणि ग्रामसभेच्या निर्देशानुसार गावपातळीवर पाण्याबाबतच्या धोरणात्मक बाबींची निश्चिती करणे हे घटक समाविष्ट आहेत.

निश्चित केलेली जबाबदारी : समितीला दोन प्रकारच्या भूमिका पार पाडाव्या लागतील (१) पाणीपुरवठ्याची सेवा पुरवणे, आणि (२) पाण्याचा गैरवापर, अनियंत्रित उपसा आणि असमान वाटप टाळण्यासाठी वापराचे नियमन. ही भूमिका दोन वेगवेगळ्या दृष्टिकोनातून पार पाडावी लागेल.

अ) सेवा पुरवठादाराचा दृष्टिकोन

- या दृष्टिकोनानुसार ४० लिटर प्रतिदिन दरडोई पाण्याची उपलब्धता आणि वितरण सुनिश्चित करणे. यामध्ये जात किंवा वर्ग (श्रीमंत/गरीब) यानुसार कुठलाही भेदभाव न करणे,

- ♦ शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार जिल्हा परिषदेच्या सहाय्याने गावातील पाणीपुरवठा योजनेचे आरेखन आणि अंमलबजावणी करणे, तसेच यासाठी शासनाचे विविध विभाग आणि इतर सहाय्यकारी संस्था (जसे की, भूजल सर्वेक्षण विभाग) यांची मदत घेणे.

ब) नियामक यंत्रणेचा दृष्टिकोन

- ♦ राज्य शासन आणि केंद्र शासनाचे विविध कायदे (उदा. महाराष्ट्र भूजल उपसा नियमन (पेयजलासाठी) कायदा १९९३), तसेच, ग्रामसभेला दिले गेलेले अधिकार यांच्याशी सुसंगती राखून, ग्रामपंचायतीच्या महसूली हद्दीच्या आत आणि सभोवतालच्या भूपृष्ठीय आणि भूजलसाठ्यांवर पेयजलसुरक्षेच्या दृष्टीने नियंत्रण ठेवणे. हे करत असताना पाण्याच्या वापराचा हक्क समन्यायी पद्धतीने वापरला जाण्यास सर्वोच्च प्राधान्य देणे.
- ♦ पेयजलस्रोतांच्या सुरक्षेसाठी खाजगी स्रोतांसह सर्व स्रोतांमधून मिळणाऱ्या पाण्याच्या वापरासाठी मार्गदर्शक सूचना आणि नियम ठरवणे आणि या मार्गदर्शक सूचनांना ग्रामसभेकडून मंजूरी मिळवणे.
- ♦ मार्गदर्शक नियमावलीचा भंग करणाऱ्या व्यक्तींविरुद्ध कारवाई करणे

समितीचे अधिकार

- ♦ पाणीपुरवठा आणि सार्वजनिक स्वच्छतेसंबंधीचे विविध प्रश्न जसे की, वापराचा हक्क, पाण्याचे वितरण, योजनेचे तांत्रिक मुद्दे, देखभाल-दुरुस्ती, पेयजलस्रोतांचे संरक्षण, जलस्रोतांचे संवर्धन इत्यादींवर चर्चा करण्यासाठी ग्रामसभा बोलावणे
- ♦ ग्रामसभेच्या वतीने मार्गदर्शक तत्वांना अनुसरून स्रोत आणि वितरण व्यवस्थेच्या देखभालदुरुस्तीचे निर्णय घेणे
- ♦ देखभालदुरुस्तीच्या खर्च भरून निघेल अशा पद्धतीने पाणीपट्टीची आकारणी आणि वसूली करणे

समितीची संरचना

बिगरआदिवासी भागांमधील गावांसाठी समितीची संरचना

- ♦ समितीमध्ये किमान १२ तर कमाल २४ सदस्य असतील.
- ♦ एकूण सदस्यांपैकी ५०% सदस्य या महिला सदस्य असतील.
- ♦ समिती सदस्यांमध्ये गावातील तरूण मंडळे, महिला मंडळे आणि समुदायाधारित संस्थांना (सीबीओ) पुरेसे प्रतिनिधित्व असेल.
- ♦ आवश्यकतेनुसार २-३ वाड्यांसाठी सामूहिक (बहुग्राम) पाणीपुरवठा योजनेची आखणी करायची असल्यास, संबंधित वाड्या-वस्त्यांमधून सदस्यांची निवड करता येईल.
- ♦ समितीच्या १/३ सदस्यांची निवड ग्रामपंचायत सदस्यांमधून करता येईल.
- ♦ ही समिती कायम राहील आणि या समितीची वैधानिकता ग्रामपंचायत कायद्यानुसार राहील.
- ♦ नवीन ग्रामपंचायत स्थापन झाल्यानंतर ४५ दिवसांच्या आत ही समिती स्थापन करणे बंधनकारक राहील. समिती-सदस्य निवडताना माजी समिती सदस्यांची निवड करू नये असे कोणतेही बंधन या समितीसदस्यांवर राहणार नाही.
- ♦ ग्रामपंचायतीचा सचिव आणि ग्रामपंचायतीच्या लेखानोंदींसाठी जबाबदार असणारा ग्रामसेवक हाही या समितीचा एक महत्त्वपूर्ण सदस्य राहील.
- ♦ समिती विसर्जित करावयाची असल्यास विशेष ग्रामसभेचे आयोजन करणे बंधनकारक असेल, तसेच विसर्जनाच्या समर्थनार्थ किमान २/३ ग्रामसभा-सदस्यांनी ठरावाच्या बाजूनी मतप्रदर्शन करणे आवश्यक राहील.
- ♦ सदस्याचा मृत्यू, राजीनामा किंवा बडतर्फीनंतर समितीच्या उर्वरित कार्यकालासाठी नव्या सदस्याची नियुक्ती ग्रामसभेमार्फत केली जाईल.

आदिवासी भागांसाठी समितीची रचना

- ♦ समितीमध्ये किमान १२ तर कमाल २४ सदस्य असतील.
- ♦ एकूण सदस्यांपैकी ५०% सदस्य या महिला सदस्य असतील.
- ♦ किमान ७५% सदस्य हे आदिवासी समाजामधून निवडले जातील.
- ♦ समितीच्या १/३ सदस्यांची निवड ग्रामपंचायत सदस्यांमधून करता येईल.
- ♦ महसूली गावातील प्रत्येक वाडी-वस्ती आणि सर्व आदिवासी आणि मागासवर्गीय जातीजमातींना समितीवर प्रतिनिधित्व असेल.
- ♦ समिती सदस्यांमध्ये गावातील तरुण मंडळे, महिला मंडळे आणि समुदायाधारित संस्थांना पुरेसे प्रतिनिधित्व असेल.

समिती स्थापन करण्याची पद्धत

- ♦ समिती स्थापन करावयाच्या प्रक्रियेमध्ये प्रत्येक वाडी-वस्तीपातळीवर स्वतंत्र बैठका आयोजित कराव्यात, तसेच स्वतंत्र महिला-ग्रामसभा आयोजित केल्यानंतर समिती सदस्य निवडीसाठी मुख्य ग्रामसभा आयोजित करावी. यानंतर, वाडी-वस्तीपातळीवरील सभांमध्ये निवडले गेलेले आणि महिला ग्रामसभेमध्ये संमत झालेल्या प्रतिनिधींची ग्रामसभेमध्ये समितीच्या सदस्यपदी अंतिम निवड करता येईल. याच ग्रामसभेमध्ये कुठल्याही एका सदस्याची ग्रामसभेमार्फत अध्यक्षपदी निवड करता येईल आणि समितीद्वारे सचिव आणि खजिनदाराची निवड करता येईल.
- ♦ समितीच्या सदस्यांमध्ये ग्रामपंचायतीचे सदस्य, मुख्याध्यापिका किंवा शाळेतील शिक्षिका, आंगणवाडी शिक्षिका, प्रत्येक वस्तीचा एक प्रतिनिधी, महिला मंडळाचे दोन प्रतिनिधी, तरुण मंडळ; अनुसूचित जाती आणि जमातीचा एकेक प्रतिनिधी यांची निवड करता येईल. या सदस्यांचे किमान वय १८ वर्षे असणे आवश्यक आहे. तसेच अनुसूचित जाती आणि जमातीचे सदस्य वगळून इतर सदस्यांसाठी किमान चौथी पास ही शैक्षणिक पात्रता राहिल.

- ♦ यापूर्वी नोंदलेल्या इतर जबाबदाऱ्यांसह या समितीवर योजनेसाठी आवश्यकतेनुसार लोकवर्गणी (एकूण योजनेच्या खर्चाच्या १० ते १५%) जमा करण्याचीही जबाबदारी असेल.

समितीची कार्ये

सदर पुस्तिकेमध्ये 'गाव पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता समिती'साठी कार्यपद्धती आणि साधने विकसित करताना असे गृहित धरले आहे की, समितीसाठी निश्चित केलेली साधने ही केवळ व्यापक पातळीवरची असतील आणि प्रत्यक्षात समितीने या साधनांचा वापर करून तिच्यासाठी संपूर्ण कार्यपद्धती विकसित करावी. यासाठी, समितीने गावात एखादी संस्था काम करत असल्यास त्या संस्थेच्या कार्यकर्त्यांची मदत घेणे अपेक्षित आहे.

महाराष्ट्र किंवा इतर कुठल्याही राज्यातील गावांच्या पाणीपुरवठ्याच्या स्थितीचा विचार केल्यास साधारणपणे तीन प्रकारची परिस्थिती गावांमध्ये आढळू शकते.

- १) गावामध्ये कुठल्याही प्रकारची पाणीपुरवठा योजना (नळपाणी योजना) उपलब्ध नसलेली आणि केवळ विहिरी आणि हातपंपांवर अवलंबून असणारी गावे
- २) नळपाणी योजना असणारी गावे (मात्र ही योजना केवळ एका गावापुरतीच मर्यादित असणारी गावे)
- ३) दोन किंवा अधिक गावांसाठी एकत्रितपणे पाणीयोजना असणारी गावे.

गाव (किंवा बहुग्राम) पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता समितीची कार्ये वरील तीन प्रकारची पाणीपुरवठ्याची स्थिती लक्षात घेऊन निश्चित केलेली आहे. असे असले तरीही वरील तीनही प्रकारची स्थिती सांभाळणाऱ्या समित्यांसाठी मात्र नियामक पद्धतीची कार्ये सारखीच असतील. मात्र सेवापुरवठादाराच्या भूमिकेतून वरील तीनही प्रकारच्या स्थितीचा समितीच्या कार्याच्या आणि जबाबदाऱ्यांच्या दृष्टिकोनातून विचार केल्यास प्रत्येक प्रकारची स्थिती हाताळणाऱ्या समितीची कामे वेगवेगळी असू शकतात. या तीनही प्रकारच्या समितीसाठी ढोबळमानाने पुढील प्रकारची कार्ये सुचवता येतील.

पाणी पुरवठा व स्वच्छता समिती : साधनसंच

विविध प्रकारच्या गावांसाठी कार्य तक्ता		
प्रकार अ	प्रकार ब	प्रकार क
ज्या गावांमध्ये सार्वजनिक पाणी पुरवठा योजना नाही अशी गावे	ज्या गावांमध्ये सार्वजनिक पाणी पुरवठा योजना त्या गावापुरतीच आहे (एक गाव) अशी गावे	ज्या गावांमध्ये सार्वजनिक पाणी पुरवठा योजना अनेक गावांची मिळून/एकत्रित आहे अशी गावे
कार्य अ : पिण्याच्या पाण्यासाठी शाश्वत उपाय शोधणे		
१. गावातील 'पिण्याचे पाणी आणि स्वच्छता' याबाबतची सद्यस्थिती अभ्यासणे आणि त्याबद्दलच्या अडचणी/प्रश्नांवर चर्चा करणे व त्यावर उपाय सुचविणे	<ul style="list-style-type: none"> पिण्याच्या पाण्याच्या सेवेबाबतची सद्यस्थिती अभ्यासणे. अडचणी/प्रश्नांवर चर्चा आणि त्यावर उपाय सुचविणे. 	<ul style="list-style-type: none"> पिण्याच्या पाण्याच्या सेवेबाबतची सद्यस्थिती अभ्यासणे. अडचणी/प्रश्नांवर चर्चा आणि त्यावर उपाय सुचविणे.
२. पिण्याचे पाणी आणि स्वच्छता व्यवस्था/सुविधा याबाबत विविध पर्यायांच्या शक्यता शोधणे.	<ul style="list-style-type: none"> पाणी वितरण व्यवस्थेच्या (पाईप, मोटार, नळ इ.) सद्यस्थितीचा आढावा घेणे आणि समस्या-अडचणी/दोष, उणीवांचा शोध घेणे. 	<ul style="list-style-type: none"> स्वतःच्या गावातील पाणी वितरण व्यवस्थेचा (मुख्य पाईपलाइनसह) आढावा घेणे व उणीवा शोधणे.
३. पिण्याच्या पाण्याच्या योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी जिल्हा पातळीवरील संस्था/अधिकारी/खात्याची (प्राधीकरणे इ.) मदत घेणे.	<ul style="list-style-type: none"> त्यांच्या स्वःताच्या गावामधील पाणी वितरण व्यवस्थेचा अभ्यास करून त्यातील उणीवा शोधण्याचे काम बाहेरील संस्थेला द्यायचा निर्णय आवश्यकतेनुसार घेणे. दुरुस्ती करण्यासाठी महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरणासारख्या सार्वजनिक संस्थांची मदत घेणे. 	<ul style="list-style-type: none"> सर्व लाभार्थी गावांच्या प्रतिनिधींची निवड करून स्थापन केलेल्या समन्वय समितीपुढे प्रश्न/मुद्दे सादर करणे. योग्य त्या व्यासपीठांवर (ग्रामपंचायत, ग्रामसभा, सामाजिक लेखा परीक्षण समिती) गाव पातळीवरील मुद्द्यांची चर्चा करणे.
४. पाणी पुरवठा व्यवस्था उभी करण्यासाठी जो भांडवल खर्च होईल त्यासाठी लागणारा पैसा पुरविण्यासाठी पर्यायी निधी उभारण्याच्या शक्यता तपासणे (यामध्ये शासकीय निधी, मदत देणगी, बिगर-शासकीय पर्याय इ. चा समावेश आहे).	<ul style="list-style-type: none"> अस्तित्वात असणाऱ्या पाणी पुरवठा योजनेमध्ये दुरुस्ती करण्यासाठी शासकीय आणि बिगर-शासकीय निधींच्या स्रोतांचा शोध घेणे, यामध्ये गावपातळीवरच महसूल उभा (जमा) करण्याचा पर्याय आहे का हे तपासणे. मागील थकबाकी वसूल करण्यासाठी नावीन्यपूर्ण प्रस्ताव, पाण्याचा वापर मोजण्यासाठी मापकयंत्र (मीटर) बसविणे. 	<ul style="list-style-type: none"> जी कामे करायचे निश्चित झाले आहे त्याचा पाठपुरावा करणे. निधींचे स्रोत शोधणे. महसूलामध्ये वाढ व्हावी यासाठी पर्यायांचा शोध. मागील थकबाकी (बिल) वसूल करण्यासाठी नावीन्यपूर्ण प्रस्ताव जसे की, थकबाकीत सूट, पाण्याचा वापर मोजण्यासाठी मीटर बसविणे इ.

प्रकार अ	प्रकार ब	प्रकार क
ज्या गावांमध्ये सार्वजनिक पाणी पुरवठा योजना नाही अशी गावे	ज्या गावांमध्ये सार्वजनिक पाणी पुरवठा योजना त्या गावापुरतीच आहे (एक गाव) अशी गावे	ज्या गावांमध्ये सार्वजनिक पाणी पुरवठा योजना अनेक गावांची मिळून/एकत्रित आहे अशी गावे
कार्य ब : उपायाची अंमलबजावणी		
१. ग्रामसभा आणि पाणी व स्वच्छता समिती यांनी निवडलेल्या पर्यायाची रचना व अंमलबजावणी करण्यासाठी त्यांना योग्य वाटेल अशा स्वयंसेवी संस्थेची/खाजगी सेवा पुरविणाऱ्यांची/सार्वजनिक संस्थेची मदत घेणे.	जर निधीची सोय झाली असेल तर दुरुस्तीच्या कामाचे (मोठे अथवा लहान) नियोजन आणि अंमलबजावणी करण्यासाठी योग्य त्या क्षमतेची संस्था (एजन्सी) शोधणे.	योजनेच्या दुरुस्तीसाठी संयुक्त प्रयत्न केले जावेत यासाठी पुढाकार घेणे (संपूर्ण योजनेसाठी निधीची व्यवस्था झाली असल्यास)
२. नियोजन, अंदाजपत्रक बनविणे, नवीन स्रोत/पाणी पुरवठा व्यवस्थेच्या बांधकामात सहभागी होणे.	<ul style="list-style-type: none"> उपायांच्या अंमलबजावणीसाठी केल्या जाणाऱ्या नियोजन आणि अंदाजपत्रक बनविण्याच्या अभ्यासात व प्रक्रियेत सहभागी होऊन कामाचे स्वरूप व अंमलबजावणीचे टप्पे समजून घेणे. वरील काम व्यवस्थित समजून घेण्यासाठी ग्रामपंचायतीतील एका अभियंत्याची गरज भासेल. 	<ul style="list-style-type: none"> दुरुस्तीविषयक कामांचे नियोजन आणि अंदाजपत्रक बनविण्यासाठी ग्रामपंचायतीच्या संयुक्त समितीने सहभागी व्हावे. वरील काम व्यवस्थित समजून घेण्यासाठी ग्रामपंचायतीतील एका अभियंत्याची गरज भासेल.
३. कंत्राटदाराची आणि हिशोबनीसाठी (अकाउंटंट) नियुक्ती करणे व योजनेसाठी आवश्यक साहित्य/मालाची खरेदी करणे.	सेवा पुरविणाऱ्याच्या कामावर देखरेख ठेवणे आणि गावामधील कुशल व अकुशल कामगारांसाठी रोजगार निर्मिती होईल याची खात्री पुरविणे.	बाहेरील मदतनीस अभियंत्याच्या साहाय्याने सेवा पुरविणाऱ्याच्या कामावर देखरेख ठेवणे.
४. अंमलबजावणीच्या कामावर देखरेख ठेवणे/पर्यवेक्षण करणे.	अंमलबजावणीच्या कामावर देखरेख ठेवणे व झालेल्या कामाचे मूल्यमापन करणे.	झालेल्या कामाचे मूल्यमापन एकत्रितपणे, सामाजिक लेखापरीक्षण समिती व पर्यवेक्षण कंत्राटदाराच्या उपस्थितीत करणे.
५. शासनातर्फे मिळालेल्या निधीचे व्यवस्थापन करणे	<ul style="list-style-type: none"> देणी सामाजिकदृष्ट्या न्यायपूर्ण (उदा. मजुरी), तांत्रिक तपासणी लेखापरीक्षण (सामाजिक, तांत्रिक, आर्थिक) 	देणी, लेखापरीक्षण (सामाजिक, तांत्रिक, आर्थिक)

प्रकार अ	प्रकार ब	प्रकार क
ज्या गावांमध्ये सार्वजनिक पाणी पुरवठा योजना नाही अशी गावे	ज्या गावांमध्ये सार्वजनिक पाणी पुरवठा योजना त्या गावापुरतीच आहे (एक गाव) अशी गावे	ज्या गावांमध्ये सार्वजनिक पाणी पुरवठा योजना अनेक गावांची मिळून/एकत्रित आहे अशी गावे
कार्य क : पिण्याच्या पाण्याचे स्रोत आणि पाणी पुरवठा व्यवस्था चालविणे व त्यांचे व्यवस्थापन करणे		
१. तांत्रिक रचना आणि कामाच्या मूल्यमापनासाठी बाहेरील अभियंत्याची/संस्था मदत घेणे.	तांत्रिक सल्लागार संस्था (नेमली असल्यास) किंवा कंत्राटदाराकडून पाणी व्यवस्था कार्यक्षमपणे चालवण्यासाठी व व्यवस्थापनासाठी मार्गदर्शक सूचना लिखित स्वरूपात समजावून घेणे.	पाणी पुरवठा व्यवस्था चालविण्यासाठी आणि तिचे व्यवस्थापन व देखभाल दुरुस्ती करण्यासाठी लाभार्थी गावांची संयुक्त समिती नेमणे.
२. समिती मध्ये कामांची विभागणी करणे (उदा: खरेदी, हिशोब, देखरेख अशा उप-समित्या)	देखभाल-दुरुस्तीसाठी पद्धती व प्रणाली विकसित करणे व समिती नेमणे.	संस्थेमध्ये कामांची विभागणी करणे आणि कार्यपद्धती विकसित करून कामे होतील यासाठी योग्य ते पायंडे पाडणे.
३. लाभार्थ्यांच्या पातळीवर उपसमिती स्थापन करून कामांचे आणखीन विकेंद्रीकरण करणे.	लाभार्थ्यांच्या पातळीवर उपसमिती स्थापन करून कामांचे आणखीन विकेंद्रीकरण करणे.	लाभार्थ्यांच्या पातळीवर उपसमिती स्थापन करून कामांचे आणखीन विकेंद्रीकरण करणे.
समान कार्ये : देखभाल आणि व्यवस्थापन		
<ul style="list-style-type: none"> लोकांचा हिस्सा आणि पाण्यावरील कर वेळेत जमा होईल याची खात्री पुरविणे. दुरुस्ती व देखभालीच्या कामांमध्ये आवश्यकतेनुसार तांत्रिक मदत घेणे. गावपातळीवरील पाणी पुरवठा व्यवस्थेच्या दैनंदिन व्यवस्थापनासाठी गावातील व्यक्ती निवडणे, प्रशिक्षण देणे व नियुक्ती करणे. दुरुस्ती आणि देखभालीशी संबंधित कामांचा समन्वय व अंमलबजावणी करणे. 		

कार्य ड : संरक्षण, संवर्धन आणि पाण्याच्या वापराचे नियमन

- सर्व खाजगी आणि सार्वजनिक पाण्याच्या स्रोतांचा (यामध्ये कोरडे झालेल्या स्रोतांचाही समावेश होतो) जसे विहीरी, बोअरवेल (विंध्य विहीरी), छोटी धरणे, बंधारे इ. यांची मालकी, वापर, पाणी उपलब्धता याबाबत माहिती जमा करणे व त्यांची पद्धत बसवणे.
- उन्हाळ्यातील पाण्याच्या उपलब्धतेचे नियोजन करण्यासाठी सर्व स्रोतांची हंगामानुसार पाण्याची उपलब्धता कशी आहे हे नोंदविणे.
- शेतीसाठी वापरल्या जाणाऱ्या स्रोतांमधून दररोज काढले जाणारे पाणी व (विहीरीच्या बाबतीत) दररोज जमा होणारे पाणी याची नोंद ठेवणे.
- भूजल पातळीचा अभ्यास करणे आणि परस्परावलंबी भूजल स्रोत ओळखून-निश्चित करणे (परस्परावलंबी म्हणजे एका स्रोतातून पाणी उपसल्यास उदा. बोअरवेल दुसऱ्या स्रोताचे पाणी कमी होणे उदा. विहीर).
- जेव्हा सर्व सार्वजनिक स्रोत कोरडे होतील तेव्हा ग्रामसभेने ठराव करावा की, भूजल कायदा १९९३ नुसार पिण्याच्या पाण्याची गरज भागविण्यासाठी खाजगी स्रोत ताब्यात घेतले जातील, जो ग्रामपंचायती मार्फत जिल्हाधिकाऱ्यास कळवावा.
- सर्व पिण्याच्या पाण्याचे ग्रामपंचायत हद्दीतील स्रोत निश्चित करणे आणि त्यांचे संरक्षण, तसेच संवर्धन आणि त्या दृष्टीने व्यवस्थापनाची कार्यपद्धती बसवणे.
- गावातील पिण्याच्या पाण्याच्या स्रोतांच्या बळकटीकरणासाठी उपक्रम घेणे आणि त्यासाठी शासनाने प्राधिकृत केलेल्या शासकीय/खाजगी संस्थांची किंवा स्वयंसेवी संस्थांची तांत्रिक मदत घेणे.
- पाण्याच्या स्रोतांच्या संवर्धनासाठीचे उपक्रम पाणलोट क्षेत्र विकास उपक्रमांशी जोडणे आणि पाणलोट विकासाचे उपक्रम गावात राबवले जातील असे पाहणे.

साधन सूची

कार्य	साधने
१. पार्श्वभूमी तक्ता	१. पूर्वतयारी : पिण्याचे पाणी व स्वच्छता या संदर्भातील गावपातळीवरील प्रश्न समजून घेणे
२. प्रारंभिक/पूर्वतयारीची कामे	२. पाण्याच्या कमतरतेबाबतची रूपरेषा सादर करणारा सारांश
२अ. गावपातळीवरील पाण्याची परिस्थिती तपासणे	३. माहितीच्या अधिकाराच्या अर्जाचा नमुना
२ब. योजनांची माहिती जमा करणे	४. योजनांची तुलना करणारा तक्ता
२क. निधी मिळविण्यासाठी पाठपुरावा	५. योजना मंजूरीसाठी/निधीसाठी अर्ज
३. शाश्वत उपाय शोधणे	६. तांत्रिक सेवा पुरविणाऱ्यांची निवड करण्यासाठी मार्गदर्शक सूचना.
३अ. सहाय्यकारी संस्थेची निवड	७. विश्लेषण तक्ता-लोकसंख्येच्या भविष्यातील वाढीचा अंदाज बांधून त्याआधारे पाण्याची गरज ठरवण्यासाठी-सहभागी पद्धतीने अभ्यास करणे
३ब. पाण्याची भविष्यातील मागणी/गरजेचा अंदाज बांधणे	८. स्रोतांचे वर्गीकरण व पाणी देण्याची क्षमता तपासण्यासाठी सारांश तक्ता
३क. सध्या अस्तित्वात असलेल्या सार्वजनिक पाणी पुरवठा योजनेची कार्यक्षमता तपासणे	९. पाणी-पुरवठ्याच्या यंत्रणेची तपासणी व अहवाल बनवण्यासाठी - 'तपासणी यादी'
३ड. सध्याच्या पाणी पुरवठा यंत्रणेत सुधारणा करणे किंवा नवीन पाणी पुरवठा यंत्रणेचा पर्याय शोधणे-यासंबंधी निर्णय घेणे	१०. गट चर्चेसाठी मार्गदर्शक प्रश्नावली
४. उपायांची अंमलबजावणी	११. 'निवड-प्रक्रिया' - मार्गदर्शक सूचना
४अ. कंत्राटदाराची निवड	१२. देखरेखीची तपासणी यादी
४ब. कंत्राटदारावर देखरेख	१३. विविध प्रकारे (तांत्रिक, लेखा, सामाजिक) परीक्षण करण्यासाठी करायच्या कामांची यादी.
४क. तांत्रिक-परीक्षण, लेखापरीक्षण आणि सामाजिक लेखापरीक्षण करणे/घडवून आणणे.	१४. देखभाल-दुरुस्तीचे वेळापत्रक (वार्षिक, मासिक, साप्ताहिक) संयुक्त (पाणी समिती व कंत्राटदार) अभ्यासाद्वारे तयार करण्यासाठी मार्गदर्शक सूचना.
५. देखभाल, दुरुस्ती आणि वापराचे नियमन.	१५. पाण्याच्या उपशाची तपासणी करण्यासाठी तपासणी-यादी.
५अ. पूर्वतयारी	१६. स्वच्छतेची सद्यस्थिती तपासण्यासाठी सारांश.
६. स्वच्छतेची सद्यस्थिती तपासणे	

कार्य १ : पार्श्वभूमी तक्ता
साधन १ : पूर्वतयारी: पिण्याचे पाणी व स्वच्छता याबाबतचे गावपातळीवरील मुद्दे समजून घेणे

प्रकार अ	प्रकार ब	प्रकार क
अडचणी/अडथळे	कारणे (मुलभूत, सर्वसाधारण)	कृती
१. पिण्याचे पाणी व स्वच्छतेबाबतची ग्रामपंचायत/उप-समितीची भूमिका व कर्तव्ये याबद्दल सर्वसामान्यांमध्ये जागरूकतेचा अभाव.	१. अकार्यक्षम समिती. २. ग्रामपंचायत, ग्रामसभा, समितीची उदासीनता.	१. जागरूकता - जाणीव वाढविणे. २. समितीला कार्यक्षम बनविणे.
२अ. पिण्याच्या पाण्याची पुरवठा व्यवस्था बंद पडलेली असणे. २ब. पाण्याची नासाडी/पाणी वाया जाणे, अथवा पाणी गळती (नळ, पाईपलाइन).	१. तांत्रिकदृष्ट्या अयोग्य व चुकीची रचना. २. पूर्ण केलेल्या विविध कामांमधील कामाचा दर्जा सुमार अथवा वाईट असणे (उदा: योग्य त्या खोलीवर पाईप बसविणे म्हणजेच जमीनीखालील खोली, आय्.एस्.आय्. प्रमाणित नसलेले पाईप बसविणे, मोटार कुठे, किती उंचीवर बसवावी याबाबतचे निकष न पाळणे, निकृष्ट दर्जाचे बांधकाम (टाकी, नळकोंडाळे, विहीर इ.) ३. पाण्याचा स्रोत/जागेच्या अयोग्य निवडीमुळे पाण्याची अपुरी उपलब्धता. ४. पाण्यावरील कर जमा न केल्यामुळे विजेचे बील भरता येत नाही तसेच पाणी पुरवठा व्यवस्था बंद पडली/ त्यात बिघाड झाल्यास मोठ्या दुरुस्त्या करता येत नाहीत. ५. वाड्यांवर असणाऱ्या पाण्याच्या स्रोतांकडे (दुर्लक्ष होते) लक्ष दिले जात नाही. ६. सहभाग नसल्यामुळे मालकीची भावना नसते (बहुतेकवेळा १०% लोकवाटा लोकांमार्फत गोळा केला न जाता हा ठेकेदाराच्या मार्फत गोळा करतात).	१. अगदी सुरुवातीपासून म्हणजेच नियोजन, अंमलबजावणी, पर्यवेक्षण व देखरेख या प्रत्येक पायरीवर लोकांचा सहभाग असावा. २. समितीस कार्यरत करणे. ३. पर्याय शोधण्यासाठी गावपातळीवर सर्व्वेक्षण, सहभागी ग्रामीण मूल्यांकनाचे अभ्यास करणे. ४. स्थानिक ज्ञान व माहितीचा वापर व्हावा यासाठी नियोजनात लोकांचा सहभाग मिळविणे. ५. लोकांचा हिस्सा/वर्गणी यामध्ये तडजोड करू नये (श्रमदान, बचतगट असे पर्याय त्यांच्या समोर ठेवावेत). ६. ग्रामपंचायतीने नळांची स्थिती तपासावी/पर्यवेक्षण करावे आणि सदोष उपकरण असल्यास दुरुस्ती करावी/बदलावे.

प्रकार अ	प्रकार ब	प्रकार क
अडचणी/अडथळे	कारणे (मुलभूत, सर्वसाधारण)	कृती
<p>३.३अ. उघड्यावर शौचास जाणे.</p> <p>३ब. पाण्याच्या स्रोताजवळील भाग अस्वच्छ असणे (जनावरे धुणे, कपडे-भांडी धुणे, आंघोळ करणे, संडासाला बसणे, खाजगी/सार्वजनिक संडास इ.).</p> <p>३क. कचऱ्याची विल्हेवाट लावण्याची व्यवस्था नसणे अथवा कुटुंब पातळीवर असुरक्षित पद्धतीने कचऱ्याची विल्हेवाट/निकाल लावणे (गळणारे शोषखड्डे, भरून वाहणाऱ्या टाक्या, फुटलेल्या गटारी) असुरक्षित पद्धतीने विल्हेवाट (जमीनीमध्ये, पाण्याच्या साठ्यांमध्ये/स्रोतांमध्ये मल:निस्सारण).</p>	<p>१. गावातील समाजघटकांमध्ये जाणीव-जागरूकता नसणे आणि उदासीनता असणे.</p> <p>२. ग्रामपंचायतीकडून पुढाकार नाही/दुर्लक्ष.</p> <p>३. संडास (खाजगी व सार्वजनिक) नसणे अथवा कुटुंब पातळीवरील पाण्याच्या (खाजगी नळ) अनुपलब्धतेमुळे घरामध्ये बांधलेले संडास वापरण्यास लोक तयार नसणे.</p> <p>४. शौचाबाबतच्या लोकांच्या सवयी व वर्तणूकीत बदल घडवून आणण्यात अडचणी.</p>	<p>१. जागरूकता मोहीम हाती घेणे.</p> <p>२. गावामध्ये स्वच्छता मोहीमेची अंमलबजावणी.</p> <p>३. धुण्यासाठी (कपडे-भांडी) वेगळी जागा बांधणे, जनावरांसाठी पाणपोई (पाणी पिण्यासाठी) बांधणे.</p> <p>४. ग्रामपंचायतीसाठी उपलब्ध असणाऱ्या योजना मंजूर करून आणणे.</p> <p>५. हगणदारी मुक्तीसाठी मोहीम हाती घेणे तसेच त्याच्याशी निगडित वर्तणुकीमध्ये बदल घडवून आणणे उदा.संडासाचा वापर, हात धुणे इ.</p> <p>६. लोकांनी संडास बांधावेत यासाठी प्रोत्साहनपर सवलती देणे.</p> <p>७. परसबागेचा प्रचार/प्रसार करणे. शोषखड्डे बांधण्यासाठी लोकांचे मन वळविणे.</p> <p>८. मल:निस्सारण योजनेचे नियोजन, अंमलबजावणी आणि देखभाल दुरुस्तीसाठी कार्यपद्धती विकसित करणे.</p> <p>९. सार्वजनिक जागा स्वच्छ राखणे (कचरा न टाकणे) व कचऱ्याची विल्हेवाट, पुर्नवापर आणि व्यवस्थापनासाठी, कार्यपद्धती बसविणे.</p> <p>१०. पर्यावरणदृष्ट्या सुरक्षित स्वच्छतेचे उपाय शिकण्यासाठी जिल्हा परिषदेची संपर्क साधणे आणि तज्ञांची यादी मिळविणे.</p> <p>११. पाणी टंचाई असूनही जिथे सार्वजनिक स्वच्छतेचे उपाय यशस्वीपणे राबविली गेले आहेत, अशा ठिकाणी अभ्यासदौरे आयोजित करणे.</p> <p>१२. सार्वजनिक स्वच्छतेच्या प्रकल्पांसाठी निधी मिळविण्याच्या संधी शोधणे.</p>

प्रकार अ	प्रकार ब	प्रकार क
अडचणी/अडथळे	कारणे (मुलभूत, सर्वसाधारण)	कृती
<p>४.४अ. पाण्याच्या शुद्धीकरणासाठी कोणतीही उपाययोजना करण्यात आलेली नाही (टी.सी.एल पावडर, ओ. टी परीक्षण)</p> <p>४ब. पाणी कर गोळा केलेला नाही.</p> <p>४क. सार्वजनिक विहीर स्वच्छ केलेली नाही (गाळ काढलेला नाही)आणि झाकलेली नाही.</p> <p>४ड. वाड्यांना पिण्यायोग्य पाणी मिळत नाही आणि वाड्यांसाठी फार कमी पाण्याचे स्रोत उपलब्ध आहेत.</p>	<p>१. ग्रामपंचायत सदस्यांचे दुर्लक्ष</p> <p>२. गावकऱ्यांची उदासीनता</p> <p>३. पंचायत समितीकडे टी.सी.एल. पावडर अनुपलब्ध आणि पावडर खरेदीसाठी पैसे नसणे.</p> <p>४. पाणी (सगळ्यांना) सर्वांसाठी उपलब्ध नसल्यामुळे (प्रामुख्याने वाड्यांना), लोक पाण्यावरील कर (पाणी पट्टी) भरण्यास तयार नसतात कारण ते पाणी वापरत नसूनही त्यांच्याकडून हा कर वसूल केला जातो.</p>	<p>१. पाणी सोडणाऱ्यांच्या (नळकरी) कामावर देखरेख ठेवणे.</p> <p>२. टी. सी. एल पावडरच्या मोफत/विनामूल्य व वेळेवर पुरवठ्यासाठी पंचायत समितीमध्ये पाठपुरावा करणे.</p> <p>३. पाणी पट्टी वेळेत जमा करणे.</p> <p>४. सर्वांना समान पाणी पुरवठा होईल याची खात्री करणे.</p>
<p>५अ. पाणी भरण्यात बराच जातो.</p> <p>५ब. कामाचे तास वाया जातात.</p> <p>५क. काम खडतर आणि कष्टाचे असल्यामुळे आरोग्य विषयक प्रश्न जसे की पाठ दुखी इ. निर्माण होतात.</p> <p>५ड. फेब्रुवारीनंतर टँकर मागवावे लागतात.</p>	<p>१. एकूण गरजेच्या तुलनेत पाण्याचे स्रोत तसेच पाण्याची उपलब्धता अपुरी आहे.</p> <p>२. पिण्याच्या पाण्याच्या प्रश्नाला प्राधान्यक्रम दिलेला नाही आणि लिंगभावाबाबत (स्त्रियांबाबतची) असंवेदनशीलता.</p> <p>३. टँकरच्या पुरवठ्याबाबत गावकरी शासनावर विसंबून (अवलंबून) आहेत.</p> <p>४. उपलब्ध असलेल्या जलस्रोतांच्या संवर्धनासाठी (संरक्षणासाठी) आणि ते शाश्वत राहावेत (टिकून राहावेत) यासाठी कोणतेही प्रयत्न केल्याचे दिसत नाही.</p> <p>५. भूजलाच्या वापरावर कोणताही निर्बंध नसणे व भूजल वापराबाबत कोणताही कायदा न पाळणे तसेच भूजल वापराचे नियमन न करणे.</p> <p>६. शेतीसाठी लागणाऱ्या पाण्याला प्राधान्यक्रम दिला जाणे.</p>	<p>१. जलस्रोतांचे संवर्धन व बळकटीकरण करण्यासाठी उपाययोजना हाती घेणे.</p> <p>२. पिण्याच्या पाण्याची योजना राबविणे ज्यामुळे पाण्याचा स्रोत कमी अंतरावर अथवा जवळ आणणे शक्य होईल आणि अशारितीने पाणी भरण्यात वाया जाणारा वेळ वाचेल.</p>

कार्य २ : प्रारंभिक/पूर्वतयारीची कामे
कार्य २ अ : गावपातळीवरील पाण्याची परिस्थिती तपासणे
साधन २ : पाण्याच्या कमतरतेबाबतची रुपरेषा सादर करणारा सारांश

उद्दिष्ट : पिण्याच्या पाण्याची योजना मिळण्यासाठी अथवा जिल्हा परिषदेकडे निधीसाठी विनंती करण्यापूर्वी पार्श्वभूमी तयार करणे

अनु.क्र.	महिना	वस्तीचे/वाडीचे नाव	घरांची संख्या व लोकसंख्या	पाण्याच्या अभावाची/तुटवड्याची/ कमतरतेची तीव्रता आणि शेरा
१				
२				
३				
४				
५				
६				

कार्य २ अ : शासकीय योजनांविषयी माहिती जमा करणे

साधन : माहितीच्या अधिकाराच्या अर्जाचा नमुना

उद्दिष्ट: सध्या अस्तित्वात असणाऱ्या पाणी पुरवठा व्यवस्था अथवा नवीन पाणी पुरवठा व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी असणाऱ्या विविध शासकीय योजनांविषयी माहिती जमा करणे

साधन ३ : जिल्हा परिषद माहिती अधिकाऱ्याकडे माहितीच्या अधिकारांतर्गत अर्ज करण्यासाठी नमुना

प्रति,

सार्वजनिक माहिती अधिकारी

..... (जिल्हा परिषदेतील संबंधित विभागाचे नाव व पत्ता)

१. अर्जदाराचे संपूर्ण नाव: सामाजिक लेखा परीक्षण समिती अथवा पिण्याचे पाणी व स्वच्छता समितीचे अध्यक्ष

२. पत्ता : अध्यक्षचा पत्ता

३. आवश्यक असलेल्या माहितीचे तपशील

अ. माहितीचा विषय : पिण्याच्या पाण्याच्या योजना

ब. संबंधित माहितीचा कालावधी : चालू वर्ष

क. आवश्यक माहितीचे वर्णन :

१. सध्या अस्तित्वात असणाऱ्या पाणी पुरवठा व्यवस्थेचे पुनरुज्जीवन किंवा दुरुस्ती करण्यासाठी अथवा नवीन पाणी पुरवठा व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी असणाऱ्या योजना ज्यांच्यासाठी ग्रामपंचायत अर्ज करू शकते.

२. योजना मंजूरीसाठी आवश्यक अटी/योग्यता व पात्रता :

ड. माहिती पोस्टाद्वारे हवी आहे अथवा व्यतीशः/स्वतः घेणार : पोस्टाद्वारे

इ. पोस्टाद्वारे असल्यास : (ऑर्डिनेरी, रजिस्टर्ड अथवा स्पीड) : रजिस्टर्ड

४. अर्जदार दारिद्रेषेखालील कार्ड असणारा आहे काय? नाही होय (होय असल्यास, पुरावा म्हणून छायाप्रत (झेरोक्स) जोडावी)

स्थळ आणि तारीख :

अर्जदाराची स्वाक्षरी

साधन क्र. ४ : 'योजनांचा तुलनात्मक तक्ता'

उद्दिष्ट : माहितीच्या अधिकाराखाली केलेल्या अर्जाच्या उत्तराचे विश्लेषण म्हणून किंवा जिल्हा परिषद कडून योजनांबाबत मिळालेल्या माहितीच्या आधारे योजनांची तुलना करणे व योग्य योजना निवडणे

अ.क्र.	योजनेचे नाव	निधीची उपलब्धता	पात्रतेचे निकष	इतर बंधनकारक निकष	एकाहून अधिक पंचायतींनी योजनेसाठी अर्ज केल्यास प्राथमिकतेसाठीचे नियम
१.	वर्धित वेग योजना	रु.			
२.	आदिवासी उपयोजना	रु.	१०% लोकवाटा		
३.	स्वजलधारा	आवश्यकतेनुसार	१०% लोकवाटा + १००% देखभाल खर्च लोकांद्वारे	सहाय्यकारी व तांत्रिक सेवा संस्था बंधनकारक, सहभागाचे तत्व, मागणी आधारित	
४.	जलस्वराज्य	रु.			
५.	जिल्हा परिषदची योजना	रु.			
६.	इतर	रु.			
<p>वरील तक्त्याच्या आधारे योजनेची निवड करावी.</p> <p>निवडलेल्या योजनेचे नाव : .....</p>					

कार्य २ क : निधी मिळण्यासाठी पाठपुरावा

साधन ५ : निधी/योजना मंजूरीसाठी अर्ज

उद्दिष्ट : योग्य त्या योजनेसाठी अर्ज करणे

अर्जाचा नमूना

तारीख

प्रति,

अध्यक्ष,

जिल्हा परिषद

जिल्हा .....

विषय : “.....” या योजनेसाठी मंजूरी देणे.

आदरणीय महोदय/महोदया,

आम्ही ग्रामपंचायत, (गावाचे नाव) पाणी व स्वच्छता समितीसोबत ..... योजनेसाठी आमची मागणी नोंदवू इच्छितो. आम्ही गावातील पिण्याच्या पाण्याच्या सद्यस्थितीची प्राथमिक तपासणी (संदर्भासाठी सारांश तक्ता जोडलेला आहे) केली आहे. आम्ही असे जाहीर करतो की, येथे सादर केलेली माहिती आमच्या ज्ञानानुसार योग्य आहे आणि योजनेची मागणी करण्याचा निर्णय ग्रामसभेने अनुमोदित केला आहे (ठराव व ठरावाची तारीख सोबत जोडली आहे). सदर योजना मंजूर झाल्यास, योजनेतील नियम व अटीचे पालन करण्याची आम्ही खात्री देतो.

कृपया अर्ज ग्राह्य धरावा ही विनंती.

आपला विश्वासू,

कार्य ३ : शाश्वत उपाय शोधणे
कार्य ३ अ : सहाय्यक संस्थांची निवड
साधन ६ : तांत्रिक सेवा पुरविणाऱ्यांची निवड करण्यासाठी प्रक्रिया मार्गदर्शक सूचना

योजना मंजूरीची स्थिती : “योजना मंजूर झाली आहे आणि गावपातळीवरील पिण्याचे पाणी व स्वच्छता समितीच्या खात्यामध्ये मंजूर झालेली रक्कम जमा झाली आहे”.

उद्दिष्ट : योजनेचा आराखडा (रचना) बनविण्यात मदत घेण्यासाठी तांत्रिक सहाय्यक संस्थेची निवड करणे.

- पहिली पायरी** पंचायत समिती/जिल्हा परिषद पातळीवर पिण्याच्या पाण्याच्या योजनांचा आराखडा बनविण्याचे कंत्राट घेतात, अशा शासनाकडे नोंदणी केलेल्या तांत्रिक सहाय्यक संस्थांची माहिती जमा करणे, अथवा (जर योजनेमध्ये अंतर्भाव असेल तर) जिल्हा परिषदेने पुरविलेल्या यादीमधून काही संस्थांच्या नावांची निवड करणे.
- दुसरी पायरी** संस्थांशी संपर्क करणे व संवाद साधणे, तांत्रिक सहाय्यक संस्थेनी यापुर्वी आराखडा बनविलेल्या योजना जाऊन पाहणे आणि संबंधित गावांमधील ग्रामपंचायतीकडून तसेच पिण्याचे पाणी व स्वच्छता समितीकडून त्यांचे अनुभव जाणून घेणे. संबंधित गावांनी संबंधित संस्थांना दिलेल्या मानधन/फी बद्दल आवर्जून जाणून घेणे.
- तिसरी पायरी** (१) तांत्रिक सहाय्यक संस्थांनी दिलेल्या ‘अंदाजपत्रकांची’ तुलना करणे, तांत्रिक सहाय्यक संस्थेला ग्रामसभेमध्ये बोलावणे/सहभागी करणे, ग्रामसभेचे संस्थेबद्दलचे मत घेणे.
(२) तांत्रिक सहाय्यकारी संस्थांचे गावाला/तांत्रिक ज्ञान व क्षमताबाबत सक्षम बनवण्याबाबत मत जाणून घेणे. तुलनात्मक तक्ता बनवणे ज्यामध्ये तांत्रिक सहाय्यक संस्थांची क्रमवारी करून सर्वोत्तम संस्थेची निवड करायच्या दृष्टीने माहिती तयार केली जाईल.
- चौथी पायरी** ज्या सहाय्यकारी संस्थेने कमीत कमी खर्चात उत्तमोत्तम (चांगला) प्रस्ताव ठेवला असेल अशा संस्थेशी जिल्हा परिषदेच्या मार्गदर्शनाखाली कामाचा करार करणे.

कार्य ३ ब : पाण्याच्या मागणीचा भविष्यातील अंदाज वर्तवणे

साधन ७ : विश्लेषण तक्ता

उपक्रम : आवश्यक माहिती जमा करणे आणि तक्त्यात मांडणे

यासाठी पुढील माहिती आवश्यक आहे

- लोकसंख्याविषयक माहिती १९८१, १९९१ आणि २००१ (सेन्सस नुसार)
- कुटुंबांची संख्या
- गावातील इतर संस्था/कार्यालये : (शाळा, ग्रा. प. कार्यालय, सहकारी संस्था, जनावरांचा कोंडवाडा / खाजगी पोल्ट्री फार्म, फार्म हाऊस, फळबागा इ.)
- इतर पाण्याचा वापर करणारे असल्यास

सहभागी : पाणीपुरवठा व स्वच्छता समितीचे सदस्य, गाव विकास समिती व सामाजिक लेखापरीक्षण समिती सदस्य, ग्रामपंचायत सदस्य, गावातील सुशिक्षित तरुण

उदाहरण

वर्ष १९८१	वर्ष १९९१	टक्केवारीतील वाढ	वर्ष २००१	टक्केवारीतील वाढ
लोकसंख्या १३५४	लोकसंख्या १८९४	४०%	२४६१	३०%
सरासरी वाढ	पुढील २० वर्षांसाठीची अंदाजे लोकसंख्या		(प्रतिदिन प्रति माणशी) पाण्याची गरज	२० वर्षांनंतरची रोजची पाण्याची गरज
३५%	४१८३		४०	१६७३२० (लिटर प्रतिदिन)

पाण्याची सध्याची उपलब्धता ....., सध्याची तफावत....., भविष्यातील एकूण गरज .....

कार्य ३ क : सध्या अस्तित्वात असणाऱ्या सार्वजनिक पाणी पुरवठा व्यवस्थेचे विश्लेषण

साधन ८ : स्रोतांच्या क्रमवारीचा सारांश ('अ' प्रकारातील गावांसाठी)

उपक्रम : गावातील सर्व पिण्याच्या पाण्याचे स्रोत तपासणे व त्यांचा नकाशा काढणे यासाठी क्षेत्र भेट

प्रक्रिया : 'पिण्याचे पाणी व स्वच्छता समिती', 'सामाजिक लेखापरीक्षण समिती'/'ग्रामपंचायत' या तीन संस्थामधील सदस्यांमधून निवड करून एक गट बनविण्यात येईल. हा गट गावातील पिण्याच्या पाण्याच्या स्रोतांचे सर्वेक्षण करेल आणि गावकऱ्यांशी खालील प्रश्नांवर चर्चा करेल.

- पाण्याच्या स्रोताची सद्यस्थिती (चांगले बांधकाम, वाईट बांधकाम)
- जर स्रोत विहीर/तळे असेल तर त्यांची मोजमापे (खोली, पाण्याचा साठा, परिमिती)
- वापर करणाऱ्यांची पुर्नभरणाबाबत निरीक्षणे आणि हंगामानुसार उपलब्धतेबाबतच्या नोंदी
- स्रोतांवर अवलंबून असणाऱ्या कुटुंबांची संख्या
- स्रोताचा वापर मुख्यत्वेकरून.... (केवळ पिण्यासाठी/केवळ पिण्याव्यतिरिक्त इतर घरगुती वापर/पिण्यासह इतर घरगुती वापर/इ.)
- प्रकार : जमीनीखाली/जमीनीवर
- पाण्याची गुणवत्ता (पाणी परीक्षण किट)

सारांश तक्ता : स्रोतांची क्रमवारी (पिण्याच्या पाण्याच्या दृष्टिकोनातून एक उदाहरण)

स्रोतांचे नाव	अवलंबून असणाऱ्या घरांची संख्या	भौतिक सद्यस्थिती	अंतर	स्रोत कोरडा होतो तो महिना	मुख्य वापर
क्र. १ : विहीर	१००	वाईट	१०० मीटर्स	एप्रिल	पिण्यासाठी
क्र. २ : हातपंप	५०	चांगली	अर्धा किमी	कधीही नाही (बारमाही)	दोन्हीसाठी
क्र. ३ : तळे	सर्व २७५	अतिशय वाईट	१.५ किमी	जानेवारी	पिण्यासाठी नाही, जनावरांसाठी

मागील पानावरील (पान क्र. ५२) तक्त्यातील निरीक्षणांच्या आधारे करावयाची कृती :

- उदा.: • एप्रिलनंतर कोरड्या होणाऱ्या विहीरीची खोली वाढवणे
• विहीर - पुनर्भरणाचे उपाय योजले

आणीबाणीच्या प्रसंगामध्ये वापरायच्या स्रोतांची यादी (उदाहरणादाखल)

- दत्त आळीच्या रहिवाशांसाठी (२५ कुटुंबे) रामा पाटील यांची खाजगी विहीर वापरावी.
- मोठ्या पाड्याच्या रहिवाशांसाठी (४० कुटुंबे) पत्र्या वारघुडे यांची बोअरवेल वापरावी (बोअरवेलचे विजेचे बील ग्रामपंचायत भरेल अथवा वापर करणाऱ्यांकडून वसूल करेल).

कार्य ३ क

साधन ९ : गाव/पंचक्रोशी स्तरावरील पाणी पुरवठा व्यवस्थेचे विश्लेषण करण्यासाठी तपासणी यादी आणि अहवाल पत्रिका ('ब' आणि 'क' प्रकारातील गावांसाठी)

उद्दिष्ट : पाणी पुरवठा व्यवस्था, तिचे मुख्य घटक तसेच तांत्रिक-आर्थिक कार्यक्षमता आणि वापराची समान संधी याबाबतची सध्याची परिस्थिती तपासणे

उपक्रम : (अ) सार्वजनिक पाणी पुरवठा व्यवस्थेच्या तांत्रिक अंगांचे काम कसे चालू आहे हे तपासणे
(ब) गावातील कुटुंबांना पिण्याच्या पाण्याच्या वापराची संधी कशी मिळते याचे सर्वेक्षण व तपासणी
(क) योजनेच्या आर्थिक सद्यस्थितीची तपासणी

साधन उप-प्रकार १ : तपासणी यादी (जर अनेक गावांची मिळून एक योजना असल्यास प्रत्येक गावासाठी)

विषय : सार्वजनिक पाणी पुरवठा व्यवस्थेच्या तांत्रिक अंगांचे काम कसे चालू आहे, हे तपासणे

• स्रोताची परिस्थिती	(पाण्याच्या उपशाचे मोजमाप, विहीर असल्यास पाण्याची पातळी, विहिरीची / नलिका विहीरीची भौतिक स्थिती, बांधकाम इ.)
• पंपघर व मोटार	(पंपघराची व मोटारीची स्थिती, सर्व्हिसिंगचे वेळापत्रक, वीजेची उपलब्धता, व्होल्टेज, फेझ)
• मुख्य पाईपलाईनची स्थिती	(गुरुत्वाकर्षणाने स्रोतापासून टाकीपर्यंत पाणी येते का? गळती आहे का? पंप लावावा लागतो का, गंजली का?)
• शुद्धिकरण - फिल्टर	(पाण्याचे परीक्षण करणे, गाळणे, पाण्याचा दर्जा तपासणे)
• पाण्याची टाकी	(टाकीची बांधकामाची स्थिती, गळती, साफसफाई)
• प्रेशर व्हाल्व	(व्हॉल्वला कुलुप आहे का? चावी कुणाकडे असते, पाणी व्यवस्थित, प्रामाणिकपणे सोडले जाते का? व्हॉल्वमधील गळती?)
• गावातील पाइपलाईन्स व नळ	(गळती? नळजोड - जॉइंटमधून? नळजोडाळे उत्तम स्थितीत आहे का?, मीटर बसवले काय? चोरीचे कनेक्शन किती आहेत?)

सारांश तक्ता आणि कृतीचे मुद्दे

क्र.	निरीक्षणे	कृतीचे मुद्दे	आर्थिक गरजा
१.	मुख्य पाईपलाइनमधील गळती	दुरुस्ती	.....
२.	टाकी साफ केलेली नाही	ताबडतोब स्वच्छता/सफाई	.....
३.	बेकायदेशीर जोडण्यांची संख्या मोठी असणे	बेकायदेशीर जोडण्याविरुद्ध कारवाई (दंड), झालेल्या नुकसानीची दुरुस्ती (लोकांकडून/ग्रामपंचायतीकडून खर्च वसुली)	योग्य त्या व शक्य त्या सवलती देऊन जोडण्या कायदेशीर करून घेणे (उदा. निर्भय बना योजना ज्यामध्ये बेकायदेशीर जोडणी असणाऱ्या व्यक्तीने/ग्राहकाने काही रक्कम भरल्यावर दंड माफ केला जातो आणि जोडणी कायदेशीर केली जाते)
४.	बेकायदेशीररित्या पाणी दुसरीकडे वळविल्यामुळे ३ नळ चालू स्थितीत नाहीत		
५.	तांत्रिक रचनेमधील दोषामुळे ..... (संख्या) कुटुंबांना पिण्याचे पाणी मिळत नाही. उदा. योग्य त्या उंचीवरून पाणी न सोडले जाणे	पाईपलाइन व टाकी योग्य त्या उंचीवर बसवणे किंवा इतर उपाय शोधणे	ग्रामपंचायत, जिल्हा परिषद अथवा खासदार निधीमधून काम पूर्ण करणे
६.	कुटुंबांना व्यक्तिगत पातळीवर नळ जोडण्या देवून देखील, काही कुटुंबांनी नळ बसविलेले नाहीत, त्यामुळे पाणी सोडण्याच्या वेळांमध्ये पाणी वाहत राहते व वाया जाते (नळच नसल्यामुळे पाणी वाहत असल्यास नळ बंद करता येत नाही.)	प्रत्येक कुटुंबासाठी नळ बसवून घेणे बंधनकारक असावे ज्यामुळे पाण्याचा अपव्यय/नासाडी टाळता येईल	प्रत्येक कुटुंबाने नळ बसविण्यासाठी येणारा खर्च करावा
एकूण खर्च			

**साधन उपप्रकार ९.१ : अभ्यास उपक्रमासाठी साधन
(अनेक गावांची एकत्रित योजना असल्यास प्रत्येक गावासाठी)**

विषय : गावातील कुटुंबांच्या पाणी वापराच्या संधीचे सर्वेक्षण आणि तपासणी

- जाती-जमातीनुसार गावातील एकूण कुटुंबांची विभागणी

जात अ	जात ब	जमात अ	जमात ब

- जाती-जमातीनुसार खाजगी (वैयक्तिक) नळ जोडण्या असलेल्या एकूण कुटुंबांची विभागणी

जात अ	जात ब	जमात अ	जमात ब

- नळकोंडाळी तसेच खाजगी जोडण्यांच्या संदर्भात पाणी वापराबाबतचे कोणते प्रश्न आहेत?
  - बेकायदेशीर जोडण्यांमुळे पाण्याची गळती होत आहे, तसेच पुरेशा दाबाने पाणी सोडले जात नाही त्यामुळे उंचावरील घरांना पाणी पोहोचत नाही.
  - आदिवासी पाडे आणि दलित वस्त्यांना पाणी पुरविणाऱ्या पाईपलाइनला जाणून बूजून गळती व तोडफोड केली जाते.
  - नळाला थेट मोटार किंवा इंजिन लावून पाणी खेचल्याने इतर नळांना पुरेशा दाबाने पाणी दिले जात नाही.
  - इतर .....

**साधन उपप्रकार ९.२ : अभ्यास उपक्रमासाठी साधन
(अनेक गावांची एकत्रित योजना असल्यास प्रत्येक गावासाठी)**

विषय : योजनेच्या आर्थिक सद्यस्थितीचा अभ्यास

विषय	बाकी रक्कम	रक्कम न भरल्यास होणारे परिणाम	तातडीने करावयाची कृती
वीजेचे बील	रु. २०,०००/-	वीज तोडली जाईल	<ul style="list-style-type: none"> • काही रक्कम भरणे? • वाटाघाटी? • हप्त्यांनी रक्कम भरणे?
सिंचन विभागास भरावयाची रॉयल्टी (धरणातून पाणी घेत असल्यास)			
थकित पाणीपट्टी			
दुरुस्तीची बीले			
<p>दीर्घ पल्ल्याच्या अथवा वारंवार उद्भवणाऱ्या प्रश्नांवरील उपाय :</p> <ul style="list-style-type: none"> • पाणी पट्टी/पाण्याचा कर न भरणाऱ्या कुटुंबांवर कडक/कठोर उपाययोजना? ग्रामसभेला सहभागी करून निर्णय घेणे. • पर्यायी स्रोतांचा वापर (जसे की खाजगी विहिरी) करणारी कुटुंबे जी पाण्याची बीले भरत नाहीत परंतु पाणी वापरतात त्यांच्याबद्दल गांधीयाने पुनर्विचार (हे ठरविताना ग्रामपंचायत, सामाजिक लेखापरीक्षण समिती, महिला विकास समितीस सहभागी करणे) • पावसाळ्यामध्ये जेव्हा सार्वजनिक पाणी पुरवठा व्यवस्था वापरली जात नाही (कारण पावसामुळे गावातील सर्व कुटुंबे इतर पर्यायी स्रोतांचा वापर करतात) अशा परिस्थितीमध्ये व्यवस्थेच्या देखभालीसाठी कमीत कमी 'देखभाल आकार (फी)' प्रत्येक कुटुंबाकडून घेण्यात यावा. • पिण्याचे पाणी पुरविताना वैयक्तिक पाण्याचा मीटर (पाण्याचा वापर मोजण्यासाठी) लावावा ज्यामुळे वैयक्तिक कुटुंबांनी पाणीपट्टी न भरल्यास त्यांची नळजोडणी (कनेक्शन बंद) तोडता येईल. • इतर 			

**कार्य ३ ड : सध्या अस्तित्वात असणाऱ्या व्यवस्थेमध्ये सुधारणा करण्यासाठी अथवा
नवीन सार्वजनिक पाणी पुरवठा व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी योग्य पर्यायाची निवड करणे ('अ प्रकारच्या' गावांसाठी)**

साधन १० : गटचर्चेसाठी मार्गदर्शक सूचना

उद्दिष्ट : गावातील पिण्याच्या पाण्याच्या मूल्यमापनाच्या आधारावर निर्णय घेणे

सहभागी गट

सहभागी गट (पहिली फेरी) : पाणी पुरवठा व स्वच्छता समिती, ग्रामपंचायत, सामाजिक लेखापरीक्षण समिती, महिला विकास समितीचे सदस्य

सहभागी गट (दुसरी फेरी) : महिला ग्रामसभा

सहभागी गट (तिसरी फेरी) : ग्रामसभा, लाभार्थी गटांची समिती

मार्गदर्शक प्रश्न

चर्चा करण्याचे प्रश्न	चर्चेसाठी मुद्दे	निर्णयाचे मुद्दे
<ul style="list-style-type: none"> स्त्रोतामध्ये सुधारणा (पाण्याच्या उपलब्धतेत सुधारणा) 	<ul style="list-style-type: none"> कमकुवत स्त्रोत स्त्रोत ज्यांमध्ये सुधारणा करता येईल (विहीरी : खोली वाढवणे, पुनर्भरणाचे विविध उपाय योजणे) (हातपंप : जलभंजन-हायड्रो फ्रॅक्चर) 	<ul style="list-style-type: none"> वस्त्यांचे प्राधान्यक्रम ठरविणे विभाग/स्वयंसेवी संस्थेशी संपर्क साधणे
<ul style="list-style-type: none"> पाणी पुरवठा व्यवस्थेचे स्वरूप : नळपाणी योजना? हातपंप व विहीरी? 	<p>सार्वजनिक पाणी पुरवठा व्यवस्थेचे (नळपाणी) फायदे-तोटे (चर्चेसाठी मुद्दे : सुरक्षित पिण्याचे पाणी, कष्ट कमी होतील, पाणीपट्टी भरण्याची कुवत आहे का? लेखापरीक्षण करावे लागेल, देखभाल-दुरुस्तीचा खर्च करावा लागेल? इ.)</p>	<p>सार्वजनिक पाणी पुरवठा व्यवस्था? अथवा सध्याची व्यवस्था? यापैकी निर्णय!</p>
<ul style="list-style-type: none"> शासकीय योजनांच्या निकषांची पूर्तता 	<ul style="list-style-type: none"> योजनेच्या भांडवली खर्चात १०% वर्गणी-लोकांनी देणे भांडवली खर्चाचा वाटा भरण्यासाठी रोजगारांच्या संधींचा वापर (उदा : महाराष्ट्र रोजगार हमी योजना) 	<ul style="list-style-type: none"> १०% लोकवाट्यावर सर्वसहमती? कोणत्या पद्धतीने वर्गणी भरावी - याबाबतचा निर्णयावर सर्वसहमती?
<ul style="list-style-type: none"> इतर स्थानिक प्रश्न 		

कार्य ४ : योजनेची अंमलबजावणी
कार्य ४ अ : कंत्राटदाराची निवड
साधन ११ : प्रक्रियेसाठी मार्गदर्शक सूचना

समितीची सद्यस्थिती : योजना मंजूर झाली असून 'पाणी पुरवठा व स्वच्छता समितीच्या' खात्यामध्ये रकम जमा करण्यात आली आहे.

उद्दिष्ट : योजनेच्या बांधकामाचे काम करण्यासाठी कंत्राटदाराची निवड करणे. (बांधकाम दोन प्रकारचे असू शकते) : दुरुस्ती अथवा नवीन विहीर/हातपंप/पूर्णतः सार्वजनिक पाणी पुरवठा व्यवस्था निर्माण करणे या प्रकारचे अधिकार समितीला फक्त जलस्वराज्य प्रकल्पामध्ये महाराष्ट्रात आणि इतर राज्यांमध्ये या प्रकाराच्या प्रकल्पात दिलेले आहेत. या अधिकारांचा वापर करता यावा म्हणून (विविध राज्ये राबवत असेलल्या प्रकल्पामध्ये) शासनाने काही चांगली साधनेही विकसित केली असून ती पुरेशी विस्तृत व समावेशक आहेत. परंतु या प्रकल्पांशिवाय इतर प्रकल्प ज्यामध्ये साधने विकसित करणे बंधनकारक नसते (उदा. जिल्हा परिषदेच्या योजना) अशा प्रकल्पांसाठी ही साधने उपयोगी ठरू शकतील.

उपक्रम : कंत्राटदाराची निवड

पायरी पहिली : पंचायत/जिल्हा पातळीवरील (शासकीय) पिण्याच्या पाण्याशी संबंधित कामे घेतात अशा नोंदणीकृत कंत्राटदाराविषयी अशी माहिती जमा करणे अथवा जिल्हा परिषदेने पुरविलेल्या (योजनेमध्ये अंतर्भाव असल्यास) यादीमधून काही ठेकेदारांची नावे निवडणे.

या प्रक्रियेच्या शेवटी कंत्राटदारांची यादी, संपर्काबाबतचा तपशील तसेच त्यांनी जेथे काम केले आहे तेथील पत्ता ही माहिती मिळणे आवश्यक आहे.

पायरी दुसरी : तांत्रिक सेवा पुरवठादाराशी संपर्क करून खरेदी बाबतची कोटेशन मागवून घेणे. काम पूर्ण करून घेण्यासाठी निविदा मागविणे (यासाठी तांत्रिक सेवा पुरवठादाराची मदत घेणे). या प्रक्रियेच्या शेवटी आवश्यकतेनुसार खरेदीबाबतची कोटेशनस् आणि/किंवा कामाबद्दलच्या निविदा (टेंडर) मिळायला हव्यात.

पायरी तिसरी : कोटेशनमधील किंमती आणि / किंवा ठेकेदाराने भरलेल्या निविदांमधील प्रस्ताव यांची तांत्रिक सेवा पुरवठादाराच्या मदतीने तुलना करून खरेदीबाबत तसेच काम कोणत्या ठेकेदाराला द्यायचे याबाबत निर्णय घेणे.

पायरी चौथी : ठेकेदार अथवा कोटेशनबाबतचा निर्णय घेताना सर्वात कमी किंमतीच्या प्रस्तावाचा प्राधान्यपूर्वक विचार करून कोटेशन व ठेकेदाराबाबतचा अंतिम निर्णय घ्यावा. तसेच संबंधित पुरवठादाराकडून खरेदी करावी आणि / किंवा संबंधित ठेकेदाराला काम देण्यात आले.

कार्य ४ ब : कामाच्या प्रगतीवर देखरेख ठेवणे साधन १२ : देखरेखीसाठी तपासणी यादी

उद्दिष्ट : ठेकेदाराच्या कामाच्या दर्जाची तपासणी करणे व देखरेख ठेवणे

उपक्रम : काम जिथे सुरू आहे त्या जागी देखरेखीसाठी भेट देणे, कामाच्या ठिकाणी भेट देऊन कामाची प्रगती व दर्जावर देखरेख ठेवणे.

कार्य सूची

देखरेखीसाठीची भेट किमान दर दोन दिवसांनी असावी

- ◆ आलेल्या मालाची संख्या आणि दर्जा तपासणे
(सिमेंट, वाळू, विटा तसेच मोटारपंप, नळ, लोखंडी सळया, तुळया आणि इतर)
- ◆ हजेरीपत्रकाची (मस्टर) तपासणी व हजेरीपत्रकाचे जाहीर वाचन
  - कामगार गावातील असल्यास, हजेरीपत्रकात नोंदलेल्या कामगारांच्या नावांचे वाचन गावासमोर करावे
  - ग्रामसभेसमोर आणि गाव पातळीवरील बैठकीमध्ये काम केलेले मनुष्य दिवस आणि वेळ यांचे वाचन केले जावे
- ◆ मोजमाप घेणे
  - केलेल्या कामांची मोजमापे घेणे
  - अंदाजपत्रकातील मोजमापे आणि प्रत्यक्ष कामानंतरची मोजमापे जुळतात ना हे तपासणे (जुळत नसल्यास ठेकेदारावर योग्य ती कारवाई करणे)
  - ठेकेदाराने विकत आणलेल्या मालाच्या संख्येची व मालाच्या दर्जाची तपासणी करणे व त्यानंतर त्याचे पैसे चुकते करणे
- ◆ कामगार आणि कंत्राटदाराचे प्रश्न समजावून घेणे
  - कंत्राटदारांचे प्रश्न : बांधकामासाठी पाण्याची उपलब्धता, वीजेच्या जोडणीची उपलब्धता, इतर
  - कामगारांचे प्रश्न : कामाचे तास, वेळेवर पगार, आवश्यक तेवढीच कामगार संख्या कामावर असणे (कमीही नको व जास्तही नको)
- ◆ खर्चाच्या सद्यस्थितीवर देखरेख (सामानाचे दर, कामगारांचे दर, कामगारांची उपलब्धता, अंदाजपत्रकातील खर्चपेक्षा जास्त खर्च होणार नाही याची काळजी घेणे)

कार्य ४ क : तांत्रिक, सामाजिक आणि आर्थिक लेखापरीक्षण करणे

साधन १३ : सर्व प्रकारच्या लेखापरीक्षणांसाठी कामांची यादी आणि सहभागासाठी मार्गदर्शक सूचना

उद्दिष्ट : तांत्रिक, सामाजिक आणि आर्थिक (पाणी पुरवठा व स्वच्छता समितीने केलेल्या खर्चाचे) लेखापरीक्षण करण्यासाठी संबंधित संस्थांना कळविणे आणि लेखापरीक्षण करून घेणे

क्र.	उपक्रम एक : तांत्रिक लेखापरीक्षण	उपक्रम दोन : सामाजिक लेखापरीक्षण	उपक्रम तीन : आर्थिक लेखापरीक्षण
१	तांत्रिक लेखापरीक्षण करण्यासाठी संस्थेला अथवा तांत्रिक सेवा पुरविणाऱ्या संस्थेला (नेमणूक झाली असल्यास) औपचारिक विनंती पत्र पाठविणे.	सामाजिक लेखापरीक्षण समितीशी सामाजिक लेखापरीक्षणासाठी संपर्क साधणे.	जिल्हा परिषदेने तुमच्या गावासाठी निवड केलेल्या ऑडीटरशी (लेखापरीक्षक) संपर्क साधणे.
२	तांत्रिक लेखापरीक्षणाच्या तारखेचे आणि वेळाचे नियोजन करणे आणि त्याबाबतचा तपशील संबंधितांना (सामाजिक लेखा परीक्षण समिती, महिला विकास समिती, ग्रामपंचायत, ग्रामसभा) कळविणे.	सामाजिक लेखापरीक्षणासाठी सर्वांच्या सोयीची तारीख ठरविणे.	तारीख आणि वेळेचे नियोजन करणे.
३	तांत्रिक सहाय्य पुरविणाऱ्यांसोबत एकत्रित क्षेत्रभेटींमध्ये सहभागी होणे. या भेटीदरम्यान मोजमापे, कामाची गुणवत्ता, तांत्रिकदृष्ट्या तपासण्याची पद्धत समजून घेणे.	प्रक्रियेमध्ये सहभागी होऊन सामाजिक लेखापरीक्षण समितीची साधने; तसेच जात/लिंगभाव (स्त्रियांचे प्रश्न)/आदिवासी जमातीचे प्रश्न, शंका आणि त्यांची उत्तरे समजून घेणे.	सर्व तपशील व कागदपत्रे उपलब्ध करून देणे, तपासण्याच्या पद्धती आणि शंका समजून घेण्याचा प्रयत्न करणे, नियमाविरुद्ध कोणत्या गोष्टी आहेत हे समजून घेणे.
४	तांत्रिक सहाय्य पुरविणाऱ्यांकडे लेखापरीक्षणाचा सोपा आणि लोकासमोर ठेवता येईल असा अहवाल मागणे जो ग्रामसभेपुढे मांडता येईल.	सामाजिक लेखा परीक्षणसमितीसोबत संयुक्त अहवाल तयार करणे ज्याचे दोन घटक असतील (अ) सर्वासमोर ठेवता येईल असा अहवाल (ब) ताबडतोबीने करावयाच्या कामांची यादी	लेखा परीक्षकाला दोन अहवाल बनविण्यास सांगणे. यातील एक अहवाल ग्रामसभेसमोर ठेवला जाईल आणि दुसरा अहवाल पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता समितीने भविष्यात करावयाच्या देखभाल दुरुस्तीच्या कामांची यादी असेल.
५	ग्रामसभा आयोजित करणे, अहवालाची मांडणी आणि समारोप	ग्रामसभा आयोजित करणे, अहवालाची मांडणी आणि समारोप	ग्रामसभा आयोजित करणे, अहवालाची मांडणी आणि समारोप

कार्य ५ : देखभालदुरुस्ती आणि पाणी वितरणाचे नियमन

साधन १४ : देखभाल दुरुस्तीचे वेळापत्रक एकत्रित अभ्यासाद्वारे तयार करण्यासाठी मार्गदर्शक सूचना

उद्दिष्ट : देखभाल दुरुस्तीच्या कामांसाठी पूर्वतयारी करणे.

उपक्रम एक : देखभाल दुरुस्तीची कामे समजावून घेण्यासाठी पाणीपुरवठा योजनेस संयुक्त भेट

सहभागी : ग्राम पाणी पुरवठा व स्वच्छता समितीचे सदस्य, पाणी पुरवठा सेवक (नियुक्त करावा) आणि तांत्रिक सेवा पुरवठादार

क्र. उपक्रम	उपक्रमाचे महत्व	वेळापत्रकात टाकावयाची कामे	कामाची वारंवारता (किती वेळाने काम करावे)
१ स्रोताचे कार्य समजून घेणे.	पाणी पुरविणारा एकमेव स्रोत.	सुरक्षा, दुरुस्ती आणि सफाई/ स्वच्छता गरज.	महिन्यातून कमीत कमी एकवेळा दुरुस्तीची आवश्यकता तपासणे.
२ मोटार आणि पंपघराचे काम व महत्व समजून घेणे.	पंपामुळे पाणी टाकीत चढते आणि पंपघर मोटार सुरक्षित ठेवते.	मोटार व पंपघरातील उपकरणांची चोरी होऊ नये म्हणून देखरेख ठेवणे आणि पंपाचे सर्व्हिसिंग व गरज असल्यास मोटार रिवाईडिंग करणे.	महिन्यातून एकवेळा या कामांची गरज तपासणे.
३ पाणी पुरवठ्यातील व्हॉल्वचे कार्य समजून घेणे.	व्हॉल्व पाण्याचा प्रवाह व दाबावर नियंत्रण ठेवते ज्याचा उपयोग सर्व भागांना पाणी योग्य दाबाने देण्यासाठी केला जातो.	दररोजच्या पाणी पुरवठ्यासाठी व्हॉल्वच्या वापरावर नियंत्रण ठेवणे आवश्यक आहे. म्हणून व्हॉल्व कुलुप बंद ठेवावा व किल्ली पाणी पुरवठा सेवकाकडे असावी.	दररोज तपासणी करणे.
४ मुख्य पाईपलाईनचे काम समजून घेणे.	मुख्य पाईपलाईनद्वारे पाण्याच्या टाकीत पाणी नेले जाते.	पाणी नेण्यासाठी मुख्य पाईपलाईन हा एकमेव मार्ग असतो, त्यामुळे त्यातून गळती झाल्यास पाण्याचा अपव्यय होऊन पाण्याची उपलब्धता कमी होते.	गळतीसाठी दर आठवड्यातून एकदा तपासणी आणि ताबडतोब दुरुस्तीची व्यवस्था अस्तित्वात असावी.

क्र. उपक्रम	उपक्रमाचे महत्व	वेळापत्रकात टाकावयाची कामे	कामाची वारंवारता (किती वेळाने काम करावे)
५ पाण्याची टाकी	साठवणे, गुरुत्वाकर्षण शक्तीने पाणी नळामध्ये सोडणे तसेच पाण्याचा स्रोत आणि नळ यांच्यामध्ये पर्यायी साठा म्हणून काम करते.	ह्याची स्थिती चांगली असणे निर्णायक आहे, पाणी ओसंडून वाया जाणे टाळले पाहिजे.	प्रत्येक तीन महिन्यांनंतर एकदा तपासणी व वर्षातून एकदा टाकी साफ करणे.
६ वितरणाचे जाळे समजून घेणे.	वितरण व्यवस्थेतील महत्वाच्या जोडण्या आणि पाइपलाईनचा नकाशा माहिती असणे आवश्यक आहे.	सुरक्षिततेची काळजी घेण्याची गरज, बहुतेकवेळा समाजविघातक प्रवृत्ती तसेच स्वार्थी नागरिकांद्वारे पाणी चोरी, विशिष्ट समाजघटकांना उदा. दलित, पाणी न मिळून देणे इत्यादीसाठी पाइपलाईनला नुकसान पोचवले जाते.	आठवड्यातून एकदा तपासणे आवश्यकच आहे.
७ नळकोंडाळे, खाजगी नळ जोडण्या, मीटर्स	पाण्याचा प्रवाह तपासणे, मोजणे व सार्वजनिक नळ कोंडाळ्यांचे पाणी व्यवस्थित राखणे.	लोक अवैद्य नळ जोडण्या घेतात त्यावर लक्ष ठेवणे.	आठवड्यातून एकदा तपासणे आवश्यक आहे.

साधन १५ : पाण्याचा उपसा मोजण्यासाठी तपासणे यादी

उद्दिष्ट : (अ) स्रोताची पाणी देण्याची क्षमता सातत्याने तपासत राहणे.
(ब) पाण्याच्या वापराच्या योग्य नियोजनासाठी स्रोताचा बेसुमार वापरावर नियंत्रण ठेवणे.

साधन : (उद्दिष्ट अ) : तपासणी यादी व सारांश तक्ता
(उद्दिष्ट ब) : दखलपात्र व नियमबाह्य कृतीवर करावयाची कारवाई

उपक्रम : तांत्रिक माहितीच्या माध्यमातून देखरेख :
अ) आठवड्यातून एकदा विहीरीच्या पाण्याची पातळी मोजणे (ग्रामुख्याने उन्हाळ्यामध्ये)
ब) हातपंपाच्या बाबतीतील निरीक्षण (२० लिटर पाण्याची बादली भरण्यास लागणारा वेळ (मिनीटे)
क) तलाव असल्यास, त्यातील पाण्याच्या उपलब्धतेबाबतची निरीक्षणे (दरमहा)

माहिती सारांश तक्ता

स्रोत	पाण्याची पातळी विहीर/मीटर्स लागलेली मिनीटे (हातपंप)/सार्वजनिक नळ (मिनीटे/तास)									
	एप्रिल २००९ आठवडे					मे २००९ आठवडे				
	१	२	३	४	५	१	२	३	४	५
विहीर १										
विहीर २										
हातपंप १										
हातपंप २										

या प्रक्रियेला शेवटी पुढील बाबी करता येणे आवश्यक आहे : कमकुवत स्रोत शोधणे, गोळा केलेली माहिती भूजल सर्व्हेक्षण विभाग त्या भागात या विषयांवर काम करणारी स्वयंसेवी संस्था यांना पाठविणे व त्यांच्याशी चर्चा करून जलसंवर्धनाचे उपाय करणे तसेच वनीकरण, संयुक्त वनव्यवस्थापन, भूजलाच्या वापराचे नियमन असे उपक्रम राबविणे.

कार्य ६ : गावातील सार्वजनिक स्वच्छतेबाबतच्या सद्यस्थितीची तपासणी

साधन १६ : सारांश तक्ता

खालील तक्त्यामध्ये प्रामुख्याने संडास/शौचालये आणि त्यांच्या वापराबाबतच्या सद्यस्थितीचा विचार केला आहे, त्यानुसार कृती आराखड्याचे नियोजन करता येईल.

उपक्रम : पुढील हेतू साध्य होण्यासाठी गावातील प्रत्येक कुटुंबाला भेट देऊन माहिती जमा करायला लागेल. कुटुंबामध्ये खाजगी शौचालय आहे अथवा नाही, त्याचा वापर केला जातो अथवा/नाही, परसबागेची लागवड याबद्दल माहिती गोळा करणे. या माहितीच्या आधारे खालील सारांश तक्त्या तयार करावा.

सारांश तक्ता १ : शौचालय/संडासांची सद्यस्थिती

कुटुंबपातळी आणि शाळा पातळीवरील माहिती	शौचालय आहे	शौचालय नाही	शौचालये असलेली कुटुंबे आणि त्यांचा वापर होय	वापर करत नसल्यास, त्यामागची कारणे
गावातील एकूण कुटुंब संख्या				
दारिद्र्य रेषेवरील मागासवर्गीय (SC) कुटुंबे				
दारिद्र्य रेषेखालील मागासवर्गीय (SC) कुटुंबे				
दारिद्र्य रेषेवरील अनुसूचित जमातींची (आदिवासी) कुटुंबे				
दारिद्र्य रेषेखालील अनुसूचित जमाती (आदिवासी) कुटुंबे				
दारिद्र्य रेषेवरील खुल्या गटातील कुटुंबे				
दारिद्र्य रेषेखालील खुल्या गटातील कुटुंबे				
इतर गटातील कुटुंबे (कृपया स्पष्ट करा)				
सरकारी/शासकीय शाळा				
आंगणवाडी				
बालवाडी				
शासकीय अनुदान नसलेल्या शाळा (खाजगी शाळा)				

गाव पातळीवरील माहिती	शौचालये आहेत	शौचालये वापरत असलेल्या वस्त्या, पाडे, वाड्या, गावठाण	शौचालये वापरत नसलेल्या वस्त्या, पाडे, वाड्या, गावठाण व वापर न करण्यामागील कारणे*
मुख्य गावात (गावठाण) सार्वजनिक शौचालये			
शौचालये असलेल्या वस्ती/वाड्या/पाड्यांची संख्या			
<div> <div>* वापर न करण्यामागील कारणे :</div> <div> <div>१ स्वच्छ नाहीत व अरोग्यास अपायकारक आहेत</div> <div>२ वास/दुर्गंधी येते</div> <div>३ सोयीस्कर नाही</div> <div>४ वापराची सवय नाही</div> <div>५ व्यवस्थितपणे कार्यरत नाही</div> <div>६ पाणी नसते</div> <div>७ साठवणूकीची खोली म्हणून वापर</div> <div>८ खूप छोटे/लहान</div> <div>९ धार्मिक व सांस्कृतिक कारणे</div> <div>१० इतर, कृपया स्पष्ट करा</div> </div> </div>			

सारांश तक्ता २: स्वच्छतेची सद्यस्थिती

गाव पातळीवरील माहिती	शोष खड्डा १, परसबाग २, गटार ३, शेतामध्ये ४, रस्त्यावर ५, जमिनीवरील पाण्याचे साठे ६, इतर (स्पष्ट करा) ७
१. कचऱ्याची, विल्हेवाट लावण्यासाठी व्यवस्था /व्यवस्थापन	होय १ नाही २
२. घरगुती कचरा/घाणीची विल्हेवाट २अ. शौचालये २ब. स्वैपाक घरातील कचरा २क. आंघोळीचे पाणी २ड. कपडे धुणे, भांडी घासल्यानंतर वाया जाणारे पाणी	
३. पाण्यामुळे निर्माण होणारे रोग आहेत/नाहीत. (कृपया गेल्या ३ वर्षांमधील परिस्थिती नमूद करा)	२००८ - नाही. होय असल्यास स्पष्ट करा. २००७ - नाही. होय असल्यास स्पष्ट करा. २००६ - नाही. होय असल्यास स्पष्ट करा.
४. पिण्याच्या पाण्याच्या स्रोतांच्या संरक्षणासाठी (स्वच्छतेच्या/आरोग्याच्या दृष्टीने) केलेली सोय :	

२(क) सामाजिक लेखापरीक्षण समिती

ओळख

सामाजिक लेखापरीक्षण आणि शासकीय योजना

सामाजिक लेखापरीक्षण समिती (सालेप) ही ग्रामसभेद्वारे निवडून दिली जाणारी एक महत्त्वाची समिती आहे. ग्रामपंचायतीच्या कारभारामध्ये पारदर्शकता आणणे, तसेच ग्रामपंचायतीने ग्रामसभेप्रती असणारे उत्तरदायीत्व निभवावे यामध्ये सालेप समितीची महत्त्वाची भूमिका आहे. ग्रामपंचायतीद्वारे राबवल्या जाणाऱ्या सर्व योजनांच्या अंमलबजावणीवर देखरेख ठेवणे हे काम सालेप समितीच्या कक्षेमध्ये येते. म्हणूनच, ग्रामसभेद्वारे निवडून देण्यात येणाऱ्या विविध उपसमित्यांमध्ये सालेप समिती ही सर्वस्पर्शी (सर्वसमावेशक) असल्याचे मानण्यात येते. ग्रामपंचायतीच्या सर्व योजनांच्या अंमलबजावणीबाबत दक्ष राहण्याची जबाबदारी सालेप समितीवर असली तरीही काही योजनांसाठी मात्र शासनाने विशेष तजवीज केली असून, जलस्वराज्य या योजनेमध्ये स्वतंत्र सालेप समिती गठित करण्याची तरतूद आहे. त्याचप्रमाणे 'सर्व शिक्षा अभियान', 'एकात्मिक बाल विकास कार्यक्रम', 'इंदिरा आवास योजना', 'संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना', 'पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम', 'महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजना' अशा योजनांच्या अंमलबजावणीचे सामाजिक लेखापरीक्षण करणे शासनाने अनिवार्य केले आहे. यापैकी 'महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजने'मध्ये कामावर असणाऱ्या मजुरांची 'दक्षता समिती' स्थापन करावयाची असून त्यांनी कामाच्या अंमलबजावणीच्या प्रक्रियेवर दक्षता ठेवण्याची जबाबदारी पेलणे अपेक्षित आहे.

सामाजिक लेखापरीक्षण म्हणजे काय ?

शासनाच्या कार्यक्रमाचे किंवा समाजासाठी राबवल्या जाणाऱ्या एखाद्या कार्यक्रमाचे फायदे समाजातील सर्व घटकांपर्यंत पोचणे अपेक्षित असते. यासाठी योजनेबद्दल संबंधित घटकांमध्ये जाणीवजागृती करून, योजनेची समज वाढवून, योजनेच्या परिणामांचे मूल्यमापन करण्याची प्रक्रिया म्हणजे सामाजिक लेखापरीक्षणाची प्रक्रिया असे म्हणता येईल. या प्रक्रियेमध्ये समाजातील सर्व घटकांच्या वतीने किंवा लाभार्थींच्या वतीने योजनेच्या अंमलबजावणीवर नियंत्रण ठेऊन, सामाजिकदृष्ट्या दुर्लक्षित मुद्द्यांबाबत विशेष जागरूक राहणे व सर्वाना लाभ मिळवून देणे अपेक्षित असते. यामुळे निर्णयप्रक्रियेमध्ये समाजातील सर्व घटकांना, (विशेषतः वंचित घटकांना) त्यांची मते मांडावयाची संधी देऊन त्यांच्यासाठी स्थान निर्माण करणे अपेक्षित असते. या प्रक्रियेतून समाजातील बलवान घटक आणि वंचित घटकांमध्ये एक नव्या प्रकारचा संवाद प्रस्थापित होऊन वंचित घटकांची वाटाघाटी करण्याची क्षमता वाढण्यास मदत होते.

सामाजिक लेखापरीक्षणाचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य असे आहे की या प्रक्रियेमध्ये शासकीय योजनांच्या पर्यवेक्षणामध्ये लोक थेट शासनासोबतच काम करतात, म्हणूनच यामध्ये योजनेच्या प्राथमिक लाभार्थींचा सहभाग असणे अतिशय गरजेचे असते. तसेच सामाजिक लेखापरीक्षणामध्ये योजना किंवा कार्यक्रमाची आखणी, अंमलबजावणी आणि

अपेक्षित परिणाम या सर्वांचे मूल्यांकन होणे अपेक्षित असून या प्रक्रियेत त्याच्या संख्यात्मक आणि गुणात्मक अशा दोन्ही बाजू आणि खर्च केलेले पैसे यांचा ताळमेळ तपासणेही आवश्यक आहे. लेखापरीक्षणाची प्रक्रिया ही योजनेच्या संपूर्ण कालावधीमध्ये सातत्याने घडवणे अपरिहार्यच असते. सामाजिक लेखापरीक्षणाचे यशापयश हे संबंधित योजनेची संपूर्ण माहिती सोप्या आणि सर्वांना समजेल अशा पद्धतीने सर्वांपर्यंत पोचवणे यावर अवलंबून असते.

सामाजिक लेखापरीक्षण: विकास, प्रकार, मुख्य सूत्रे

शतकानुशतकांपासून लेखापरीक्षणाची विविध कामे, मुख्यत्वाने गैरव्यवहारांची कसून तपासणी करणे, तसेच त्यास आळा घालण्याच्या उद्देशाने विकसित होत गेली. 'दक्षता' (व्हिजिलन्स) हे यामागील एक प्रमुख सूत्र होते. या दक्षतेसाठी केल्या जाणाऱ्या लेखापरीक्षणानंतर कालांतराने 'सुसंगतता' (रेग्युलॅरिटी) यासाठी ऑडिट, खर्च केलेल्या पैशातून किती मूल्यनिर्मिती झाली हे तपासण्यासाठी परीक्षण ज्यास 'व्हॅल्यू फॉर मनी ऑडिट' असे म्हंटले जाते, त्याचप्रमाणे 'कामगिरी' (परफॉर्मन्स ऑडिट) तपासण्यासाठीचे परीक्षण, आणि सर्वात शेवटी 'सामाजिक लेखापरीक्षण' अशा क्रमाने परीक्षणाच्या वेगवेगळ्या पद्धती विकसित होत गेल्या. यापैकी शेवटच्या तीन परीक्षणाच्या पद्धती या क्रमानुसार आर्थिक/वित्तीय, तसेच कार्यक्षमता आणि परिणामकारकता तपासणाऱ्या पद्धती आहेत असे म्हंटले जाते. या सगळ्या बाबींचा विचार शासनाद्वारे केल्या जाणाऱ्या लेखापरीक्षणाच्या संदर्भात केल्यास असे लक्षात येते की शासनाच्या लेखापरीक्षणामध्ये 'आर्थिक खर्चातून निर्माण होणारी मूल्यनिर्मिती तपासणे' आणि 'कामगिरी तपासणे' अशा दोन बाबींचा अंतर्भाव केलेला आढळतो, ज्या शासनाच्या अंतर्गत बाबींशी संबंधित आहेत. मात्र सामाजिक लेखापरीक्षणाची प्रक्रिया यापलिकडे जाऊन शासनाच्या योजनेचा किंवा कार्यक्रमाचा परिणाम समाजातील विशिष्ट घटकांच्या संदर्भात (उदा. तळातील घटक) तपासते, आणि मुख्य म्हणजे या प्रक्रियेमध्ये संबंधित समाजघटकांना सहभागी करून घेते (पार्थसारथी).

लेखापरीक्षणाचे प्रामुख्याने तीन प्रकार आहेत -

- अ) शासनाद्वारे केले जाणारे लेखापरीक्षण
- ब) लोकांनी केलेले लेखापरीक्षण आणि
- क) सामाजिक लेखापरीक्षण

यातील शासनाद्वारे केले जाणारे लेखापरीक्षण हे प्राधिकृत लेखापरीक्षकांकडून केले जाते आणि यामध्ये संबंधित कामाने किंवा उपक्रमाने प्रभावित होणाऱ्या घटकांचा सहभाग नसतो. या प्रक्रियेमध्ये केवळ कार्यपद्धतीचे मूल्यांकन होत असल्याने त्यामध्ये संबंधित काम किंवा उपक्रमांच्या परिणामाबाबतच्या लोकांच्या भावनांचा अंतर्भाव नसतो. लोकांनी केलेले परीक्षण हे बऱ्याच वेळा बाह्य संस्थेच्या किंवा चळवळीच्या मदतीने केलेले असते ज्यामध्ये केवळ शासनाला/शासनाच्या प्रतिनिधींना सहभागी होण्याचे आवाहन असते. अशा लोकांनी केलेल्या लेखापरीक्षणामध्ये लोकांच्या भावनांचे प्रतिबिंब असू शकते, तसेच स्थानिक ज्ञान/माहिती आणि लोकांद्वारे कार्यक्रमांच्या परिणामांची पडताळणी याही बाबी साध्य होतात. मात्र सामाजिक लेखापरीक्षण हे शासन आणि लोक यांनी एकत्रितपणे केलेले असल्याने योजनेच्या अंमलबजावणीकडे पाहण्याच्या दोन्ही बाजूंच्या दृष्टिकोनांची देवाणघेवाण होऊन, स्थानिक ज्ञान, योजनेच्या परिणामांची पडताळणी अशा बाबीही साध्य होतात. यामुळेच, शासनाने आणि लोकांनी स्वतंत्रपणे केलेल्या लेखापरीक्षणापेक्षा, शासन आणि लोक यांनी एकत्रितपणे सामाजिक लेखापरीक्षण केल्यास त्यातून पुढे येणाऱ्या बाबींची स्वीकारार्हता वाढते.

सामाजिक लेखापरीक्षणाची तीन महत्त्वाची सूत्रे आहेत.

- ◆ **पारदर्शित्व** : योजनेसंबंधीच्या निर्णयप्रक्रियेचे आणि प्रशासकीय बाबींसंबंधीचे संपूर्ण पारदर्शित्व राखणे ही शासनाची महत्त्वाची जबाबदारी असते. यामध्ये मागणीनुसार माहिती उपलब्ध करून देण्याच्या जबाबदारीसोबतच, स्वयंप्रेरणेने माहिती प्रसारित करण्याचीही महत्त्वाची जबाबदारी असते.

- ♦ **सहभाग** : लोकांचा सहभाग हे यामधील एक महत्त्वाचे सूत्र असून सामाजिक लेखापरीक्षणाच्या प्रक्रियेत सहभागाची संधी नाकारणे हे लोकांच्या हक्कांचे उल्लंघन मानले जाते.
- ♦ **उत्तरदायीत्व** : लोकप्रतिनिधींचे लोकांप्रति (तत्काळ) असणारे जाबदायीत्व हे एक महत्त्वाचे सूत्र मानले आहे, आणि सामाजिक लेखापरीक्षणातून पुढे येणाऱ्या बाबींशी शासन आणि प्रशासन उत्तरदायी असणे महत्त्वाचे आहे.

सामाजिक लेखापरीक्षण : प्रक्रिया एक भूमिका अनेक

सामाजिक लेखापरीक्षण हे एक असे साधन आहे की जे वेगवेगळ्या भूमिका निभावू शकते. यापैकी सर्वात महत्त्वाची भूमिका म्हणजे सामाजिक लेखापरीक्षणामध्ये एक प्रभावी लोकप्रबोधनाचे माध्यम बनण्याची क्षमता असून यामुळे लोकांचे शिक्षण आणि लोकांची जाणीवजागृती वाढवण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या साऱ्या प्रक्रिया अंतर्भूत आहेत.

त्याचप्रमाणे, सामाजिक लेखापरीक्षण हे लोकांचा एकत्रित दबाव शासकीय योजनांच्या आखणी आणि अंमलबजावणीवर निर्माण करते. यामुळे सामाजिक लेखापरीक्षण हे योजनांची कामगिरी चांगली होण्याच्या दृष्टीने आणि त्याद्वारे शासनाचा कारभार लोकाभिमुख करण्याची महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावू शकते. कारण योजनांच्या अंमलबजावणीतील उणीवा शोधणे, योजनेचे उद्देश्य सफल होते आहे अथवा नाही याचे परीक्षण करणे, त्यातील अडचणी पुढे आणणे आणि अंमलबजावणीसाठी जबाबदार असणाऱ्या यंत्रणेला चुका सुधारण्यासाठी भाग पाडणे अशी अनेक महत्त्वाची कामे करण्याची क्षमता या प्रक्रियेमध्ये दडलेली आहेत.

याही पुढे जाऊन सामाजिक लेखापरीक्षणाच्या दोन महत्त्वाच्या भूमिका दिसतात. एक म्हणजे, शासनानेच प्रदान केलेले हक्क नागरिकांना मिळावेत यासाठी अनूकूल परिस्थिती योजनेच्या परीक्षणातून आणि पर्यवेक्षणातून (मॉनिटरिंग) निर्माण करणे. ही भूमिका याआधी मांडलेल्या भूमिकेपेक्षा थोडी व्यापक आहे आणि त्यामुळेच सामाजिक लेखापरीक्षणाची प्रक्रिया वरील परिच्छेदामध्ये मांडलेल्या भूमिका (लोकप्रबोधन आणि लोकाभिमुख कारभाराच्या

भूमिका) कशा निभावते यावरच या हक्क मिळवण्यासाठी अनूकूल परिस्थिती निर्माण करण्यातील यशापयश अवलंबून असते. सामाजिक लेखापरीक्षणाच्या या हक्क मिळवण्यासाठी अनूकूल परिस्थिती निर्माण करण्यातील भूमिकेच्या जोडीनेच, आणखी एक भूमिका आहे ती म्हणजे शासकीय योजनांद्वारे मिळणारा लाभ 'सामाजिक न्यायाच्या' तत्त्वानुसार सर्वांना मिळण्यासाठी योग्य ती खबरदारी घेणे. यासाठी समाजातील तळातील, वंचित घटकांना योजनेसंबंधीच्या निर्णयप्रक्रियेमध्ये स्थान मिळवून देण्यासाठी, एक न्याय मिळवण्यासाठीचे व्यासपीठ उभे करण्याची महत्त्वाची प्रक्रिया सामाजिक लेखापरीक्षण घडवून आणू शकते.

अशा प्रकारे, सामाजिक लेखापरीक्षणाच्या चार महत्त्वाच्या भूमिका मांडता येतील

- १) लोकप्रबोधन
- २) लोकाभिमुख कारभार
- ३) हक्क मिळवण्यासाठी अनूकूल परिस्थिती निर्माण करणे
- ४) सामाजिक न्यायाचे तत्व अंमलात यावे म्हणून एक व्यासपीठ निर्माण करणे

सामाजिक लेखापरीक्षण समिती ही इतर समित्यांपेक्षा वेगळी का आहे?

- ♦ सामाजिक लेखापरीक्षण हे एकाच वेळी केवळ एकाच योजनेसाठी किंवा एकाहून जास्त योजनांसाठी घडवता येते. इतर समित्या या संबंधित योजना किंवा संबंधित विषयापुरत्या मर्यादित असतात.
- ♦ सामाजिक लेखापरीक्षण समितीच्या सदस्यांमध्ये असणारी कौशल्ये आणि क्षमता या इतर समिती सदस्यांच्या क्षमतांपेक्षा (उदा. 'गाव शिक्षण समिती') वेगळ्या असणे आवश्यक असते. इतर समित्या या त्या त्या विषयांसंबंधीची जबाबदारी निभविण्याच्या उद्देशाने गठित केलेल्या असतात, मात्र सामाजिक लेखापरीक्षण समितीच्या सदस्यांना मात्र प्रत्येक विषयाची सखोल जाण निर्माण करणे व प्रत्येक समितीचे कामकाज समजून घेणे आवश्यक असते.

- ♦ यामुळेच 'सामाजिक लेखापरीक्षणाची कौशल्ये' ही कुठल्याही विषयाला किंवा योजनेसाठी उपयुक्त असू शकतात.

सामाजिक लेखापरीक्षण समितीची कार्ये

निसर्गतःच सामाजिक लेखापरीक्षण समितीची भूमिका ही 'नैमित्तिक' (एपिसोडिक) आहे. कारण, एखाद्या योजनेच्या गावपातळीवरील अंमलबजावणीच्या निमित्तानेच सामाजिक लेखापरीक्षण समिती कार्यरत होते आणि तिची भूमिका बजावण्यास सुरुवात करते. योजनेच्या लाभार्थी गावामध्ये साधारणतः योजनेच्या अंमलबजावणीच्या सुरुवातीला सामाजिक लेखापरीक्षण समिती गठित केली जाते आणि त्यानंतर योजनेच्या प्रत्यक्ष (लाभाच्या) अंमलबजावणीस सुरुवात केली जाते. जेव्हा योजनेची अंमलबजावणी पूर्ण होते तेव्हा सामाजिक लेखापरीक्षणाच्या शेवटच्या मूल्यमापनानंतर समिती आपोआप काम करणे थांबवते, कारण योजनेचे काम पूर्ण झालेले असते आणि समिती योजनेपुरती गठित केलेली असल्याने योजना संपल्यामुळे समितीचेही काम संपलेले असते.

वस्तुतः ही सर्वानाच माहिती असणारी बाब आहे की, कुठल्याही गावामध्ये सातत्याने योजना मंजूर होत नाहीत, त्यामुळे सतत कुठल्या न कुठल्या योजनेचे काम गावामध्ये सुरु आहे अशी परिस्थिती गावामध्ये नसते. गावासाठी सामुहिक लाभाच्या (मोठ्या रकमेचे अंदाजपत्रक असणाऱ्या) योजना मंजूर होणे ही बाबच मुळात अनेक घटकांवर अवलंबून असते. उदाहरणार्थ, गावातील नेतृत्वाची जिल्हा परिषदेमध्ये असणारी उठबस, त्यांची राजकीय ताकद, गावाची गरज, लोकांची मागणी आणि नेतृत्वाला असणारा पाठिंबा, सत्ताधारी आणि विरोधी पक्ष इ. अशा घटकांचा गावासाठी योजना मंजूर होण्यामध्ये महत्त्वाचा वाटा असतो. म्हणूनच गावासाठी सातत्याने योजना मंजूर होत नसतात व यामुळेच सामाजिक लेखापरीक्षणाच्या प्रक्रियेस सध्या नैमित्तिक स्वरूप प्राप्त झाले आहे. असे असले तरीही सामाजिक लेखापरीक्षण समितीला केंद्र किंवा राज्य शासनाच्या दीर्घकालीन योजनांच्या अंमलबजावणीमध्ये (उदा. हरियाली, पाणलोटक्षेत्र विकास, आदर्श गाव योजना, जलस्वराज्य) महत्त्वाची भूमिका बजावण्याची संधी आहे.

वरील नैमित्तिक भूमिकांमुळे सामाजिक लेखापरीक्षण समितीच्या कामाला आलेल्या मर्यादा लक्षात घेता, सामाजिक लेखापरीक्षण समिती दोन्ही टप्प्यांमध्ये, म्हणजेच योजनेच्या काळात आणि योजना नसणाऱ्या काळामध्येही कार्यरत रहावी अशा पद्धतीनी सामाजिक लेखापरीक्षण समितीची भूमिका ठरवणे आवश्यक आहे. हे लक्षात घेऊन सामाजिक लेखापरीक्षण समितीची दीर्घकालीन कर्तव्ये आणि योजनेच्या कालावधीतील कर्तव्ये अशी दोन प्रकारची कार्ये खाली दिली आहेत.

दीर्घकालीन कर्तव्ये

- ♦ गावातील (गावपातळीवरील) विकासकामांबद्दलची खालील मुद्द्यांच्या आधारे समज वाढवणे
  - ♦ पाणलोटक्षेत्र विकासाची कामे व त्याआधारित नैसर्गिक संसाधनांच्या व्यवस्थापनाच्या विविध योजना
  - ♦ अशा योजनांची गावाला असणारी गरज, त्यामुळे मिळणारे फायदे, आणि उणीवा (पाणी, जंगल, जमीन, पशू इ. संसाधने)
  - ♦ शासनाच्या प्रमुख योजना, योजनांचे प्रकार (एकात्मिक आणि एकाच विषयासंबंधित)

सामाजिक लेखापरीक्षणासंबंधीची कार्ये (योजना सुरू असताना)

- ♦ योजना समजून घेणे
  - ♦ योजनेची माहिती मिळवणे
  - ♦ योजनेशी संबंधित सर्व व्यक्ती, संस्था, कंत्राटदार, विभाग आणि लाभार्थीची माहिती मिळवणे, त्यांची भूमिका समजून घेणे

- ◆ संस्थात्मक रचना समजावून घेणे
- ◆ शासकीय विभाग, जिल्हा परिषद, पंचायत समिती, ग्रामपंचायत
- ◆ योजनेचे नियम, शर्ती, अटी व लाभार्थी (गाव/व्यक्तीची पात्रता)
- ◆ सामाजिक लेखापरीक्षण करण्यासाठी तपासण्यायोग्य मुद्द्यांची 'तपासणी यादी' तयार करणे

सामाजिक लेखापरीक्षण समितीच्या सदस्य बनण्यासाठी पात्रता ठरवण्यासाठीचे मुद्दे

- ◆ ग्रामपंचायतीचे १/३ असे सदस्य जे कुठल्याही उपसमितीचे सदस्य नसतील अशा सदस्यांची सालेप समितीच्या सदस्यपदी निवड करता येईल. विशेषतः अशाच सदस्यांची निवड करावी ज्यांची शैक्षणिक पार्श्वभूमी चांगली आहे आणि ज्यांना लेखा-नोंदी ठेवण्याच्या पद्धतीची माहिती आहे.
- ◆ संयुक्त महिला समिती किंवा महिला बचत गटाच्या एक किंवा दोन प्रतिनिधी सालेप समितीच्या सदस्यपदी नेमता येतील. शिक्षित महिलांना प्राधान्य द्यावे.
- ◆ गावाचे नागरीक असणाऱ्या शालेय (प्राथमिक/माध्यमिक) शिक्षकांना सालेप समितीच्या सदस्य/अध्यक्षपदी प्राधान्याने नेमण्यात यावे.
- ◆ निवृत्त शासकीय/निमशासकीय/खाजगी सेवेतून निवृत्त झालेल्या आणि गावाच्या नागरिक असणाऱ्या व्यक्तीस, विशेषतः लेखानोंदीच्या पद्धती आणि लेखापरीक्षणाची माहिती आहे अशा व्यक्तीही सालेप समितीवर नेमता येऊ शकतात.
- ◆ तरुण मंडळे, मित्र-मंडळे अशा अनौपचारिक संस्थांच्या तरुण सदस्यांनाही सालेप समितीवर प्राधान्याने नेमले जावे.
- ◆ सदस्यांनी मिळून एक अध्यक्ष आणि सचिवांची नेमणूक करावी. यामध्ये विशेषतः वाणिज्य शाखेचा पदवीधर किंवा तत्सम उमेदवारास प्राधान्य द्यावे.

सालेप समितीच्या कारभार चालवणासाठी नियमावली

उद्देश

- ◆ गावातील विकासाच्या कामांची आखणी आणि अंमलबजावणीमध्ये तसेच गावाच्या मालमत्तेच्या देखभाल-दुरुस्तीच्या कामामध्ये पारदर्शित्व आणणे
- ◆ प्रकल्प, योजना, उपक्रम यासाठी आलेल्या निधीचे अधिक चांगल्या पद्धतीने नियोजन आणि व्यवस्थापन करणे, तसेच त्यासंबंधीच्या सर्व नोंदी अद्ययावत ठेवणे
- ◆ हाती घेतलेली योजना किंवा उपक्रमाचा दर्जा वाढवणे. यामध्ये भौतिक दर्जा उदा. बांधकामाचा दर्जा आणि प्रकल्पाचे लाभ अशा दोन्ही बाबी समाविष्ट आहेत.
- ◆ समाजातील (गावातील) वंचित घटक, तळागाळातील गरीब, सामाजिक आणि आर्थिक दृष्ट्या मागास अशा घटकांमध्ये आणि प्रगत घटकांमध्ये सामाजिक न्यायाच्या अंगाने भेद (भेदभाव नव्हे) करून त्यांना योजना अथवा प्रकल्पाची सर्व फळे मिळतील, हे पहाणे.

संरचना

शासनाच्या पेयजलपुरवठा योजना जसे की, स्वजलधारा, जलस्वराज्य, आपले पाणी, महाजल, भारत-निर्माण आणि राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना इ. मध्ये सामाजिक लेखापरीक्षण समिती गठित करणे अनिवार्य आहे. मात्र, वरीलपैकी कुठलीही योजना गावामध्ये राबवली जात नसली तरीही सदर सामाजिक लेखापरीक्षण समिती गावामध्ये गठित करणे अपेक्षित आहे. ग्रामपंचायतीचा सुधारित कायदा (१-८-२००३) १९५८, च्या कलम ४९(१) अन्वये अशा प्रकारच्या समित्या गठित करणे कायद्याने बंधनकारक असेल.

- ◆ या समित्यांचा कार्यकाल हा ग्रामपंचायतीच्या कार्यकालाइतकाच म्हणजे ग्रामपंचायतीच्या (५ वर्षांच्या) कालावधीशी सुसंगत असेल.
- ◆ समितीची सदस्यसंख्या किमान १२ तर कमाल २४ असेल.

- ◆ समितीमध्ये अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींना प्रतिनिधित्व असेल.
- ◆ सदस्यांमध्ये महिलांना ५०% प्रतिनिधित्व असेल.
- ◆ सदस्य निवडताना लेखा-नोंदींच्या पद्धती आणि आकडेमोडीची समज, ज्ञान आणि अनुभव असणाऱ्या व्यक्तींची प्राधान्याने सदस्यपदी नेमणूक करणे आवश्यक आहे. तसेच अशा व्यक्तींचा पूर्वेतिहास स्वच्छ चारित्र्याचा आणि पारदर्शी असणे आवश्यक आहे.
- ◆ सचिवपदी नेमणूक करताना निवृत्त लेखाधिकारी किंवा तत्सम पार्श्वभूमी असणाऱ्या व्यक्तीची प्राधान्याने निवड करावी
- ◆ ग्रामसभेच्या इतर उपसमित्यांचे सदस्य या समितीचे सदस्य असू शकणार नाहीत.

- ◆ सर्व लेखानोंदी, त्यासंबंधीच्या वह्या/रजिस्टर्स आणि संबंधित इतर नोंदी अद्ययावत असल्याची खातरजमा करणे
- ◆ प्रकल्पाची अंमलबजावणी करताना कामाच्या दर्जाबाबत (भौतिक) कोणतीही तडजोड होत नसल्याची खात्री करणे
- ◆ किमान दर तीन महिन्यांनी ग्रामसभेसमोर वरील बाबींसंबंधीचा अहवाल मांडणे.

हक्क आणि जबाबदाऱ्या

- ◆ गाव-विकास आराखड्यानुसार या प्रकल्पाची अंमलबजावणी होत असल्याची खात्री करणे
- ◆ प्रकल्प-निधीचा अपेक्षित पद्धतीने विनियोग होतो आहे ना यावर देखरेख ठेवणे
- ◆ आवश्यक मालाच्या खरेदीच्या व्यवहारामध्ये पारदर्शित्व ठेवणे
- ◆ समाजातील वंचित घटकांना (प्राधान्याने अनुसूचित जाती, जमाती-आदिवासी, स्त्रिया व मुले) प्रकल्पाचा लाभ होईल याची खात्री करणे
- ◆ अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती आणि स्त्रियांना प्रकल्पासंबंधीच्या समित्या आणि कामकाजामध्ये योग्य ते प्रतिनिधित्व असल्याची खात्री करणे, अन्यथा त्यासाठी कामकाजामध्ये योग्य तो हस्तक्षेप करणे

सामाजिक लेखा परीक्षण समिती : साधनसंच

सामाजिक लेखा परीक्षण समितीसाठी साधन – सूची

कार्य	साधने
१. पार्श्वभूमी तक्ता	१. पूर्वतयारी: सामाजिक लेखा परीक्षण समितीच्या संदर्भातील गावपातळीवरील प्रश्न समजून घेणे
२. विकास योजनांबाबतची समज वाढविणे २अ. गावाचे पुढील वर्षासाठीचे अंदाजपत्रक अभ्यासणे व त्याचे मूल्यमापन करणे	२. तीन प्रकारच्या योजनांसाठी तक्ते ३अ. माहिती अधिकार कायद्याखाली माहिती मिळविण्यासाठी अर्जाचा नमूना ३ब. योजनांबाबतची माहिती संकलित करण्यासाठी तक्ता
४. लेखा परीक्षणाची प्रक्रिया समजून घेणे	४. लेखा परीक्षणाबाबतची माहिती: प्रश्नोत्तर स्वरूपात
५. सामाजिक लेखा परीक्षण – पायाभूत सुविधांविषयक योजनांच्या देखरेखीसाठीचे मुद्दे	५. मार्गदर्शनपर सूचना
६. सामाजिक लेखा परीक्षण प्रक्रिया – सामाजिक सुरक्षा विषयक योजनांच्या देखरेखीसाठीचे मुद्दे	६. तपासणी यादी
७. सामाजिक लेखा परीक्षण प्रक्रिया – जाणीव – जागृती व क्षमता बांधणीच्या योजनांच्या देखरेखीसाठीचे मुद्दे	७. तपासणी यादी

कार्य १ : पार्श्वभूमी तत्त्वा

साधन १ : पूर्वतयारी: सामाजिक लेखा परीक्षण समितीच्या संदर्भातील गावपातळीवरील प्रश्न समजून घेणे

प्रश्न/अडचणी	कारणे	कृती
१अ. गाव पातळीवरील विकास कामांच्या अंमलबजावणीत पारदर्शकता नसल्यामुळे गावकऱ्यांमध्ये कामाबाबत मालकीची भावना तसेच विश्वास निर्माण होत नाही व त्यामुळे त्यांचा सहभाग अत्यल्प असतो.	१. सध्या अस्तित्वात असलेली सामाजिक लेखापरीक्षण समिती अकार्यक्षम असल्यामुळे किंवा कार्यरत नसल्यामुळे तसेच लोकांचा समितीमध्ये थेट सहभाग नसणे अथवा सहभाग असल्यास त्यांच्या मताला महत्व नसणे. २. सत्ता हातात राहावी म्हणून गावातील प्रभावशाली व बलवान घटक (उदा. नेते) परस्परपूरक संबंध जोपासतात.	१. मार्गदर्शक सूचनांनुसार सामाजिक लेखापरीक्षण समितीची स्थापना आणि ती कार्यरत करणे. २. सामाजिक लेखा परीक्षण समिती कार्यक्षम व्हावी तसेच समितीने गावकऱ्यांच्या वतीने विविध विकास कार्यक्रमांच्या अंमल बजावणीसाठी दक्ष राहावे यासाठी तीचे सक्षमीकरण व प्रशिक्षण करणे.
१ब. सत्तास्थानी असलेल्या व्यक्ती आणि त्यांच्या हाताखाली काम करणारा कर्मचारी वर्ग व सरकारी अधिकाऱ्यांनी (नोकरशहा) निधीचा गैरवापर आणि गैरव्यवस्थापन करणे.	३. विविध विकास कार्यक्रमांमध्ये सहभागी होण्याबाबत गावकऱ्यांमध्ये असलेली उदासीनता. ४. ग्रामपंचायतीच्या लोकांच्याप्रति/नागरिकांप्रति असणाऱ्या जबाबदाऱ्यांबाबत लोकांना भान/जाणीव नसते, त्यामुळे लोक ग्रामपंचायतीला जाबदायी मानत नाहीत आणि ग्रामसभा या व्यासपीठाचा पुरेशा ताकदीने वापर होत नाही.	३. माहितीच्या अधिकाराच्या कायद्याबाबत गावकऱ्यांमध्ये जागरूकता निर्माण करणे. ४. विविध उप-समित्या तसेच ग्रामपंचायतीच्या सदस्यांकडे स्पष्टीकरण मागण्याचा अधिकार सामाजिक लेखा परीक्षण समितीला आहे. काही आक्षेपार्ह/हरकत घेण्याजोग्या गोष्टी आढळल्यास समिती ग्रामसभा बोलावू शकते. मात्र ग्रामसभा बोलाविण्यापूर्वी कमीत कमी ३ दिवस त्यांनी उपसमितीला कळविले पाहिजे, जेणेकरून उपसमिती प्रतिक्रिया देऊ शकेल. ५. जर गावकऱ्यांना/लाभार्थ्यांना माहिती मिळविण्यात रुची असेल तर ग्रामसभेने ठरविलेला आकार (फी) भरून ती माहिती मिळवता येईल.

प्रश्न/अडचणी	कारणे	कृती
		<p>६. प्रकल्पाच्या खर्चाबाबतची माहिती वेळोवेळी फलकावर लावण्यात यावी तसेच हा फलक अद्ययावत ठेवला जातो ना यावर लक्ष ठेवावे.</p> <p>७. दर ३ महिन्यांनी कमीत कमी एक वेळा ग्रामपंचायत व ग्रामसभेच्या उपसमित्या सांभाळत असलेल्या सर्व आर्थिक बाबींचा आढावा घेणे, त्यावर देखरेख ठेवणे. {सर्व व्हाऊचर्स (पैसे दिले आहेत याचा पुरावा असणारी पावती), हजेरीपत्रके, कॅशबुक, लेजर खाते, मोजणीचे रजिस्टर, खातेवही (पासबुक), चेकबुक} आणि सर्व रजिस्टर्स तपासणे.</p> <p>८. नवीन आर्थिक वर्षातील पहिली ग्रामसभा होण्यापूर्वी सर्व कुटुंबांना मागील वर्षाचे जमा-खर्चाच्या नोंदींचे निवेदन मिळाले आहे का यावर देखरेख ठेवणे.</p> <p>९. सर्व प्रकारच्या नोंदी ग्रामसभा सदस्यांना मागणीनुसार उपलब्ध आहेत याची खात्री पुरविणे.</p> <p>१०. सामाजिक लेखा परीक्षण समिती ही आर्थिक बाबींविषयक तज्ञ समिती असल्यामुळे ती लेखा नोंदी (अकाऊंट्स) मंजूर/नामंजूर करू शकते. त्यांनी ३ महिन्यांमधून कमीत कमी एकवेळा आर्थिक अहवाल ग्रामसभेत सादर करायला हवा आणि हा अहवाल ग्रामसभेने २/३ बहुमताने संमत केला पाहिजे.</p> <p>११. अधिकृत तपासणी भेटीच्या वेळी उपस्थित राहणे आणि आर्थिक बाबींबाबत आवश्यकता असल्यास स्पष्टीकरणे देणे.</p>

प्रश्न/अडचणी	कारणे	कृती
२. दर्जाहीन काम.	<p>१. हलक्या दर्जाचे साहित्य वापरणे.</p> <p>२. हितसंबंध गुंतले असल्यामुळे मर्जीतील कंत्राटदाराला काम देणे.</p> <p>३. खात्री पुरविणे.</p> <p>४. तांत्रिक अंगांचे काटेकोरपणे पालन न करणे.</p> <p>५. सुरु असलेल्या कामावर देखरेख न ठेवणे, त्याबाबत दक्ष/जागरूक न राहणे.</p>	<p>१. कंत्राट द्यायचे झाल्यास शक्यतो स्थानिक व्यक्तीला द्यावे.</p> <p>२. संबंधित उप - समित्या आणि ग्रामपंचायत सदस्य चालू असलेल्या कामाचे नियमितपणे पर्यवेक्षण करीत असल्याची</p> <p>३. प्रकल्पाची अंमलबजावणी होत असताना प्रत्येक टप्प्यावर गावकऱ्यांना आणि लाभार्थ्यांना सहभागी करून घेणे.</p> <p>४. ज्या ठिकाणी तांत्रिक पाठबळाची आवश्यकता आहे तिथे ते घेतले जाते आहे याची खात्री करणे.</p>
३. आर्थिक आणि इतर संसाधनांच्या वाटपामध्ये सामाजिक समता नसणे.	<p>१. वंचितांच्या प्रश्नांची दखल न घेतल्याने साधनसंपत्ती व योजनेच्या लाभांचे असमान वाटप.</p> <p>२. सक्षमीकरणाच्या अभावी वंचित घटक त्यांचे प्रश्न आणि मुद्दे ठोसपणे मांडत नाहीत तसेच त्यांच्या हक्कांसाठी लढण्यास समर्थ नसतात.</p>	<p>१. गावकऱ्यांना विशेषतः वंचितांना (दलित, अदिवासी, स्त्रिया) मिळणाऱ्या लाभांचे मूल्यांकन सामाजिक लेखा परीक्षण समितीने स्वतंत्रपणे करून संबंधित अहवाल वर्षातून किमान दोनदा ग्रामसभेपुढे ठेवावा</p> <p>२. हाती घेतलेल्या सर्व विकास प्रकल्पांमध्ये समानतेचा मुद्दा/न्याय्य वाटपाचा मुद्दा योग्यरितीने हाताळला गेला आहे याची समितीने खात्री पुरवावी. प्रकल्प विषयक निर्णय घेतानाच्या आणि नियोजनाच्या टप्प्यावर समितीने खात्री पुरवावी की लाभार्थ्यांची निवड न्याय्य आहे.</p> <p>३. गरीब, परीघावरील आणि वंचित समाज घटकांना कमीत कमी मुलभूत व अत्यावश्यक सेवा पुरविल्या जातील याची खात्री सामाजिक लेखा परीक्षण समितीने घ्यावी.</p> <p>४. समाजातील दुर्बल घटक व स्त्रिया यांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी सामाजिक लेखा परीक्षण समितीच्या बैठका वारंवार आयोजित कराव्यात.</p>

प्रश्न/अडचणी	कारणे	कृती
		<p>५. खालील गोष्टींबाबतची माहिती सामाजिक लेखा परीक्षण समितीने जमा करावी व सार्वजनिक ठिकाणी लावावी.</p> <p>योजनेचे नाव - मिळालेल्या लाभाचे स्वरूप - गावातील विविध जातींची, स्त्रियांची (जातीनुसार) एकूण लोकसंख्या आणि या लोकसंख्येच्या प्रमाणात (संख्या व टक्केवारी) जातीनिहाय लाभार्थ्यांचे वर्गीकरण (या वर्गीकरणामध्ये अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, खुल्या वर्गातील जाती, वंचित/परीधावरील जाती, एकट्या स्त्रिया, वृद्ध, अपंग इ. चा. अतंर्भाव असावा).</p>

कार्य २ : विकास योजनांची माहिती करून घेणे

१. मोठ्या खर्चाच्या पायाभूत सुविधांबाबतच्या योजना
२. अनुदानाच्या योजना (सामाजिक सुरक्षा, शिक्षण विषयक योजना)
३. ज्ञानप्रसार, क्षमता बांधणी व जाणीव जागृती संबंधीच्या योजना
  - माहितीचा अधिकार वापरून योजनांची माहिती मिळविणे. वर नमूद केलेल्या प्रकारांनुसार योजनांची प्रतवारी करणे.

साधन २ अ : पायाभूत सुविधा संबंधीच्या योजनांचे उदाहरण

क्र.	लाभाचा प्रकार	क्षेत्र	सामाजिकदृष्ट्या कमकुवत घटकांसाठी सवलती व विशेष लाभ	विभागाचे नाव
१.	शेत तळे योजना	पाणी आणि कृषी	गाव/तालुका/जिल्हा पातळीवर वंचितांसाठी आरक्षण	पाटबंधारे, कृषी
२.	हरियाली/पाणलोट क्षेत्र विकास (प्रकल्प) योजना	पाणी आणि कृषी	भूमीहिन, अनुसूचित जाती, जमाती आणि दारिद्रेषेखालील कुटुंबे यांच्यासाठी विशेष सवलती व लाभ	प्रकल्प संचालक-जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा (DRDA)/जिल्हा परिषद/पंचायत समिती
३.	जमीन सपाटीकरण, खाचरे पाडण्याची योजना	पाणलोट क्षेत्र, कृषी	अनुसूचित जाती, जमाती आणि दारिद्रेषेखालील कुटुंबांसाठी विशेष निधी	कृषी, अदिवासी विकास विभाग संबंधीत शासकीय योजना, उप-जिल्हाधिकारी कार्यालय (उदा. महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजना)
४.	सिंचनासाठीच्या बंधारा, कोल्हापूर टाईप बंधारा, चेक डॅम इ.	पाणलोटक्षेत्र	वंचित घटकांना प्राधान्यक्रम उदा. भूमीहिन अथवा दारिद्रेषेखालील कुटुंबांना मत्स्यपालनाचे विशेष अधिकार	पाटबंधारे विभाग, कार्यकारी अभियंता - जिल्हा परिषद

क्र.	लाभाचा प्रकार	क्षेत्र	सामाजिकदृष्ट्या कमकुवत घटकांसाठी सवलती व विशेष लाभ	विभागाचे नाव
५.	मृदू व जलसंधारणासंबंधीच्या योजना (सलग समपातळी चर व बांध)	पाणलोटक्षेत्र	श्रमदानातून भूमीहिनांना सूट, शासन नियमानुसार अनुसूचित जाती, जमाती व दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांकडून ५% योगदान	जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा, जिल्हा परिषद (हरियाली), वन विभाग, सामाजिक वनीकरण, महसूल
६.	पेयजल योजना आणि पायाभूत सुविधांविषयी योजना	पाणी पुरवठा	अनुसूचित जाती व जमाती व दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांकडून ५% योगदान	कार्यकारी अभियंता - जिल्हा परिषद (पाणी पुरवठा विभाग)
७.	शाळेची भिंत, शाळेची इमारत, शाळेमध्ये पाण्याची सुविधा याबाबतच्या योजना	शिक्षण		शिक्षण विभाग, जिल्हा परिषद/ पंचायत समिती
८.	सामाजिक वनीकरण, संयुक्त वन व्यवस्थापन, वनीकरण	वने	भूमीहिन आणि कमकुवत घटकांना जंगल वापराचे व गौण वनोपज घेण्याचे अधिकार	वन विभाग, सामाजिक वनीकरण
९.	अनुसूचित जाती, जमाती, दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबे यांसाठीच्या विविध योजना	सामाजिक कल्याण	योग्य व गरजू लाभार्थ्यांची निवड	समाज कल्याण अधिकारी - राज्य शासन/जिल्हा परिषद
१०.	अन्न सुरक्षितता	अन्न व नागरी पुरवठा (महसूल)	दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबे आणि अंतोदय लाभार्थ्यांना सवलतीच्या दराने रेशन (धान्य, साखर, रॉकेल)	अन्न व नागरी पुरवठा विभाग (तहसीलदार कचेरी)

साधन २ ब : अनुदानाच्या योजनांची उदाहरणे

क्र.	लाभाचा प्रकार	क्षेत्र	सामाजिकदृष्ट्या कमकुवत घटकांसाठी सवलती व विशेष लाभ	विभागाचे नाव
१.	लसीकरण, पोलिओ निवारण, नर्स आणि प्राथमिक आरोग्य केंद्राद्वारे पुरविल्या जाणाऱ्या सुविधा	आरोग्य		आरोग्य अधिकारी - आरोग्य विभाग, जिल्हा परिषद
२.	बी-बियाणे, रोपांचे वाटप	कृषी		कृषी अधिकारी - कृषी विभाग, जिल्हा परिषद/पंचायत समिती
३.	खते, किटकनाशकांसाठी अनुदान, पीक विमा अनुदान	कृषी		कृषी अधिकारी - कृषी विभाग, जिल्हा परिषद/पंचायत समिती
४.	शेतीसाठी कमी व्याजदरानी कर्ज	कृषी	अनुसूचित जाती (महात्मा फुले मागासवर्गीय महामंडळ)	व्यावसायिक बँका/सहकारी बँका (सोसायटी, कृषी विभाग, महात्मा फुले मागासवर्गीय महामंडळ)
५.	लघु उद्योगांसाठी खादी ग्रामोद्यांगातर्फे, स्वयं सहायता गटांसाठी अनुदानित अथवा कमी व्याजदरानी कर्ज	स्वयंरोजगार		खादी ग्रामोद्योग
६.	घरे बांधणीसाठी निधी (इंदिरा आवास योजना)	ग्रामीण गृहनिर्माण		जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा - जिल्हा परिषद/पंचायत समिती
७.	वृद्ध लोक, विधवा आणि इतर कमकुवत घटकांसाठी दरमहा पेन्शन	महसूल		तहसीलदार कचेरी
८.	विशेष गरजा असलेल्यांसाठी (अपंग इ.) आर्थिक पाठबळ/आधार	समाज कल्याण		
९.	इतर १			
१०.	इतर २			

साधन २ क : जाणीव – जागृती व क्षमता बांधणीच्या योजना समजून घेण्यासाठी उदाहरण

क्र.	लाभाचा प्रकार	क्षेत्र	सामाजिकदृष्ट्या कमकुवत घटकांसाठी सवलती व विशेष लाभ	विभाग
१.	तंत्रज्ञानाचा प्रचार व प्रसारासाठी (विशेषतः शेतीतील बी-बियाणे, खते, कीटकनाशके व लागवड पद्धती इ.) योजना. उदा. चार सूत्री भात लागवड पद्धत	कृषी		कृषी अधिकारी – कृषी विभाग, कृषी विस्तार अधिकारी – जिल्हा परिषद, पंचायत समिती
२.	संत गाडगेबाबा स्वच्छता अभियान	स्वच्छता (सार्वजनिक व खाजगी)		पंचायत समिती
३.	महात्मा गांधी तंटामुक्त गाव	सामाजिक, कायदा व सुव्यवस्था		पोलिस खाते, जिल्हा परिषद/पंचायत समिती
४.	वेगवेगळ्या कंपोस्ट खते बनविण्याच्या पद्धती, जैविक कीटकनाशके, खते, गांडूळ खत तसेच परसबाग, औषधी वनस्पतींची लागवड, पीक पद्धती इ. संबंधीच्या योजना	कृषी		कृषी अधिकारी – कृषी विभाग/कृषी विस्तार अधिकारी – जिल्हा परिषद आणि पंचायत समिती
५.	कृषी उत्पादनाच्या मार्केटींगसाठी (विक्री) साहाय्य	कृषी		कृषी अधिकारी – कृषी विभाग/कृषी विस्तार अधिकारी – जिल्हा परिषद आणि पंचायत समिती
६.	लघु उद्योजकांना पाठबळ देणाऱ्या योजना उदाहरणार्थ : वित्तीय सहाय्य, पणन (मार्केटींग) सहाय्य	लघुउद्योग		खादी ग्रामोद्योग विभाग, जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा/जिल्हा परिषद, जिल्हा उद्योग केंद्र, महाराष्ट्र शासन
७.	इतर १			
८.	इतर २			

कार्य ३ : गावाचे पुढील वर्षासाठीचे अंदाजपत्रक अभ्यासणे व त्याचे मूल्यमापन करणे

पायरी पहिली : वर्ष ..... साठी मंजूर झालेल्या योजना आणि त्यांचे अंदाजपत्रक याविषयी माहिती मिळवणे

साधन ३ अ : माहितीच्या अधिकाराखाली करावयाच्या अर्जाचा नमुना

प्रति,

माहिती अधिकारी, ... विभाग (पंचायत समितीमधील संबंधित विभागाचे नाव व पत्ता)

१. अर्जदाराचे संपूर्ण नाव : अध्यक्ष, सामाजिक लेखा परीक्षण समिती

२. पत्ता : अध्यक्षाचा पत्ता :

३. माहितीचे तपशील :

अ. माहितीचा विषय : अ-१. .... आर्थिक वर्षासाठी ..... ग्रामपंचायतीस मंजूर झालेल्या योजना
अ-२. वैयक्तिक लाभाच्या योजनांसाठी आलेले एकूण अर्ज व अर्जदारांची नावे तसेच योजनांची नावे (मंजूर व नामंजूर दोन्ही)

ब. माहिती ज्या कालावधीतील हवी आहे तो कालावधी

क. माहितीचे तपशील :

अ-१. साठीचे तपशील

• योजनांची नावे; • लाभांचे स्वरूप; • पात्रतेचे निकष; • मंजूर होऊ शकणारा निधी

अ-२. साठीचे तपशील

• योजनेनुसार अर्जदारांची नावे • लाभाचे स्वरूप • मंजूर होऊ शकणारा निधी

ड. माहिती पोस्टाने हवी आहे की व्यक्तीशः हवी आहे?

इ. जर पोस्टाने हवी असल्यास साध्या पोस्टाने, रजिस्टर्ड अथवा स्पीड :

४. अर्जदार दारिद्रेषेखालील आहे काय? असल्यास त्यासंबंधीच्या पुराव्याची (उदा. रेशनकार्डावरील शिक्का) छायांकीत (झेरोक्स) प्रत जोडावी.

ठिकाण व तारीख :

अर्जदाराची सही

पायरी २ : माहितीच्या अधिकाराखाली मिळालेल्या योजनांसंबंधीच्या माहितीचे वर्गीकरण व त्याआधारे अंदाजपत्रक बनविणे
साधन ३ ब : योजना माहिती वर्गीकरण तक्ता: एक उदाहरण

क्र.	योजनेचे नाव	प्रकार	लाभाचे स्वरूप	अंमलबजावणीसाठी जबाबदार यंत्रणा	अंदाजपत्रक
१.	महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजना (ग्रामपंचायत स्तरावरील नियोजन)	पायाभूत सुविधा निर्माण करणारी योजना	रस्ता (५०० मीटर, कच्चा)	ग्रामपंचायत आणि सार्वजनिक बांधकाम विभाग	पाच लाख रुपये
२.	..... (उदा. महात्मा फुले) शेत तळे योजना (२ लाभार्थी)	वरील प्रमाणे	शेत तळे	सिंचन/लघुपाटबंधारे किंवा कृषी विभाग	एका तळ्यासाठी ३०,००० एकूण रु. ६०,०००
३.	शौचालये बांधण्यासाठी ग्रामपंचायतीची योजना (यावर्षीसाठी १० लाभार्थी)	पायाभूत सुविधांसाठी अनुदानावर आधारित योजना	शौचालयासाठी अनुदान	पंचायत समिती व ग्रामपंचायत	प्रत्येकी १००० एकूण १०,०००
४.	वृद्धांसाठी पेन्शन योजना (यावर्षीचे नवीन लाभार्थी)	अनुदानावर आधारित	अनुदान	सामाजिक कल्याण विभाग	रु. ५०० प्रति/महिना एकूण $५०० \times २ \times १२ = १२०००$
५.	संयुक्त वन व्यवस्थापन	माहितीचे पाठबळ आणि पायाभूत सुविधा	प्रशिक्षण आणि रोपांची लागवड	वनखाते आणि गाव पातळीवरील संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती	प्रशिक्षणासाठी रु. २०,००० + लागवडीसाठी रु. १,००,००० = एकूण रु. १,२०,०००
६.	इतर		इतर	इतर	१८,०००
				एकूण खर्च	७,२०,०००

कार्य ४ : लेखापरीक्षणाची प्रक्रिया समजून घेणे

प्रश्न १ लेखा-नोंदीपद्धती (अकाउंट्स सिस्टीम) म्हणजे काय?

‘लेखा-नोंदी’ ही एक हिशेब लिहीण्याची सर्वमान्य आणि सर्वत्र वापरली पद्धत असून यामध्ये विविध मार्गांनी होणारी एकूण जमा व एकूण खर्च याचे तपशील नोंदलेले असतात. लेखा नोंदी ठेवणे हे सर्व प्रकारच्या सार्वजनिक संस्था जसे की, ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, विविध सरकारी खाते यांना बंधनकारक आहे.

प्रश्न २ लेखा-नोंदींमध्ये कोणत्या प्रकारच्या नोंदी किंवा दस्तावेज ठेवले जातात?

रोकड वही (कॅश-बुक), लेजर-बुक, मालमत्ता (असेट) नोंदवही, साठा (मालाचा, stock) नोंदवही, बँक-पासबुक, व्हाऊचर, करारनामे, डिपॉझिटचे कागद, मूल्यांकनाची (केलेल्या कामाचे व्हॅल्युएशन) कागदपत्रे, हजेरीपत्रके, मोजमाप-पुस्तिका (measurement) अशा हिशेब, आर्थिक व्यवहारासंबंधीच्या सर्व दस्तावेजांचा यातसमावेश होतो.

प्रश्न ३ व्हाऊचर म्हणजे काय?

व्हाऊचर म्हणजे, संबंधित संस्थेने छापलेल्या तक्त्यानुसार एखाद्या व्यक्तीने केलेल्या खर्चाचे तपशील ज्या तक्त्यात सादर केले तो दस्तावेज व्हाऊचर म्हणजे शपथ! हा खर्च संबंधित व्यक्तीने, संस्थेने घालून दिलेल्या नियमानुसारच करायचा असतो. व्हाऊचरमध्ये खर्चाची रक्कम, पावती (असल्यास) या दोन बाबी व खर्चासंबंधीचे इतर तपशील नोंदवलेले असतात.

प्रश्न ४ भ्रष्टाचाराचे प्रचलित मार्ग कोणते?

व्हाऊचर मध्ये न केलेला खर्च दाखवून, त्या खर्चासाठी खोट्या पावत्या जोडणे व ती रक्कम मिळवणे, हा भ्रष्टाचाराचा एक सामान्यतः वापरला जाणारा मार्ग आहे. तसेच हजेरीपत्रकातील खोट्या हजेऱ्या, कंत्राटदाराकडून घेतलेली लाच, जास्त किमतीत कमी दर्जाचा माल विकत घेऊन पैसे विक्रेत्याकडून खाणे, खोट्या मोजमापांच्या आधारे केलेल्या कामाची किंमत वाढवून वरचे पैसे पदरात पाडणे हे ही भ्रष्टाचाराचे इतर मार्ग आहेत. सालेप समितीने यावर लक्ष ठेवणे अपेक्षित आहे.

प्रश्न ५ लेखापरीक्षण म्हणजे काय? ते कोण करते?

लेखापरीक्षण म्हणजे - झालेला खर्च, खर्च करण्यासाठी घालून दिलेल्या नियमानुसार व खर्चाच्या मर्यादा पाळूनच झाला आहे अथवा नाही? तसेच खर्च लिहीण्याची पद्धत लेखा - नोंदींच्या पद्धतीनुसार ठेवली आहे ना? याची अतिशय सखोल तपासणी करणे. यामध्ये सर्व तपशील जसे की जमा, खर्च, बँकेतून काढलेले पैसे, इ. तपासले जातात. हे काम शासनाने नेमलेला चार्टर्ड अकाउंटंटच करू शकतो.

प्रश्न ६ चार्टर्ड अकाउंटंट कोण असतो?

चार्टर्ड अकाउंटंट हा देशाभरातील चार्टर्ड अकाउंटंटच्या संस्थेने तयार केलेला हिशेब व आर्थिक व्यवहारासंबंधीची एक अवघड परीक्षा पास झालेली व्यक्ती असते. जिला हिशेब लिहीण्याची पद्धती व अर्थिक व्यवहाराचे सखोल ज्ञान असते.

प्रश्न ७ लेखापरीक्षक काय तपासतो ?

हिशेब व आर्थिक व्यवहारात कुठेही गल्लत, चूक, भ्रष्टाचार अथवा गैरव्यवहार झाला नाही ना ? हे तपासण्याचे काम लेखापरीक्षक करतो.

प्रश्न ८ परंतु नेमके काय तपासतो ?

- सर्व प्रकारे येणारा (जमा) पैसा
- सर्व खर्चाचे तपशील
- सर्व खर्च नियमानुसार आहेत काय ?
- प्रत्येक खर्चाला पावती/कोटेशन इ. जोडले आहे काय ?
- पावतीशिवायचे खर्च प्रमाणाबाहेर व मर्यादेबाहेर नाहीत ना ?

प्रश्न ९ लेखापरीक्षकाला गैरव्यवहार आढळल्यास ?

सर्व प्रकारच्या चूका, गल्लती, गैरव्यवहाराच्या शक्यता व प्रत्यक्ष भ्रष्टाचार याबाबतचा अहवाल लेखापरीक्षक वरिष्ठ अधिकार्यांना देतो. त्यांनी दोषी व्यक्तींवर योग्य कारवाई करणे अपेक्षित असते.

प्रश्न १० लेखापरीक्षणाचे फायदे कोणते ?

लेखापरीक्षण पुरेशा नीटपणे व अभ्यासपूर्वक केल्यास, त्यामुळे गैरव्यवहार व पैशाची नासाडी या बाबींवर नियंत्रण ठेवता येते.

प्रश्न ११ लेखापरीक्षणाच्या मर्यादा काय ?

लेखापरीक्षकालाच लाच देऊन, त्याला भ्रष्टाचारात सहभागी करून घेणे अशी शक्यता असते. यासाठी सालेप समितीने लक्ष ठेवणे आवश्यक असते. म्हणून सालेप समितीवरील दोन सदस्यांना हिशेब पद्धती व लेखा-नोंदी शिकणे आवश्यक आहे.

कार्य ५ : सामाजिक लेखा परीक्षण – पायाभूत सुविधांविषयक योजनांच्या देखरेखीसाठीचे मुद्दे

साधन ५ : मार्गदर्शक मुद्दे

भाग अ : योजनेचे नियोजन

♦ योजनेचे नियोजन करताना कोणती माहिती जमा केली जाते?

- काम सुरू असलेल्या त्या जागेवर कामाची मोजमापे (उदा. कोणतेही काम ज्यामध्ये बांधकाम केले जाते त्यामध्ये नियोजनाच्या टप्प्यावरच मोजमापे घेण्याची गरज भासते जसे की तलाव, रस्ते, विहीर इ. मोजमापांच्या आधारावरच योजनेसाठी लागणारा खर्च निश्चित करता येतो.

महत्वाचे : असे दिसून आले आहे की वरील सर्व प्रकारच्या मोजमापांमध्ये मोठ्या प्रमाणात भ्रष्टाचार होतो कारण की व्यवस्थितपणे देखरेख ठेवली जात नाही.

- (जमीन) भूसंपादन (गरीबांना जमीन दान करण्यासाठी जबरदस्ती करणे, जमीनीचे नीट मोल न करणे / व्यवस्थित किंमत न ठरविणे, यामधून जमीन मालकास मोठा तोटा होतो, यास काय पर्याय असावा?)
- मजूरांची आवश्यकता/गरज? ठरविण्यासाठीचा आराखडा (नियोजन) (लाभार्थी गावामधून किती मजूर उपलब्ध होतील असे (गृहीत) धरले आहे? आजूबाजूच्या गावांमधून किती मजूर अपेक्षित आहेत? यामध्ये अनौपचारिकरित्या कंत्राटदार/एजंट (मजूर - एजंट) कार्यरत आहे का? असल्यास त्याची आवश्यकता आहे का? बाहेरचे, स्थलांतरीत मजूर आहेत का? अशा प्रकारच्या प्रश्नांकडे लक्ष द्यायला हवे.)

♦ खरेदी व त्यासंबंधीचे नियोजन (जर गावपातळीवरील समिती व्यवसाय सांभाळीत असल्यास)

- प्रत्येक प्रकारच्या मालासाठी अंदाजपत्रक बनवताना आधारभूत किंमत व त्यामागील गृहित समजून घेणे (उदा. सिमेंट, वाळू, पाईप, मजूरांच्या पगाराचा दर, दळणवळणाचा खर्च)
- बाजारातील इतर विक्रेत्यांकडील किंमतींशी तुलना करणे.
- मालाचा पुरवठा करणाऱ्या विक्रेत्यासोबतची बोलणी/वाटाघाटी - चर्चा याची माहिती घेणे व त्यावर लक्ष ठेवणे.
- अंदाजपत्रक (अंदाजपत्रकातील प्रत्येक प्रकारचा माल/वस्तू (आयटम) त्याची हिशेबासाठी धरलेली (आधारभूत) किंमत त्यातील मार्जिन आणि त्यामागील कारणमिमांसा तपासणे, कामाची मोजमापे व काम कितपत मोठे/छोटे या आधारे तसेच बाजारभावाच्या आधारे अंदाजपत्रकातील आकडे तपासणे. आवश्यकतेनुसार एखाद्या विश्वासू अभियंत्याची किंवा स्वयंसेवी संस्थेची मदत घेणे.
- ग्रामसभा आयोजित करणे व योजनेचे नियोजन करणाऱ्या संबंधित यंत्रणेला बोलाविणे आणि प्रश्नोत्तरांचे सत्र आयोजित करून, ग्रामसभेमध्ये कामाविषयी चर्चा घडवून आणणे.

भाग ब : योजनेची अंमलबाजवणी : प्रश्नोत्तरांची यादी (ग्रामसभेतील चर्चेसाठी)

♦ स्थानिक कामगारांना न्याय

- काम सुरू करण्यापूर्वी ग्रामसभेला योग्य पद्धतीने सूचना दिली आहे काय? (लाभार्थी गावातील सर्व मजूर, मजूर गटांना कामाबाबतची माहिती सूचना देणे)
- दर आठवड्याला हजेरीपत्रक (मस्टर) तपासणे (कामावर येणाऱ्या सर्व कामगारांसमोर हजेरीपत्रकाचे वाचन आणि उपस्थिती तपासणे तसेच दोन्ही बाजूंच्या तक्रारींचे निवारण करणे).

♦ गुणवत्तेची/दर्जाची तपासणी

- खरेदी केलेल्या मालावर आय.एस.आय.चा शिक्का असल्याचे तपासणे आणि इतर गुणवत्तेची प्रमाणे पाळली आहेत का?
- बांधकामाच्या गुणवत्तेवर/दर्जावर देखरेख ठेवणे {उदा., कुशल कामगारांची क्षमता, बांधकामाचे नियम पाळले गेले आहेत वा नाही, जसे की, सिमेंट आणि वाळू योग्य त्या प्रमाणात मिसळण्याबाबतचे (एकत्र करण्याबाबतचे) नियम इ.}

♦ भ्रष्टाचारावर नियंत्रण

- नियोजित खरेदीनुसार तसेच नियोजनानुसार मालाची खरेदी झाली काय? तसेच साठ्याचा (साठवणूक) वापर झाला आहे का? हे तपासणे.
- मोठ्या ऑर्डर्स, मालाची देयके (बिल) आणि पावत्या तपासणे.
- जास्तीचा माल, बचत आणि इतर शक्य असलेल्या बचतीतून व माल परत केल्याने होणारे फायदे तपासणे.

♦ ग्रामसभेनेच ठरवल्यानुसार – अंमलबाजवणीतील प्रश्न/मुद्द्यांची चर्चा करण्यासाठी ग्रामसभा बैठकीचे ठराविक अंतराने आयोजन करणे

- नियोजनाच्या वेळी घेतलेले निर्णय बदलण्याची गरज आहे का हे तपासण्यासाठी ग्रामसभा बोलावणे.
- लोकांसाठी घेण्याच्या सर्व प्रकारच्या निर्णयांच्या बाबतीत ग्रामसभा बोलावणे.
- सर्वात शेवटी ग्रामसभेसमोर हजेरीपत्रकाचे (मस्टर) वाचन व्हायलाच हवे.

♦ झालेल्या कामाची तपासणी

- पूर्ण झालेल्या कामाचे संयुक्तपणे शिवारफेरी व इतर माध्यमातून तपासणी करणे व ग्रामसभेसमोर सादर करणे.
- नियोजित मोजमापांनुसार काम झाले आहे वा नाही हे तपासणे.
- काम आणि हजेरीपत्रकाची (मस्टर) तपासणी.

♦ **टेबलावरील (दस्तावेजांची) तपासणी**

- आर्थिक लेख्यांची (अकाऊंट्स) तपासणी.
- दस्तावेज/कागदपत्रांवर देखरेख.

♦ **ठेकेदार/संस्था काम संपवून बाहेर पडण्यापूर्वीची तपासणी**

- ग्रामसभेसमोर संख्या/विभागाचे प्रतिनिधी आणि सामाजिक लेखा परीक्षण समितीचे सदस्य यांनी एकत्रितपणे मांडणी करणे.
  - प्रश्नांची उत्तरे देणे आणि शंका दूर करणे (स्पष्टीकरण).
- ♦ पुढील कृतीविषयक माहिती देणे (असल्यास, जसे की देखभाल आणि दुरुस्ती).

कार्य ६ : सामाजिक लेखा परीक्षण प्रक्रिया – सामाजिक सुरक्षा विषयक योजना

साधन ६ : तपासणी यादी

निवडीचे निकष

- आर्थिक उत्पन्नाबाबतचे निकष
  - ◆ लाभार्थीचे निकषात बसणारे आर्थिक उत्पन्न
  - ◆ संभाव्य लाभार्थीचे आर्थिक उत्पन्न मोजण्यासाठी वापरण्यात येणारी शासनाची पद्धत
  - ◆ आर्थिक उत्पन्न वगळून इतर (उत्पन्नाबाबतचे) निकष आहेत काय?
- आर्थिक उत्पन्नाशिवायचे (सामाजिक) निकष
  - ◆ जात/जमात/मागासवर्गीय गट
  - ◆ जमीनीची मालकी (लागू असल्यास)
  - ◆ विशेष शिफारसी (अपेक्षित असल्यास जसे की ग्रामपंचायत, ग्रामसभा, खासदार)

लाभ

- ◆ वैयक्तिक/व्यक्तीगत (उदा. गणवेश, एस्.टी.चा पास, शिष्यवृत्ती, आरोग्य सेवा इ.)
- ◆ कुटुंब (शेतीविषयक अनुदाने व सवलती, कर्जाविरहित व्याजावरील अनुदान / सवलती, जनावरांसाठी विमा इ.)
- ◆ गट (बचत गटांसाठी कर्ज, सामूहिक कर्ज)
- निवडीची प्रक्रिया : विशेष तपासणी
  - ◆ पात्रतेच्या निकषांमध्ये
  - ◆ हस्तक्षेप, खासदाराकडून दबाव
  - ◆ अंतिम निवड करताना भ्रष्टाचार

जिथे आवश्यक असेल तिथे ग्रामसभेला सहभागी/समाविष्ट करून घ्या, परंतु विशेषतः लाभार्थ्यांची अंतिम निवड करताना ग्रामसभेला सहभागी कराच.

कार्य ७ : सामाजिक लेखा परीक्षण प्रक्रिया – जाणीव जागृती व क्षमता बांधणीच्या योजनांचा प्रसार

साधन ७ : तपासणी यादी

जाणीव – जागृती – मोहिमेचा ‘संदेश’

- जाणीव-जागृती, ज्ञान-प्रसार मोहिम (मेळावा) यातून दिला जाणारा मुख्य संदेश समजून घेणे
- योजना किंवा मोहिमेतून दिला जाणारा संदेश समजून घेऊन, त्याची लोकांच्या दृष्टीने आवश्यकता तपासणे (आवश्यकता असल्यास – का?, आवश्यक नसल्यास – का नाही?).

ज्ञानप्रसाराच्या सूचना

- माहितीचा प्रसार करण्यासाठीची पद्धत समजून घेणे (पोस्टर, कलापथक, इ.).
- माहिती-प्रसारासाठीची टारगेटस् (लक्षणे तापसणे – किती गावे, कोणते समाजघटक – स्त्रिया/मुले इ.) लक्ष्यं तपासणे.
- माहिती-प्रसार करणाऱ्या व्यक्तीमधील आवश्यक कौशल्ये तपासणे.

ज्ञान-माहितीचा प्रसार : व्यक्ती, कुटुंब, महिला, गट, गावपातळीवरील मंडळे/संस्था, स्वयं सहायता गट

ज्ञान-माहितीचा प्रसार – संवादासाठी माध्यमे

- गावातील भाषा, संस्कृती, चाली-रिती यांचा विचार करून जाणीव-जागृती साठी योग्य माध्यम निवडले आहे ना, याची खात्री करणे.
- माध्यम निवडताना भाषा, बोलण्याची – सांगण्याची पद्धत यावर विशेष लक्ष ठेवणे.
- व्यक्तीगत पातळीवरील संवाद, संभाषण, गटचर्चा, आणि वाडी-वस्ती पातळीवरील विशेष कार्यक्रम यावर भर देणे.

ज्ञान-माहितीचा प्रसार – समाज घटकांमध्ये रूची निर्माण करणे

- गृहभेटी
- जाणीव – जागृती मोहिमेपूर्वी व नंतर गटांमध्ये चर्चा घडतील याकडे लक्ष देणे
- ग्रामसभा आयोजित करणे.

कार्य ८ : गावाच्या लोकसंख्येतील सर्व घटकांना (समाजांना) गावात राबविल्या जाणाऱ्या योजना/कार्यक्रमांमध्ये समान संधी मिळेल याची खात्री पुरविणे

साधन ८ : समान संधींची तपासणी करण्यासाठी मार्गदर्शक तक्ता

सुरुवातीलाच सामाजिक लेखा परीक्षण समिती ग्रामपंचायत राबवित असणाऱ्या प्रत्येक विकास योजना/कार्यक्रमाबाबत माहिती जमा करेल. यामध्ये लाभार्थ्यांची यादी आणि त्यांना मिळालेल्या लाभाचे स्वरूप याचाही समावेश असेल, ग्रामसभेच्या इतर उप-समित्यांकडून सामाजिक लेखा परीक्षण त्या समितीशी संबंधित माहिती ते मिळवू शकेल.

ही माहिती जमा केल्यानंतर सार्वजनिक ठिकाणी जिथे गावातील सर्व नागरिक वाचू शकतील अशा जागेवर ही माहिती लावावी.

उदाहरण तक्ता :

विकास योजनेचे नाव	मिळालेल्या लाभाचे स्वरूप	एकूण लाभार्थ्यांची संख्या	जातीनुसार तसेच लिंगानुसार (स्त्री-पुरुष) आणि समाजातील विशिष्ट स्थानानुसार लाभार्थ्यांचे वर्गीकरण. यामध्ये वर्गीकरण केलेल्या जात/जमातीची गावातील एकूण लोकसंख्या किती हे देखील महत्वाचे आहे. त्यामुळे एकूण लोकसंख्येच्या प्रमाणातील जातीनिहाय लाभार्थ्यांचा हिस्सा किती हे लक्षात येईल.
महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजना	१. बेरोजगारांसाठी ६० दिवस रोजगार पुरविला गेला.	५० व्यक्ती	<ul style="list-style-type: none"> खुल्या प्रवर्गातील पुरुष/स्त्री (एकूण लोकसंख्येपैकी) अनूसूचित जमाती - पुरुष/स्त्री (एकूण लोकसंख्येपैकी) महिलांच्या यादीत, प्रत्येक प्रकारात 'एकट्या' महिलांची वेगळी आकडेवारी द्यावी
	२. व्यक्तीच्या पातळीवर पगार दिला गेला.		<ul style="list-style-type: none"> अनूसूचित जाती - पुरुष/स्त्री (एकूण लोकसंख्येपैकी) इतर मागासवर्गीय - पुरुष/स्त्री (एकूण लोकसंख्येपैकी) शक्य झाल्यास - बेरोजगार प्रौढांची वेगळी आकडेवारी - प्रत्येक प्रकारानुसार
	३. सार्वजनिक मालमत्तेची निर्मिती : जल संवर्धनाचे काम		<ul style="list-style-type: none"> भटके विमुक्त - पुरुष/स्त्री (एकूण लोकसंख्येपैकी)

२(ड) महिला विकास समिती

ओळख

एखाद्या व्यक्तीचे सामाजिक स्थान, आर्थिक क्षमता, राजकीय ताकद, सांस्कृतिक सहभाग यासह त्या व्यक्तीला मिळणाऱ्या विकासाच्या संधी हे संबंधित व्यक्ती स्त्री आहे अथवा पुरुष आहे यावर अवलंबून असणे म्हणजेच स्त्री-पुरुष असमानता, अशी असमानतेची व्याख्या केली गेली आहे. म्हणूनच स्त्री-पुरुष असमानतेचा संसाधनांच्या वाटपावर आणि एकूण विकासाच्या प्रक्रियेवर विपरित परिणाम होतो असे सातत्याने आढळून येते. याउलट निवडीचे स्वातंत्र्य जोपासून हवे तसे जगण्याची संधी आणि वंचितता टाळण्याची क्षमता स्त्रिया आणि पुरुषांना समान प्रमाणात मिळणे म्हणजेच स्त्रीपुरुष समानता असे म्हटले गेले आहे. यामध्ये अधिकारांमधील समानता, संसाधनांच्या वाटपातील समानता आणि म्हणणे/मत मांडायची समान संधी हे ही समाविष्ट आहे. या 'स्त्री-पुरुष असमानता' आणि 'समानता' या संकल्पनांच्या व्याख्या जागतिक बँकेने तयार केलेल्या दस्तावेजांमध्ये नमूद करण्यात आलेल्या आहेत.

आज देशाच्या तसेच जागतिक पातळीवर स्त्री-पुरुष असमानतेच्या प्रश्नाबाबत मोठ्या प्रमाणावर अभ्यास, चर्चा आणि लिखाण प्रस्तिद्ध होत आहे. राजकीय धोरण, निवडणूका, आरक्षण, विकासाच्या योजना, तसेच खाजगी क्षेत्रातील नोकऱ्या अशा अनेक वेगवेगळ्या क्षेत्रांमध्येही स्त्री-पुरुष समानता हा एक प्राधान्याचा मुद्दा बनला असून याबाबत स्त्रियांमधील जागरूकताही वाढते आहे. यावरूनच स्त्रिया आणि पुरुषांमधील असमानतेचे उच्चाटन करण्याचा उद्देशामुळे 'लिंगभाव' (जेंडर) हा आजच्या जगातील एक परवलीचा शब्द बनला आहे.

भारताच्या राज्यघटनेच्या प्रस्तावनेमध्ये, तसेच मूलभूत हक्क, मूलभूत जबाबदाऱ्या आणि मार्गदर्शक सूत्रांमध्येही स्त्री-पुरुष समानतेचे तत्व समाविष्ट केले गेले होते. राज्यघटनेने केवळ स्त्री-पुरुष समानतेचा पुरस्कारच केलेला नाही तर महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी व त्यांना समान दर्जा मिळावा यासाठी राज्यांना सकारात्मक भेदाचे तत्व स्वीकारावे असे स्पष्ट निर्देश दिले आहेत (राष्ट्रीय महिला सक्षमीकरण धोरण २००१). असे असले तरीही भारतासारख्या विकसनशील देशांमध्ये स्त्री-पुरुष समानतेची परिस्थिती आजही समाधानकारक नाही. कौटुंबिक हिंसा, घरकामातील काबाडकष्ट, परंपरा-संस्कृती या नावाखाली घालण्यात येणारी बंधने, आर्थिक पारतंत्र्य, गर्भलिंग निदान आणि स्त्रीभ्रूणहत्या असे अनेक प्रश्न आजच्या स्त्रियांपुढे (विशेषतः ग्रामीण भागातील) आ वासून उभे आहेत. यामागे असणाऱ्या इतर कारणांबरोबरच राजकारण, विकास, नोकऱ्या, आर्थिक व्यवहार यामधील पुरुषांचे वर्चस्व हे यामागील एक महत्त्वाचे कारण आहे. तसेच शिक्षण, आरोग्य, अन्न-सुरक्षा, रोजगार/उपजीविका, राजकीय सहभाग, आणि मालमत्तेची मालकी अशा अनेक क्षेत्रांमध्ये स्त्री-पुरुष असमानता दिसून येते. महिलांच्या पुरुषांच्या संख्येशी असणारे एकूण लोकसंख्येतील प्रमाण सातत्याने कमी होत जाणे हे स्त्री-पुरुष असमानतेमधील महत्त्वाचे निर्देशक मानले गेले आहे.

महिलांबाबतच्या अशा निराशाजनक परिस्थितीच्या पार्श्वभूमीवर महिलांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहामध्ये येण्याची सुवर्णसंधी ७३व्या घटनादुरुस्तीने उपलब्ध करून दिली असून

महिलांसाठी पंचायत राज व्यवस्थेमध्ये राखीव जागाही (३३%) ठेवल्या आहेत. यामुळे महिलांना त्यांची गावपातळीवरील निर्णयप्रक्रियेतील भूमिका ठरवणे, निर्णयप्रक्रियेमध्ये सहभागी होणे, आणि त्यामध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावण्यासाठी एक व्यासपीठ उपलब्ध करून दिले आहे. पंचायत राज व्यवस्थेमध्ये एकूण दहा लाखांहून अधिक महिला निवडून आल्या असून त्यांचे एकूण निवडून आलेल्या उमेदवारांमधील प्रमाण तब्बल ३७% इतके आहे. स्त्री-पुरुष समानतेच्या दिशेने एक महत्त्वपूर्ण मैलाचा दगड मानल्या जाणाऱ्या ७३व्या घटनादुरुस्तीव्यतिरिक्त, सर्वंकष महिला धोरण, सक्षमीकरणाच्या योजना आणि कार्यक्रम शासनाने हाती घेतले असून याद्वारे महिलांना विकासाच्या केंद्रस्थानी आणण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत. महाराष्ट्र शासनाच्या महिला धोरणाने (२००१) महिलांच्या विकासाच्या दृष्टीने काही महत्त्वपूर्ण विषय निश्चित केले असून गावपातळीवरील विकासाच्या संदर्भातील काही विषय पुढे दिले आहेत.

- ◆ अनुदानित, विना-अनुदानित आणि सहकारी अशा सर्व प्रकारच्या संस्थांमध्ये महिलांसाठी १/३ आरक्षण ठेवणे.
- ◆ शेतीक्षेत्रामध्ये शासनाद्वारे प्रशिक्षित केल्या जाणाऱ्या प्रशिक्षणार्थीपैकी ५०% प्रशिक्षणार्थी महिला असतील.
- ◆ पाणीपुरवठ्याच्या योजनेमध्ये महिलांची निर्णायक भूमिका असेल.
- ◆ शासनाद्वारे दिल्या जाणाऱ्या सर्व घरांसाठी दिलेल्या जमिनी, घरठाणे आणि सदनिकांची मालकी नवरा आणि बायकोच्या संयुक्त नावावर असेल. हा निर्णय याआधी यासंदर्भात दिल्या गेलेल्या सर्व निर्णयांनाही पूर्वलक्षी प्रभावाने लागू.
- ◆ नवऱ्याने विकत घेतलेल्या घरांची मालकी नवरा आणि बायको अशा दोघांचीही संयुक्त असावी यासाठी लवकरच कायदा.
- ◆ गावपातळीवरील उपक्रमांमध्ये महिलांच्या सक्रिय सहभागासाठी ग्रामसभेच्या आदल्या दिवशी महिला ग्रामसभा भरवण्यात येईल.

- ◆ गावातील/परिसरातील ५०% महिलांच्या मागणीनुसार संबंधित परिसरातील सर्व देशी दारूची दुकाने बंद करण्यात येतील.
- ◆ महिला साक्षरतेसाठी विशेष प्रयत्न.

महिला विकास समिती

महिलांच्या विकासाचे मुद्दे आणि महिलांचे विकासविषयक विचार पुढे आणण्याच्या दृष्टीने ठोस प्रयत्न करणे हा महिला विकास समितीचा उद्देश असून, ही समिती ग्रामसभेचीच एक उपसमिती म्हणून काम करेल. महिलांच्या विकासाच्या गरजा आणि प्राथमिकता ठरवून तसेच गावातील पंचायतीशी संलग्न समित्या आणि विकासाच्या उपक्रमांमध्ये महिलांचा सहभाग वाढवून, गावातील महिलांचा सर्वांगीण विकास करणे हा महिला विकास समितीचा एक हेतू आहे. महिला विकास समितीने स्त्रीपुरुष समानतेच्या दृष्टीने सातत्यपूर्ण प्रयत्न करणे अपेक्षित आहे. त्याचप्रमाणे महिला विकास समिती ही महिला-सक्षमीकरणामध्ये आणि महिलांचे सामाजिक स्थान उंचावण्याच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावू शकतात. एका बाजूने महिला ग्रामसभा, ग्रामसभेच्या विविध समित्या, सर्वसाधारण ग्रामसभा आणि ग्रामपंचायतीमध्ये सहभाग वाढवण्यासाठी महिलांना उद्युक्त करण्याबरोबरच महिलांची क्षमता, ज्ञान आणि कौशल्ये वाढवण्याची दुहेरी जबाबदारी महिला विकास समितीला पार पाडावयाची आहे.

ज्यामध्ये महिलांचा सक्रिय सहभाग अपेक्षित आहे अशा विविध विकास उपक्रमांमध्ये म्हणजे - शुद्ध आणि स्वच्छ पाणी, सार्वजनिक आरोग्य (प्रजनन आरोग्य आणि बालआरोग्यासह), सार्वजनिक स्वच्छता, घरेबांधणी, अन्न-सुरक्षा, शिक्षण, उपजीविका निर्माण करणे, नैसर्गिक संसाधनांचे व्यवस्थापन, सार्वजनिक मालमत्ता आणि संसाधनांचे व्यवस्थापन, पशुधन विकास, घरगुती उद्योग, सामाजिक लेखापरीक्षण इ. महिलांनी सातत्यपूर्ण आणि सक्रिय सहभाग देणे आवश्यक आहे. ही उद्दिष्टे गाठण्यासाठी महिला विकास समिती विविध उपक्रम राबवू शकेल. उदा. अभ्यासदौरे, कार्यशाळा, प्रशिक्षणे आयोजित करणे, व्यवसाय प्रशिक्षणे, कायद्याबाबतची समज वाढवणे, व्यक्तिमत्त्व विकास शिबिरे, कौशल्य प्रशिक्षण, याबरोबर महिलांच्या विकासाच्या तातडीच्या गरजा नेमक्या ओळखून त्यांना

गाव-विकास आराखड्यामध्ये स्थान मिळवून देणे ही महिला विकास समितीची एक महत्वाची जबाबदारी आहे. ही सगळी जबाबदारी पार पाडत असताना गरीब आणि वंचित घटकांमधील महिलांकडे विशेष लक्ष देण्याचीही समितीची महत्वाची जबाबदारी आहे.

एखाद्या योजनेचे लाभार्थी ठरवत असताना विशेष समाजघटकांना प्राधान्य मिळावे यासाठी महिला विकास समितीने खाली नमूद केल्यानुसार काळजी घेणे अपेक्षित असून त्यासाठी खालील महिला गटांना प्राधान्य द्यावे.

- ♦ अतिशय गरीब महिला, एकट्या महिला/परित्यक्ता, विधवा, अविवाहित महिला
- ♦ अनुसूचित जाती आणि जमातींमधील महिला
- ♦ अल्पसंख्यांक समाजातील महिला, सामाजिकदृष्ट्या मागासवर्गीय महिला
- ♦ असंघटित क्षेत्रामध्ये काम करणाऱ्या महिला
- ♦ उपजीविकेचा कुठलाही स्रोत नसणाऱ्या भूमीहीन महिला
- ♦ स्थलांतर करणाऱ्या महिला (मजूर)
- ♦ एड्सग्रस्त महिला, मानसिक/शारीरिकदृष्ट्या आजारी, अपंग महिला
- ♦ कुठल्याही प्रकारचे पाठबळ नसणाऱ्या वृद्ध महिला
- ♦ पौगंडावस्थेतील मुली

अशा रीतीने, गावामध्ये सुरू असणाऱ्या किंवा भविष्यामध्ये राबवल्या जाणाऱ्या कार्यक्रमांमध्ये लिंगभाव/लिंगभेदाशी संबंधित मुद्द्यांचा समावेश असावा, यासाठी महिला विकास समितीने जाणीवपूर्वक प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. ग्रामपंचायतीचा विकास आराखडा आणि विकास आराखड्यासंबंधित अंदाजपत्रकाचे लिंगभावाच्या (जेंडर) दृष्टिकोनातून विश्लेषण करणे, हे स्त्रियांच्या गरजा आणि प्राधान्यक्रमांना कोणती संसाधने दिली जातात, हे पडताळण्यासाठीचे एक महत्वाचे साधन आहे. स्त्रिया/मुली तसेच पुरुष/मुलगे आणि यामधील वेगवेगळ्या

उपगटावर शासनाच्या अंदाजपत्रकाचा काय परिणाम होतो हा लिंगभावाधारित अंदाजपत्रकाचा (जेंडर बजेट) केंद्रबिंदू आहे (इपन, २००४). मात्र लिंगभावाधारित अंदाजपत्रकाची संकल्पना स्थानिक स्वराज्य संस्थांनाही जसे की ग्रामपंचायत लागू करता येईल, यामुळे याबाबत अधिकाधिक जागरूकता निर्माण होणे आवश्यक आहे.

समितीची संरचना

सदस्य संख्या : या समितीमधील सर्व (१००%) सदस्य या महिला असून समितीमध्ये किमान १२ तर कमाल २४ सदस्य संख्या ठेवता येईल.

संस्थात्मक प्रतिनिधित्व : असे असले तरी, गावामध्ये स्वयंसहायता गटांच्या संख्येवरून महिला विकास समितीची सदस्य-संख्या किती असावी हे ठरवता येणे शक्य आहे. उदा. एका गावामध्ये सहा स्वयंसहायता गट असल्यास प्रत्येक गटातून २ प्रतिनिधी महिला विकास समितीवर निवडता येतील. एकूण सदस्यांपैकी १/३ सदस्या ग्रामपंचायतीतून निवडल्या जाव्यात.

सामाजिक प्रतिनिधित्व : महिला विकास समितीचे सदस्य निवडतांना वंचित गटामधील/समाजामधील जसे की, अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, भटक्या विमुक्त जमाती, इतर मागासवर्गीय, भूमीहीन आणि एकट्या/परित्यक्ता स्त्रियांना प्रतिनिधित्व मिळेल अशी काळजी घ्यावी.

निवड प्रक्रिया : सदस्य निवडीची प्रक्रिया ग्रामपंचायतीमधील महिला सदस्य व स्वयंसहायता गटांच्या उपस्थितीत आणि आवश्यकता असल्यास बाहेरील संस्थेच्या (उदा. स्वयंसेवी संस्था) उपस्थितीत करावी. या समितीला महिला ग्रामसभा आणि सर्वसाधारण ग्रामसभा मंजूरी देईल.

भूमिका व जबाबदाऱ्यांना मंजूरी : महिला विकास समितीची स्थापना, तिचा दर्जा, भूमिका आणि जबाबदाऱ्यांच्या बाबतचा ठराव ग्रामसभेमध्ये मंजूर केला जाईल.

समितीच्या पदाधिकाऱ्यांची निवड : त्यानंतर ग्रामपंचायत आणि ग्रामसभेने दिलेला जनादेश/निर्देश स्वीकारण्यासाठी महिला विकास समितीची बैठक होईल. या बैठकीमध्ये समितीचे सदस्य, अध्यक्ष व सचिवांची निवड करतील. याशिवाय समितीच्या विविध जबाबदाऱ्यांचे वाटप विशिष्ट पदे निर्माण करून केले जाईल.

कार्यकाल आणि फेरनिवड : महिला विकास समितीचा कालावधी ग्रामपंचायतीच्या कालावधीप्रमाणेच ५ वर्षांचा असेल आणि तिची स्थापना आणि सदस्यांची फेरनिवड ग्रामपंचायतीचे विसर्जन आणि निवडणूकीच्या वेळापत्रकाशी जोडून घेतले जाईल.

समितीचे जाबदायीत्व

महिला विकास समिती, तिचे कार्य आणि आर्थिक बाबी याविषयी ग्रामपंचायत, ग्रामसभा आणि महिला ग्रामसभेस जाबदायी असेल. तसेच, ग्रामपंचायतीच्या मासिक बैठकांमध्ये महिला विकास समितीच्या आधिकाऱ्यांना, समितीच्या सर्व अहवालांसहित ग्रामपंचायत आमंत्रित करू शकते. दर ३ महिन्यांमधून एक वेळा महिला विकास समिती, महिला ग्रामसभा आणि सर्वसाधारण ग्रामसभेमध्ये त्यांचे सगळे अहवाल (समितीचे आर्थिक व्यवहार, उपक्रमांची प्रगती) सादर करेल. ग्रामपंचायत व ग्रामसभा महिला विकास समितीची कामगिरी प्रभावी आहे अथवा नाही यावर शिक्षामोर्तब करेल.

त्याचप्रमाणे प्रत्येक महिला विकास समितीची सदस्य ज्या स्वयंसहायता गटाचे प्रतिनिधित्व करीत आहे त्या गटाला जाबदायी असेल. वेळोवेळी अथवा कमीत कमी तीन महिन्यांमधून एकदा संबंधित प्रतिनिधीने महिला विकास समितीच्या संपूर्ण कारभाराविषयी तिच्या स्वयंसहायता गटाला माहिती देणे बंधनकारक आहे. संबंधित स्वयंसहायता गट त्यांच्या प्रतिनिधीच्या कामास पसंती दर्शवेल अथवा गट प्रतिनिधीच्या कामाविषयी असमाधानी असल्यास तिची

निवड रद्द करून, महिला विकास समितीच्या अध्यक्षा व सरपंच यांच्या उपस्थितीत कधीही नवीन सदस्य प्रतिनिधीची निवड करेल. ग्रामपंचायत, सर्वसाधारण ग्रामसभा आणि महिला ग्रामसभा वरील सदस्यांच्या निवडीला मान्यता व मंजूरी देईल.

भूमिका आणि जबाबदाऱ्या

१. महिला विकासाशी निगडित उपक्रमांच्या संदर्भात समितीची मुख्य भूमिका असून या उपक्रमांची अंमलबजावणी समिती करेल.
२. ग्रामपंचायतीच्या पर्यवेक्षण आणि नियंत्रणाखाली समिती काम करेल. समिती ग्रामपंचायत, तसेच महिला ग्रामसभा व सर्वसाधारण ग्रामसभेला जाबदायी असेल.
३. महिला ग्रामसभेमध्ये स्त्रियांशी संबंधित महत्त्वाचे विषय निवडून, त्यावर चर्चा घडवणे आणि उपाय शोधणे ही समितीची जबाबदारी असेल.
४. स्त्रियांचा सर्वसाधारण ग्रामसभेतील सहभाग वाढावा ही समितीची जबाबदारी असेल. अशा रीतीने स्त्रियांचे प्रश्न ग्रामसभेच्या व्यासपीठावर आणण्यासाठी समिती प्रयत्न करेल. तसेच सर्वसाधारण ग्रामसभेच्या माध्यमातूनही स्त्रिया आणि महिला विकास, गावविकासाच्या संबंधी निर्णय घेण्यासाठी प्रयत्न करेल.
५. महिला विकासाचा वार्षिक आराखडा बनवण्यासाठीची जबाबदारी समितीची राहिल.
६. समिती लिंगभावाबद्दल जागरूकता निर्माण करण्यासाठी, स्त्रियांना एकत्रित करण्यासाठी तसेच स्वयंसहायता समुहांच्या स्थापनेसाठी प्रयत्न करेल.
७. सामाजिक (उदा., पिण्याचे पाणी व स्वच्छता, काबाडकष्टाची कामे कमी करणे, आरोग्य, अन्नसुरक्षा, सार्वजनिक वितरण व्यवस्था, घर बांधणे, दारूबंदी इ.) व आर्थिक विकासाशी (उपजीविकेची निर्मिती व विकास, रोजगाराच्या संधी, नैसर्गिक संसाधनांचे व्यवस्थापन) संबंधित महिला विकास उपक्रमांची अंमलबजावणी करेल.

८. ग्रामपंचायतीच्या अंदाजपत्रकामध्ये महिला व बालविकासासाठी एकूण अंदाजपत्रकाच्या १०% तरतूद करण्याची सोय आहे. त्याअंतर्गत महिला विकास उपक्रमामधील गरजा शोधणे आणि त्यांचा प्राधान्यक्रम ठरविणे तसेच त्यांचे नियोजन, अंमलबजावणी आणि त्यावर देखरेख ठेवण्याची जबाबदारी निभावणे.
९. नवीन नेतृत्व उभे रहावे, तसेच ग्रामसभेच्या विविध उपसमित्या व ग्रामपंचायतीमध्ये महिलांची कामगिरी चांगली व्हावी यासाठी पुढाकार घेऊन त्यासाठी गावातील स्त्रियांची क्षमताबांधणी करणे व त्यांना आवश्यक ती इतर मदत करणे.
१०. विविध महिला उपक्रमांसाठी, लोकवर्गणी गोळा करण्याची जबाबदारी.
११. समितीच्या मासिक सभा घेणे आणि कामकाजाची नोंदवही ठेवणे.
१२. महिला ग्रामसभा घेण्यासाठी पुढाकार घेणे, समितीच्या कामाच्या प्रगतीचा अहवाल दर तीन महिन्यांनी एकदा सर्वसाधारण आणि महिला ग्रामसभेपुढे मांडणे.
१३. दर महिन्याला समितीच्या बैठकीमध्ये भौतिक आणि आर्थिक उपलब्धीचा अहवाल सादर करणे.
१४. स्त्रियांच्या सद्यस्थितीबाबतची माहिती जमा करण्यासाठी समन्वय करणे, त्या माहितीचा उपयोग, महिला विकास आराखडा बनवण्यासाठी अथवा प्रकल्पाच्या परिणामांचे निर्देशक ठरवण्यासाठी होईल.

महिला विकास समितीसाठी बनविलेली साधने गावपातळीवरील विविध विकासविषयक बाबींबाबत स्त्रियांची सद्यस्थिती काय आहे हे पाहण्यासाठी तयार केली आहेत. या पाहणीचा उपयोग तातडीच्या गरजा कोणत्या आहेत हे शोधण्यासाठी होईल. मात्र हे नमूद करणे आवश्यक आहे की ही साधने, गरज व प्रश्न शोधला की तो कसा सोडवायचा याचे विवेचन करत नाहीत. म्हणून ही साधने संबंधित विषयाच्या फक्त प्राथमिक पातळीवरील प्रश्नांचे उत्तर

देण्याचा प्रयत्न करतात. प्रत्येक विषयातील प्रश्न व अडचणी यांची गुंतागुंत लक्षात घेता प्रत्येक विषयासाठी स्वतंत्र साधनांच्या सूचीची आवश्यकता भासेल असे आम्हाला वाटते.

महिला विकास समिती : साधनसंच

महिला विकास समितीसाठी साधने सूची

कार्य	साधने
१. महिला विकासाशी निगडीत प्रश्न समजून घेणे	१. पूर्वतयारी : प्रश्नांची ओळख करून देण्यासाठीचा तक्ता
२. स्त्रियांच्या आरोग्याबाबतची सद्यस्थिती तपासणे	२. प्रश्नावली
३. स्त्रियांना कराव्या लागणाऱ्या कष्टाच्या कामाबद्दलची सद्यस्थिती तपासणे	३. तपासणी यादी
४. स्त्रिया आणि मालमत्तेची मालकी याबाबतची सद्यःस्थिती तपासणे	४. सारांश तक्ता
५. कुटुंब पातळीवरच्या स्त्रियांच्या निर्णय प्रक्रियेतील सहभागाबाबतची सद्यस्थिती तपासणी	५. सारांश तक्ता
६. स्त्रियांच्या राजकारणातील सहभागाबाबतची सद्यःस्थिती तपासणे	६. तपासणी यादी
७. स्त्रियांच्या उपजीविका निर्मिती आणि समान उत्पन्न (कमाई) मिळविण्याच्या संधीबाबतची सद्यस्थिती तपासणे	७. तपासणी यादी
८. स्त्रियांच्या गावामधील स्थानाबाबतची सद्यःस्थिती तपासणे	८. तपासणी यादी
९. स्त्रिया आणि हिंसा: सद्यस्थिती तपासणे	९. प्रगतीपत्रक
१०. गाव विकास योजनांमधील स्त्रियांच्या वाट्याला येणारा निधी आणि ग्रामपंचायतीच्या एकूण अंदाजपत्रकाच्या १०% स्त्रियांसाठी राखीव असलेला निधी व त्याचा वापर, याबाबतची सद्यःस्थिती	१०. सारांश तक्ता

कार्य १ : महिला विकासाशी निगडीत प्रश्न समजून घेणे
साधन १ : महिलांच्या प्रश्नांची ओळख करून देण्यासाठीचा पार्श्वभूमी तक्ता

प्रश्न	कारणे (मुलभूत, मुख्य/ढोबळ)	कृती
१.लिंगभाव (स्त्री-पुरुष) समानता आणि स्त्रियांचा विकास याबाबत कमी जाणीव/जाणीव नसणे.	१. बाहेरच्या जगाचा अनुभव नसणे. २. पितृसत्ताक समाजव्यवस्थेचा, मूल्यांचा/समजुतीचा प्रभाव/पगडा असणे, ज्यामुळे स्त्रियांचे समाजातील स्थान खालचे असते आणि पुरुष हे वरचढ आणि अधिकाराच्या स्थानी असतात.	<ul style="list-style-type: none"> लिंगभाव आणि ग्रामीण संदर्भातील लिंगभावाधरित कामाची विभागणी (उदा. स्त्रियांचे कुटुंबाशी निगडीत कर्तव्यांमध्ये अडकून राहणे आणि जरीही स्त्रिया घराबाहेर कामासाठी पडत असल्या तरीही त्या एकतर स्वतःच्या शेतात अथवा रोजंदारीवर काम करतात. याव्यतिरिक्त खूप वेळा असेही दिसून येते की त्यांच्या कमाईवर त्यांचे नियंत्रण नसते) याविषयी जाणीव जागृती निर्माण करणे. स्त्रियांना कुटुंबांमध्ये तसेच समाजामध्ये अधिकार का नसतात याविषयी जाणीव वाढविणे (उत्पादक साधने, जसे की जमीन, घर, पैसा/मिळकत इ. यांची मालकी नसणे, घर, मुले तसेच स्वतःबाबत निर्णय घेण्याचे अधिकार नसणे). लिंगभाव आणि लिंगभावाशी निगडीत प्रश्न याबाबत पुरुषांमध्ये जाणीव-जागृती निर्माण करणे ज्यामुळे त्यांचे सहकार्य मिळण्यास मदत होईल.
२. स्त्रियांना कुटुंब आणि समाजाशी निगडीत बाबींमध्ये कोणतेही मत व्यक्त करण्याचा अथवा बोलण्याचा अधिकार नाही तसेच निर्णय प्रक्रियांमध्ये त्यांना कोणतीही भूमिका नाही.	१. स्त्रियांवर पुरुषांचे नियंत्रण असते (वडील, भाऊ, नवरा, मुलगा) म्हणजेच स्त्रियांच्या वावरावर - त्यांचे फिरणे/बाहेर जाणे-येणे तसेच त्यांच्या शरीरावर देखील. २. पितृसत्ताक सामाजिक मूल्यांमुळे स्त्रियांचे स्थान घरात व समाजात खालचे असते आणि त्यांची मते/दृष्टीकोन विचारात घेतले जात नाहीत अथवा ऐकलेही जात नाहीत. ३. प्रामुख्याने समाजात (घराबाहेर) वावरताना स्त्रिया त्यांची मते, विचार स्पष्टपणे व्यक्त करू शकत नाहीत. त्यांना पुरुषांसमोर बोलण्याची (मोकळेपणानी) सवय नसते.	<ul style="list-style-type: none"> सुरुवातीला स्त्रियांना गावपातळीवरील सर्व महिला असलेल्या व्यासपीठांवर, जसे की स्वयं-सहायता गट, महिला ग्रामसभा इ., एकत्र आणावे आणि तिथे त्यांना मोकळेपणानी बोलण्यासाठी प्रोत्साहन द्यावे. स्त्रियांमध्ये क्षमता निर्माण कराव्यात अथवा सार्वजनिक व्यासपीठांवर स्त्रियांनी त्यांची मते आणि प्रश्न मांडावेत यासाठी त्यांना प्रोत्साहन द्यावे. कोणत्याही विकासाच्या कामाचे नियोजन करताना पुरुष आणि स्त्रिया दोघांचीही मते, गरजा आणि प्रश्न विचारात घ्यावेत.

प्रश्न	कारणे (मुलभूत, मुख्य/ढोबळ)	कृती
३. स्त्रिया कुटुंबातील पुरुष सदस्यांवर अथवा पुरुष नातेवाईकांवर अवलंबून असतात.	<p>१. सर्वसाधारणपणे असे दिसते की स्त्रिया मिळकतीच्या बाबत स्वतंत्र नसतात आणि प्रामुख्याने त्या घरकामात गुंतलेल्या असतात.</p> <p>२. त्यांना त्यांचे ज्ञान आणि कौशल्य वाढावीत यासाठी कोणतेही प्रशिक्षण मिळत नाही अथवा त्यांची क्षमता बांधणी केली जात नाही.</p> <p>३. गावातील महिलांसाठी उपजीविकांबाबतच्या संधी (रोजगार इ.) निर्माण केल्या जात नाहीत.</p> <p>४. बरेचदा स्त्रियांना पुरुषांइतकेच म्हणजे समान काम करून देखील असमान वेतन मिळते.</p>	<ul style="list-style-type: none"> कामातील ढोरमेहनत/ कष्ट व कंटाळवाणेपण (Drudgry) कमी करण्यासाठी प्रयत्न करणे अथवा उपक्रम हाती घेणे. लिंगभेदावर आधारित कामांची विभागणी न करता पुरुषांनादेखील कौटुंबिक जबाबदाऱ्या आणि मुलांचा सांभाळ करण्यामध्ये, त्यांना वाढविण्यामध्ये सहभागी करणे. विविध सरकारी योजनांचा उपयोग करून उपजीविकेच्या संधी निर्माण कराव्यात/ रोजगार निर्माण करावा. स्त्रियांनी स्वयं सहायता गटांच्या सदस्य व्हावे यासाठी त्यांना प्रोत्साहन द्यावे, ज्यामुळे त्यांना बचत करण्याची आणि स्वतंत्र होण्याची संधी मिळेल. स्त्रियांनी लघु-पत-पुरवठा आणि लघु उद्योग उपक्रमात भाग घ्यावा यासाठी त्यांना प्रोत्साहन द्यावे. ग्रामपंचायतीसारख्या गाव पातळीवरील संस्थांनी पुढाकार घेऊन खात्री करावी की स्त्री-पुरुषांना समान कामासाठी समान वेतन मिळेल व यासाठी महिला विकास समितीनी पाठपुरावा करावा.
४. स्त्रिया ग्रामपंचायतीच्या अथवा गाव पातळीवरील विविध संस्थांच्या सदस्य अथवा अधिकाराच्या स्थानावर असून देखील (सरपंच, अध्यक्ष) अशा संस्थांच्या कामांमध्ये/ कारभारामध्ये सहभागी होत नाहीत.	<p>१. स्त्रियांचे सामाजिकीकरण होताना त्या पितृसत्ताक (समाजव्यवस्थेची) मूल्ये आत्मसात करतात ज्यामध्ये त्यांना शिकविले जाते की, पुरुषांसमोर प्रामुख्याने परपुरुषांसमोर (उपस्थितीत) बोलू नये (कुटुंबातील पुरुष सोडून इतर पुरुषांसमोर).</p> <p>२. औपचारिक शिक्षणाचा अभाव हा स्त्रियांचा सक्रीय सहभाग नसण्यामागील एक महत्वाचा अडथळा आहे.</p> <p>३. संस्थामधील पुरुष सदस्य, स्त्रियांना सहभागी होण्यापासून परावृत्त करतात/महिला</p>	<ul style="list-style-type: none"> ज्या संस्थामध्ये अथवा गावांमध्ये स्त्रिया नेत्याच्या/नेतृत्वाच्या भूमिकेमध्ये आहेत, विकासामध्ये बदल घडवणाऱ्या प्रतिनिधी म्हणून आघाडीवर आहेत, मालमत्ता आणि संसाधनांवर त्यांनी नियंत्रण मिळविले आहे अशा ठिकाणी अभ्यास भेटी आयोजित करणे. नेतृत्व-गुण असलेल्या स्त्रिया शोधणे आणि लिंगभावाचे विश्लेषण करण्यातील त्यांचे कौशल्य वाढावे (सद्यस्थिती तपासणे, गरजा आणि अग्रक्रम शोधणे). स्त्रियांचे समाजातील स्थान उंचाविण्यासाठीची त्यांची क्षमता आणि व्यवस्थापनातील कौशल्य वाढविण्यासाठी प्रयत्न करणे. क्षमता बांधणी आणि कौशल्य वाढविण्यासाठीचे प्रशिक्षण देणे. पुरुष सदस्यांनी गाव पातळीवरील संस्थांचा भाग (सदस्य) असलेल्या स्त्रियांना पाठिंबा द्यावा, त्यांना सहकार्य करावे यासाठी त्यांना पटविणे, त्यांचे अनुकूल मत तयार करणे. गावातील औपचारिक तसेच अनौपचारिक व्यासपीठांवर, जसे की, ग्रामपंचायत, महिला ग्रामसभा, स्वयं-सहायता गट, पिण्याचे पाणी आणि स्वच्छता समिती, शिक्षण समिती,

प्रश्न	कारणे (मुलभूत, मुख्य/ढोबळ)	कृती
	सदस्यांच्या सहभागास मोडता घालतात/ खच्चीकरण करतात ज्याची परिणती स्त्रियांवर दडपण येण्यात/सहभागी होण्यातील रुची संपण्यामध्ये आणि भितीमध्ये होते.	सामाजिक लेखा परीक्षण समिती, महिला विकास समिती इ. मध्ये स्त्रियांनी सहभागी व्हावे, मोकळेपणानी बोलावे, त्यांचे प्रश्न सोडविले जातील यासाठी प्रयत्न करावेत, यासाठी प्रोत्साहन देणे. • गाव विकास आराखडा तयार करताना स्त्रियांच्या गरजा आणि प्राधान्यक्रमांना योग्य न्याय मिळेल याची खात्री करावी.
५. विविध प्रकारच्या हिंसा (मानसिक आणि शारीरिक) ज्यांना स्त्रिया सामोऱ्या जातात. • कौटुंबिक हिंसा (यामध्ये हुंड्याशी संबंधित हिंसेचाही समावेश होतो) • दारूमुळे होणारी हिंसा (गैरवर्तन, शिवीगाळ, मारहाण) • कामाच्या ठिकाणी होणारा लैंगिक छळ • मुलांचे/बाल शोषण • प्रतिकूल लिंग गुणोत्तर (दर हजारी पुरुषांमागील स्त्रियांची संख्या) (स्त्री भ्रूणहत्या, लिंग निवड)	स्त्रियांचे समाजातील खालचे स्थान/ खालचा दर्जा.	• दारूबंदी. • ग्रामपंचायतीने कुटुंबात आणि समाजात स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचारांना आळा घालण्यासाठी पुढाकार घ्यावा, ग्रामपंचायतीने अपराध्यांविरूद्ध कठोर कृती करावी, यासाठी दबाव गट तयार करणे. • स्त्री भ्रूण हत्येच्या विरोधात मोहीम हाती घेणे.
६. गावातील गरीबांमधील गरीबांमध्ये स्त्रिया आहेत.	१. एकट्या स्त्रियांकडे (विधवा, परित्यक्ता, अविवाहित) उत्पादक मालमत्ता संसाधनांची, जसे की जमीन, मालकी नाही. २. कोणतीही आधार देणारी व्यवस्था नाही (कुटुंब, समाज) ३. उपजीविकांच्या संधींचा अभाव.	• उपजीविका सुरक्षेची खात्री मिळेल असे उपक्रम हाती घेणे. • एकत्र येऊन आधार देणारी व्यवस्था निर्माण करणे. • सामुदायिक उपक्रम हाती घेणे.

कार्य २ : स्त्रियांसाठीच्या आरोग्य सेवांची सद्यस्थिती तपासणे
साधन २ : गावपातळीवर स्त्रियांसोबतच्या बैठकीमधील चर्चेसाठीची प्रश्नावली

आरोग्य सेवांच्या उपलब्धतेबाबत सर्वसाधारण माहिती

(खालील पैकी एका उत्तरावर बरोबरची खूण करा)

१. दर महिन्यात गावामध्ये आरोग्य सेवा किती वेळा भेट देतात?

१अ. आठवड्यातून ३ वेळा

१ब. आठवड्यातून २ वेळा

१क. आठवड्यातून एक वेळा

१ड. पंधरा दिवसातून एक वेळा

१इ. महिन्यातून एक वेळा

१फ. इतर (कृपया स्पष्ट करा)

२. प्राथमिक आरोग्य केंद्र अथवा उपकेंद्राचे गावापासून अंतर

२अ. गावामध्येच

२ब. शेजारच्या गावामध्ये (३-१० किमी.)

२क. १० किमीहून अधिक अंतरावर (कृपया स्पष्ट करा)

३. सर्वसाधारण आजारांवर दिल्या जाणाऱ्या औषधांची उपकेंद्रातील/प्राथमिक आरोग्य केंद्रातील उपलब्धता

३अ. नेहमी उपलब्ध

३ब. काही वेळा उपलब्ध

३क. उपलब्ध नाही/अनुपलब्ध

४. प्रशिक्षित डॉक्टरची उपकेंद्रावर/प्राथमिक आरोग्य केंद्रावर उपस्थिती

४अ. दररोज

४ब. आठवड्यातून ३ वेळा

४क. आठवड्यातून २ वेळा

४ड. आठवड्यातून १ वेळा

४इ. पंधरा दिवसातून १ वेळा

४फ. महिन्यातून एक वेळा

४ग. इतर (कृपया स्पष्ट करा)

५. सर्वसाधारण आजारांसाठी गावातील महिलांद्वारे घेतला जाणारा सार्वजनिक आरोग्य सेवेचा लाभ

५अ. नेहमी/नियमितपणे

५ब. काहीवेळा

५क. नाही

५ड. खाजगी आरोग्य सेवा पुरविणारे (कृपया स्पष्ट करा)

६. स्त्रियांमधील ॲनिमियाला (रक्तक्षय) आळा घालण्यासाठी केलेली उपाययोजना कोणती?

७. एच्.आय्.व्ही./एड्सबाबत स्त्रियांमधील जागरूकता

७अ. १५-२० वयोगट

७ब. २० पेक्षा जास्त ते ३० वर्षे हा वयोगट

७क. ३० पेक्षा जास्त ते ४० वर्षे हा वयोगट

७ड. ४० पेक्षा जास्त ते ५० वर्षे हा वयोगट

८. प्रजनन आरोग्य

८अ. स्त्रियांची भूमिका

- कुटुंब नियोजनाची साधने (शस्त्रक्रिया अथवा गर्भनिरोधक गोळ्या, तांबी इ.) वापरणे ही जबाबदारी प्रामुख्याने स्त्रियांची असते.
- क्वचितच स्त्रिया कुटुंब नियोजनासंबंधी जबाबदारी घेतात.

८ ब. पुरुषांची भूमिका

- पुरुषांनी कुटुंब नियोजनाबाबत (शस्त्रक्रिया, निरोध) जबाबदारी घेण्यास सुरुवात केली आहे.
- कुटुंब नियोजनाबाबत पुरुष कोणतीही जबाबदारी घेत नाहीत.

८क. कुटुंब नियोजनाबाबतच्या निर्णयांमध्ये स्त्रियांच्या मताचा आदर

- स्त्रियांच्या मताला महत्व आहे.
- स्त्रियांचे मत थोड्याफार प्रमाणात विचारात घेतले जाते.
- निर्णय घेण्यात स्त्रियांना कोणतेही स्थान नाही.

८ड. प्रसूती-पूर्व/गरोदरपणात (बाळंतपणात) घ्यावयाची काळजी

- उपकेंद्र/प्राथमिक आरोग्य केंद्रांमध्ये-प्रसूतीविषयक अनुभवी आणि कौशल्य असणाऱ्या कर्मचाऱ्यांची उपलब्धता.
- गरोदर असतानाची तपासणी
एकदा
दोनवेळा अथवा तीन वेळा
३ पेक्षा जास्त वेळा
- गरोदर स्त्रियांना नियमितपणे लोहाच्या गोळ्यांचा पुरवठा केला जातो.
होय
नाही
- बाळंतपण/प्रसूती कशी केली जाते?
संस्था (दवाखाना, प्रसूतीगृह, आरोग्य केंद्र)
- घरी, दाईच्या मदतीने (प्रशिक्षित, प्रशिक्षित नसलेली स्पष्ट करा)
- घरी, दाईच्या मदतीशिवाय

८इ. प्रसूती पश्चात/ गरोदरपणानंतर पुरविल्या जाणाऱ्या सेवा (कृपया स्पष्ट करा.)

९. बालकांची काळजी घेणाऱ्या सेवा

९अ. लसीकरण (०-६ वयोगटातील मुले)

- ०-६ वर्षे वयोगटातील मुलांच्या लसीकरणाचे वेळापत्रक पाळले जाते
- वेळापत्रक पाळले जात नाही
- गावातील सर्व मुलांचे लसीकरण होईल याची हमी घेतली जाते
- लसीकरणाची हमी घेतली जात नाही

९ब. कुपोषणाला आळा बसावा यासाठी योजले जाणारे उपाय

- वजनाचे मोजमाप (देखरेख)
- उंचीचे मोजमाप (देखरेख)
- डोक्याच्या घेराचे मोजमाप (देखरेख)
- दंडाच्या घेराचे मोजमाप (देखरेख)
- पोषक आहाराबाबत स्त्रियांमध्ये जागरूकता निर्माण करणे
(स्थानिक पातळीवर पिकणाऱ्या भाज्या, फळे, धान्य यांपासून केल्या जाणाऱ्या पाककृतींचे (खाण्याच्या पदार्थांचे) प्रात्यक्षिक करून दाखविणे, परसबागेचे महत्व पटवून देणे)

१०. स्वतःच्या आरोग्याबाबतच्या निर्णयांमध्ये स्त्रियांचा सहभाग

१०अ. कुटुंबातील पुरुषांचे निर्णय घेतात

१०ब. स्त्रिया स्वतःच निर्णय घेतात

१०क. निर्णय संयुक्तपणे घेतले जातात

१०ड. स्त्रियांच्या आरोग्याकडे दुर्लक्ष होते

११. किशोरवयीन मुलींमध्ये जाणीव (पोषक आहार, लैंगिक आरोग्य) निर्माण करण्यासाठी केले गेलेले प्रयत्न कोणते हे स्पष्ट करा.

कार्य ३ : काबाड कष्टाच्या कामांबाबतची सद्यस्थिती

साधन ३ : गावपातळीवर स्त्रियांबरोबर चर्चा करण्यासाठी तपासणी यादी (पाडा/वाडी/वस्तीनुसार स्त्रियांचे गट तयार करता येतील)

१. पिण्याच्या व घरगुती वापरासाठीच्या पाण्याच्या स्रोताचे अंतर

- ०-१०० मीटर
- १००-५०० मीटर
- ५०० मीटर पेक्षा जास्त अंतर

२. पाणी आणण्यासाठी दररोज लागणारा वेळ

लागणारा वेळ

पावसाळा

हिवाळा

उन्हाळा

- अर्ध्या तासापर्यंत
- अर्धा तास ते १ तास
- १ तास ते ३ तास
- ३ तासाहून जास्त

३. स्वयंपाकासाठी वापरले जाणारे स्रोत

स्वयंपाकाचे स्रोत

जास्तवेळा वापर

अधून-मधून वापर

वापर नाही

१. लाकूडफाटा
२. शेणाच्या गोवऱ्या
३. कोळसा
४. रॉकेल
५. एल्.पी.जी. (गॅसची टाकी)
६. बायोगॅस
७. जैवमालाचा स्टोव्ह (शेत कचऱ्यातून बनविलेले जळण/इंधन)
८. सौर उर्जा

४. लाकूडफाटा गोळा करण्यासाठी दररोज लागणारा वेळ			
लागणारा वेळ			
<ul style="list-style-type: none"> अर्ध्यातासापर्यंत अर्धा ते एक तास एक तास ते तीन तास तीन तासाहून अधिक			
५. नवीन उपजीवीका उपक्रम सुरू केल्यामुळे वाढलेला कामाचा बोजा			
उपजीविका उपक्रम	पूर्वी लागणारा वेळ	आता लागणारा वेळ	
<div>१. शेतीशी निगडीत कामे (जमिनीला केला जाणारा पाणीपुरवठा (कालव्याद्वारे इ.), जमिनीवरील उपचार, पिकांच्या नमुन्यामध्ये बदल)</div> <div>२. दुग्धव्यवसाय-जनावरांची काळजी (स्वच्छता, चारणे, दूध काढणे इ.)</div> <div>३. चारा गोळा करणे</div> <div>४. शेळी व मेंढी पालन</div> <div>५. इतर (कृपया स्पष्ट करा)</div>			
६. घरकामामध्ये पुरुष कुटुंब सदस्य, प्रामुख्याने प्रौढांचा (पुरुष) सहभाग			
घरातील कामे	नेहमी	अधून मधून	कधीच नाही
<div>१. पाणी भरणे</div> <div>२. लाकूडफाटा/सरपण गोळा करणे</div> <div>३. स्वयंपाक</div> <div>४. कपडे/भांडी धुणे</div> <div>५. घरातील साफसफाई</div> <div>६. मुलांचे संगोपन (आंघोळ, जेवण, आजारपण, अभ्यास)</div> <div>७. म्हाताऱ्या माणसांची काळजी (प्रामुख्याने आजारपणांमध्ये)</div>			

कार्य ४ : मालमत्तेच्या मालकीबाबतची सद्यस्थिती तपासणे
साधन ४ : गोषवारा तक्ता (कुटुंब पातळीवर भरणे)

मालमत्ता/संसाधनांची यादी	व्यक्तीगत/स्वतंत्र मालकी	संयुक्त मालकी (नवऱ्यासोबत)	मालकी नाही
१. घर			
२. उत्पादक (लागवडीसाठी योग्य) जमीन			
३. अनुत्पादक (लागवडीस अयोग्य) जमीन			
४. स्त्रीधन (स्वतःच्या लग्नात मिळालेले सोन्याचे दागिने)			
५. रोख रक्कम, बचत बँकेमध्ये/बचतगटांमध्ये			
६. मिळकत (पैशाच्या स्वरूपातील)			
७. स्त्रियांचा विमा काढलेला आहे (विम्याचा हप्ता नियमितपणे/दरवर्षी भरला जातो)			
८. इतर (कृपया स्पष्ट करा)			

कार्य ५ : कुटुंब पातळीवरील निर्णयांबाबतची सद्यस्थिती
साधन ५ : सारांश तक्ता (कुटुंबपातळीवर पडताळणी करणे)

विविध मुद्दे आणि निर्णयाचे स्वातंत्र्य	परवानगीची आवश्यकता लागत नाही, स्वतंत्रपणे निर्णय घेता येतो	काही वेळा पुरुषांकडून परवानगी घ्यावी लागते	प्रत्येक वेळी पुरुषांकडूनच परवानगी घ्यावी लागते
१. कौटुंबिक कामाच्या निमित्ताने घराबाहेर पडणे/बाजारात जाणे			
२. परिचित-मैत्रिणींकडे/नातेवाईकांकडे जाणे			
३. लोकांना भेटणे, मेळाव्यांना उपस्थित राहणे, अनोळखी व्यक्तींशी बोलणे			
४. छोटी/मोठी खरेदी करणे, स्वतःच्या इच्छेनुसार/मर्जीनुसार खर्च करणे			
५. दागिने खरेदी करण्याबाबत निर्णय			
६. गावपातळीवरील संस्थांच्या बैठकांमध्ये सहभागी होणे (संयुक्त महिला समिती, स्वयं-सहाय्यता गट, महिला विकास समिती, ग्रामसभा, गाव विकास समिती)			

कार्य ६ : राजकीय सहभागाबाबतची सद्यस्थिती

साधन ६ : निर्देशकांची तपासणी यादी

विविध निर्देशकांची यादी	होय	नाही	लागू होत नाही
१. स्त्रियांचे प्रश्न, स्त्रियांशी निगडित मुद्द्यांवर ग्रामसभांमध्ये चर्चा होते			
२. सार्वजनिक व्यासपीठांवर स्त्रियांचे अस्तित्व, त्यांचा सहभाग असतो (विविध संस्थांमध्ये)			
३. संस्थांमध्ये स्त्रियांना भेदभावाला सामोरे जायला लागते			
४. निर्णय घेण्याच्या सर्व प्रक्रियांमध्ये स्त्रियांना प्रतिनिधीत्व मिळेल यासाठी हमी घेतली जाते			
५. विविध संस्थांमध्ये लिंगभाव असमानतेच्या मुद्द्यांवर चर्चा होते			
६. स्त्रियांना देखील स्वातंत्र्य आणि अधिकार असावेत हा समज सर्वसाधारणपणे स्विकारल्याचे दिसून येते			
७. महिला विकास समितीने स्त्रियांच्या सक्षमीकरणामध्ये महत्वाची भूमिका बजावली			
८. निवडून आलेल्या महिला प्रतिनिधींना विकास कार्यक्रम आणि कल्याण योजनांबाबत माहिती आहे			
९. खाली नमूद केलेल्या बाबींबाबत, निवडून आलेल्या महिला प्रतिनिधींची उपस्थिती जाणवण्याइतकी दिसून येते			
९अ. ग्रामसभेच्या बैठकांमध्ये सक्रीय सहभाग			
९ब. उपस्थित केलेल्या मुद्द्यांचे स्वरूप (कृपया स्पष्ट करा)			
९क. स्त्रिया आणि मुलींसाठी केलेली विशेष कामे/उपक्रम (कृपया स्पष्ट करा)			
९ड. विकास योजनांमध्ये लाभार्थ्यांची निवड करण्यामधील सहभाग			
९इ. नियोजनामधील सहभाग			
९फ. विकास योजनांच्या अंमलबजावणीमधील सहभाग			

९ग. लोकांनी/स्त्रियांनी प्रश्न मांडावेत यासाठी त्यांना प्रोत्साहन देणे आणि त्यांच्या सूचना मिळविण्याचा प्रयत्न करणे

९ह. सार्वजनिक व्यवस्थांमधील सहभाग,

उदा.: रेशन व्यवस्था, गावातील सेवा-सुविधा पुरविणाऱ्या व्यवस्था, आरोग्य, पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा, शिक्षण इ.

१०. प्रशिक्षण आणि क्षमता बांधणीच्या कार्यक्रमांमध्ये स्त्रियांची उपस्थिती (असल्यास स्पष्ट करा)

११. शासकीय कर्मचारी/अधिकारी, संलग्न मंडळे, आणि उपभोगता समित्यांशी स्त्रियांचा संवाद होतो

१२. गाव पातळीवर घेतले गेलेले स्त्रियांसाठीचे उपक्रम/कार्यक्रम (सविस्तर लिहा.)

- सर्वसाधारण वर्गासाठीच्या कार्यक्रमांमध्ये
- विशेषतः स्त्रियांसाठी तयार केलेले कार्यक्रम

१३. कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीमध्ये स्त्रिया सक्रीयपणे सहभागी आहेत (असल्यास कोणत्या प्रकारे ते स्पष्ट करा)

कार्य ७ : उपजीविकांच्या निर्मितीबाबतची सद्यस्थिती तपासणे

साधन ७ : तपासणी यादी

यादी	होय	नाही	लागू नाही
१. पूर्वीपेक्षा स्त्रिया अधिक चांगली रक्कम मिळवीत आहेत.			
२. समान कामासाठी स्त्रियांना समान वेतन मिळते.			
३. स्त्रियांमधील बेरोजगारीचा प्रश्न हाताळला गेला.			
४. पारंपारिक उद्योगधंद्यांमध्ये काम करणाऱ्या स्त्री कामगारांना पाठबळ/आधार पुरविला जात आहे आणि मालामध्ये वैविध्य यावे यासाठी प्रशिक्षण दिले आहे.			
५. कामाच्या अपारंपारिक क्षेत्राशी संबंधित प्रशिक्षण दिले गेले. स्त्रिया अपारंपारिक क्षेत्र आणि नवीन क्षेत्रामध्ये काम करू लागल्या आहेत. जर याचे उत्तर होय असेल तर कृपया त्या करता असलेल्या कामांची यादी करा.			
६. साठवणूक, प्रक्रिया आणि मालाच्या/उत्पादनाच्या विक्रीच्या शास्त्राबाबत स्त्रियांना प्रशिक्षण दिले आहे. त्यांच्या बोलणी करण्याच्या कौशल्यामध्ये वाढ झाली आहे.			
७. स्त्रियांना व्यवसाय करण्यासाठी कच्चा माल उपलब्ध आहे. (स्पष्ट करा व्यवसायाचे नाव व मालाचे स्वरूप)			
८. तांत्रिक ज्ञान मिळविणे, स्त्रियांना शक्य झाले आहे.			
९. विविध माहिती मिळणे स्त्रियांना शक्य झाले आहे.			
१०. कार्यक्रम राबविला गेल्यामुळे स्त्रियांच्या पैसे मिळविण्याच्या क्षमतेमध्ये, एकूणच नैपुण्य, संघटनात्मक कौशल्ये, वाटाघाटी करण्याच्या क्षमतेत वाढ झाली आहे.			
११. उपक्रमांद्वारे शाश्वत उपजीविकांची निर्मिती झाली आहे आणि उत्पन्न तसेच पैसा मिळविण्याच्या शक्यतेमध्ये सुधारणा झाली आहे (कृपया स्पष्ट करा).			

कार्य ८ : गावातील स्त्रियांची सद्यस्थिती तपासणे
साधन ८ : तपासणी यादी

यादी	होय	नाही
१. स्त्रियांचे घराबाहेर पडणे, वेगवेगळ्या उपक्रमात सहभागी होण्याच्या प्रमाणात वाढ झाली आहे		
२. पारंपारिक लिंगाधारित श्रमांच्या/कामांच्या विभागणीची चौकट मोडणे आणि अपारंपारिक कामामध्ये सहभाग		
३. सामाजिक प्रश्नांवर स्त्रियांनी निर्णय घेणे यास मान्यता मिळाली आहे (स्विकारले गेले आहे)		
४. स्त्रियांना व्यक्तिगत आणि आर्थिक पातळीवर स्वातंत्र्य आहे, त्यांचा आत्मविश्वास वाढला आहे		
५. कुटुंब तसेच समाजातील स्त्रियांचा सहभाग वाढला आहे		
६. समाजातील निर्णय घेण्यासाठी असलेल्या व्यासपीठांवरील स्त्रियांच्या सहभागात वाढ दिसते		
७. आर्थिक स्वावलंबनामुळे स्त्रियांना त्यांच्या स्वतःच्या पैशाचे नियंत्रण करणे शक्य झाले आहे		
८. शिक्षण आणि प्रशिक्षणाशी निगडित उपक्रमांमध्ये स्त्रियांचा सहभाग वाढला आहे		
९. सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय उपक्रमांमध्ये स्त्रिया सक्रीयपणे सहभागी होतात		
१०. गाव पातळीवरील संस्थांमध्ये स्त्रिया नेतृत्वस्थानी आहेत		
११. ग्रामपंचायतीतर्फे अंमलबजावणी करण्यात येणाऱ्या विविध विकास योजनांमध्ये स्त्रियांच्या गरजा आणि प्रश्नांना प्राधान्यक्रम दिला आहे (उत्तर होकारार्थी असल्यास स्पष्ट करा)		
१२. शासकीय योजना/कार्यक्रम जे स्त्रियांसाठी बनविले आहेत त्यांची अंमलबजावणी गावात केली जाते (होकारार्थी असल्यास, स्पष्ट करा.)		
१३. स्त्रियांच्या सुरक्षिततेत वाढ झाली आहे आणि स्त्रियांवर होणाऱ्या हिंसाचाराचे प्रमाण घटले आहे		
१४. सर्वसाधारण लिंग गुणोत्तराचे चित्र फारसे नकारात्मक नाही		
१५. ०-६ वयोगटातील लिंग गुणोत्तर नकारात्मक नाही		

कार्य ९ : स्त्रियांवरील हिंसाचाराबाबत गावातील सद्यस्थिती तपासणे
कार्य ९ : प्रगतिपत्रक

स्त्रियांवरील हिंसाचार (साधारण किती हा आकडा द्यावा)	जास्त	मध्यम	कमी
९अ. मागील ५ वर्षांमध्ये स्त्रियांच्या बाबतीत घडणाऱ्या कौटुंबिक हिंसाचाराच्या घटना			
९ब. मागील ५ वर्षांमध्ये गावामध्ये घडणाऱ्या स्त्री विरोधी अत्याचाराच्या घटना			
९क. मागील ५ वर्षांमध्ये गावामध्ये नोंद करण्यात आलेल्या हुंडाबळीची संख्या (होकारार्थी उत्तर असल्यास, कृपया स्पष्ट करा)			
९ड. गावात दारूबंदी	आहे		नाही

कार्य १० : मागील वर्षामधील विकास प्रकल्प/संसाधनांच्या वाटपामध्ये असलेले स्त्रियांचे स्थान तपासणे

साधन: सारांश तक्ता

अंमलबजावणी केलेल्या योजना/विकास प्रकल्प	स्त्रियांना संसाधनांच्या वाटपात मिळालेला हिस्सा	गावातील विविध जातीजमातींमधील स्त्री लाभार्थी						
		खुलागट	अनुसूचित जाती		अनुसूचित जमाती		इतर परिघावरील वंचित जाती (स्पष्ट करा)	
		अ	ब		क		ड	
		विवाहित एकट्या	विवाहित एकट्या		विवाहित एकट्या		विवाहित एकट्या	
<p>ग्रामपंचायतीच्या एकूण वार्षिक अंदाजपत्रकामधील १०% रकम ही स्त्रियांसाठी राखून ठेवलेली असते त्याचा झालेला वापर स्पष्ट करा</p>								
वर्ष	घेतलेल्या उपक्रमाचे नाव	मिळालेली रकम			स्त्री लाभार्थ्यांची संख्या जातीनुसार			
२००८-२००९								
२००७-२००८								

संदर्भसूची

- Baumann, Pari (1998): "Panchayati Raj and Watershed Management in India: Constraints and Opportunities". Working Paper 114. Overseas Development Institute. London.
- Behar, Amitabh (March 10, 2002): "Gram Swaraj in Madhya Pradesh: Experiment in Direct Democracy". EPW, pp. 819-822.
- Bhat, A and Ananda H, P (undated): Building Gender Budgets from Grassroot level.
- Brikké, François (2000): Operation and Maintenance of Rural Water Supply and Sanitation Systems: A Training Package for Managers and Planners. WHO and IRC, International Water and Sanitation Centre. Geneva. Switzerland.
www.who.int/entity/water_sanitation_health/hygiene/om/RuralPart2-1.pdf
- Celia M.R. and Lani, E.V.: Poverty Reduction, Decentralization and Community-Based Monitoring Systems.
- Center for International Forestry Research (CIFOR) (2007): Towards Wellbeing in Forest Communities: A Source Book for Local Government. CIFOR. Bogor, Indonesia.
- Datye, S.N.: "Panchayati Raj in Maharashtra State" in Dynamics of New Panchayati Raj System in India. Vol. II
- (2004): Decentralisation in India: Challenges and Opportunities. Human Development Resource Centre (HDRC). UNDP, India.
- Eapen, Mridul (2004): Report on Gender Analysis of Select Gram (Village) Panchayat Plan-Budgets in Trivendrum District, Kerala. Consultation on Impact of Macroeconomic Policies on Women. Human Development Resource Centre, UNDP. New Delhi.
- Farley, Malcolm (2001): Leakage Management and Control: A Best Practice Training Manual. World Health Organisation. Geneva. Switzerland.
2005. Gender Budgets and Valuing Women's Voluntary Work: UNIFEM and UNV Launch New Initiative in Latin America.
- Grampanchayat: Gavacha Vikas Gavachya Haati.** Lokpanchayat. Sangamner.
- (2007): **Gram Sabha.** Bhrashtachar Virodhi Janaandolan Nyas. Ahmednagar.
- Gram Shikshan Samityanche Vaastav. Shikshan Hakka Abhiyaan.** Uttar Maharashtra Lok Vikas Munch.
- (2007) Guidelines Central Rural Sanitation Programme. Total Sanitation Campaign. Department of Drinking Water Supply, Ministry of Rural Development, Government of India.
- Guijt, Irene (1999): "Participatory Monitoring and Evaluation for Natural Resource Management and Research" in Socio-economic Methodologies for Natural Resources Research Best practices Guidelines. International Institute for Environment and Development. DFID (Department of International Development). Published by Natural Resources Institute. UK.
- (September, 2008): Jalmani: Guidelines on Installation of Stand Alone Drinking Water Purification Systems in Rural India. Government of India. Ministry of Rural Development. Department of Drinking Water Supply.
- (September 2003): "Jalswarajya" Maharashtra Rural Water Supply and Sanitation Project - Project Implementation Plan. Water Supply and Sanitation Department, Maharashtra.
- Jejeebhoy, Shirin (December 1, 2007): "Sexual and Reproductive Health Among Youth in Bihar and Jharkhand: An Overview" in EPW. Pp. 34-39.
- Johnson, Craig (2003): Decentralisation in India: Poverty, Politics and Panchayati Raj. Working paper 199. Overseas Development Institute. London.

- Johnson, C. Deshingkar, P. and Start, D. (2005) 'Grounding the State: Devolution and Development in India's Panchayats' in *Journal of Development Studies*, 41: 6, Routledge. London. 937-970.
- Kotwal-Lele, Medha (December 22, 2001): "Local Government: Conflict of interests and Issues of Legitimation". EPW. pp. 4702-4704.
- Lingayah, Sanjiv and Gillivray, Alex Mac (1999): *Working from Below: Techniques to Strengthen Local Governance in India*. New Economics Foundation.
- Lobo, Crispino and Samuel, Abraham (2005): *Participatory Monitoring and Evaluation Systems in Watershed Development: Case Studies of Applied Tools*. Watershed Organisation Trust (WOTR).
- (2007): *Local Governance: An inspiring journey into the future*. Second Administrative Reforms Commission. Sixth Report. Government of India
- Manor, James (March 3, 2001): "Madhya Pradesh Experiments with Direct Democracy". EPW. pp. 715-716.
- (2005): *Maharashtratil Mahila Gamsabha: Nava Satta Sankalp*. Mahila Rajsatta Aandolan. Navi Mumbai.
- (2001): *Maharashtratil Panchayati Raj (gramsevak, panchayati raj, samyukta prashikshan kendrancha abhyaskram - Part 1 & 2)* YASHADA - Yashwantao Chavan Vikas Prashasan Prabodhini. Pune.
- M. Parthasarathy: *Social audit and its relevance to audit of public utilities*. Ministry of Panchayati Raj, Government of India. Annual Report: 2007-2008. New Delhi. Website: <http://www.panchayat.gov.in>
- Moriarty, M. Batchelor, C. Abd-Alhadi, F. Laban, P. and Fahmy, H. (2007): *The EMPOWERS Approach to Water Governance: Guidelines, Methods and Tools*. Inter-Islamic Network on Water Resources Development and Management. Jordan.
- Moser, Annalise (July 200) "Gender and measurement of change: An overview" in *Bridge Bulletin*. Issue 19: Gender and indicators.
- Nambiar, Malini (Aug 18, 2001): "Making the Gram Sabha Work". EPW. pp. 3114-3117.
- National Rural Water Supply Programme. Rajiv Gandhi National Drinking Water Mission (Movement towards ensuring people's drinking water security in rural India). Framework for Implementation 2008-12. Department of Drinking Water Supply. Ministry of Rural Development. Government of India.
- (1997, July-September) *Nave Panchayat Raj*. Hakara. 3rd Issue.
- (Sept, 2000): *Overview of Rural Decentralisation in India (Vol. II): Approaches to Rural Decentralisation in Seven States*.
- Pal, Mahi (1995): "Maharashtra Panchayats Act 1994" in *State Panchayat Acts: A Critical Review*. Voluntary Action Network India. New Delhi.
- Parikh, A. and Acharya, S. (2004): *Impact of Maharashtra's Agriculture Policies on Women Farmers: A Gender Budgeting Analysis*. Consultation on Impact of Macroeconomic Policies on Women. Human Development Resource Centre, UNDP. New Delhi.
- (2008): *Participatory Budgeting in Africa: A Training Companion*. With Cases from Eastern and Southern Africa. Volume I & II: Facilitation Methods. United Nations Human Settlements Programme (UN-HABITAT) and Municipal Development Partnership for Eastern and Southern Africa (MDP). Nairobi.
- (2008): *Participatory Water Monitoring: A Guide for Preventing and Managing Conflict*. Office of the Compliance Advisor/Ombudsman (CAO). Washington. <http://www.cao-ombudsman.org/html-english/monographs.htm>
- (1995, July 26): "*Pinyache Paanipurawatha Karyakram - SHWETAPATRIKA, Gram Vikas Wa Jalsandharan Vibhag Ani Nagar Vikas Vibhag* (Department for rural development and water conservation and Department for urban development), Mantralaya, Government of Maharashtra, Mumbai.
- (July 17, 2003): *Project Appraisal Document on a Proposed Credit in the Amount of SDR 128.8 Million (US\$ 181.0 million equivalent) to*

- India for the Maharashtra Rural Water Supply and Sanitation "JALSWARAJYA" Project (www.worldbank.org).
- (1992): Programme of Action on National Education Policy: Ministry of Human Development.
Link 1. (<http://www.educationforallinindia.com/page62.html>)
Link 2. (<http://www.education.nic.in/cd50years/g/52/4K/524K0B01.htm>)
- Rao, V.S. (Feb 21, 2009): Lack of Community participation in the Sarva Shiksha Abhiyan: A Case Study. EPW (vol XLIV No. 8). Pp. 61-64.
- Saaygata Mahila Adhiveshan (2000). *Aamche Prashna Aamchya Maganya. Mahila Rajsatta Aandolan*. Navi Mumbai.
- Sathe, Nirmala (2007): Panchayat Raj: Gender and Panchayat Raj. Training Resource Set. *Aalochana*, Centre for documentation and research on women. Pune.
- Sathe, Nirmala, Joshi, Lalita and Kulkarni, Vandana (1999): *Panchayat Raj aani Aapan. Aalochana*, Centre for documentation and research on women. Pune.
- Sethi, Geeta (edited) (2004): Fiscal Decentralization to Rural Governments in India. The World Bank.
- Shah, Navnitbhai (2006): *Aapla Gaon: Aapli Panchayat*. Dr. P. V. Mandlik Trust. Mumbai.
- Singh, S and Rajakutty, S (2007): Social Audit: A Peoples Manual. National Institute of Rural Development (NIRD) & Centre for Equity Studies (SAMYA). Hyderabad.
- Singh, Yatindra (Oct 5, 2002): "Decentralised Governance in Madhya Pradesh: Experiences of the Gram Sabha in Scheduled Areas". EPW. pp. 4100-4104.
- Sivagnanam, Jothi, K. (July 2007): "Poverty reduction by Decentralization: A Case for Rural Panchayats in Tamil Nadu. Munich Personal RePEc Archive (MPRA).
- Social Audit and the NREGA: A Users Manual. Centre for Equity Studies. With Support from Mazdoor Kisan Shakti Sanghatan.
- Social Audit Manual NATCCO Network - Visayas (VICTO), Cebu City
- Solution Exchange for the Decentralization Community [SE-DECN] Consolidated Reply: Budget Making in Local Governments-Experiences; Advice. Issue Date: 08 December 2008.
- (2000): Status of PR in the States and Union Territories of India. Institute of Social Sciences. New Delhi.
- Sudha Venu Menon (June 2007): "Grass Root Democracy and Empowerment of People: Evaluation of Panchayati Raj in India". ICFAI Business School, Ahmedabad. Munich Personal RePEc Archive (MPRA).
- (2008): Sustaining the Sanitation Revolution: India Country Paper. SACOSAN III. New Delhi.
- Swajaldhara Guidelines - Rajeev Gandhi Rural Drinking Water Mission, web-Publisher Department of water supply and sanitation, government of India, (<http://www.ddws.nic.in/publications.htm>).
- The Maharashtra Groundwater (Regulation for Drinking Water Purposes) Act, 1993, Government of Maharashtra.
- The National Rural Employment Guarantee Act, 2005. Operational Guidelines, 2006. Ministry of Rural Development. Department of Rural Development. Government of India. New Delhi.
- The World Bank, FAO - Food and Agriculture Organisation of the United Nations, International Fund for Agricultural Development (IFAD) (2009): Gender in Agriculture Sourcebook. The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank. Washington.
- UNDP and UNICEF: PAHELI (People's Audit of Health, Education and Livelihoods): District Human Development Report Card.
- Vaddiraju, A. and Mehrotra, S. (Sept 11, 2004): "Making Panchayats Accountable". EPW. pp. 4139-4141.

(2004): *Vikendreet Niyojan* (Decentralised Planning). Booklet No. 6. YASHADA – Yashwantao Chavan Vikas Prashasan Prabodhini. Pune.

Vijayan, A., Daya. J. (*et al.*) (2006): Gender Mainstreaming in Local Level Planning and Implementation: Gender Planning, Budgeting and Auditing. Manual (draft). Department of Local Self Government, Govt. of Kerala. Sakhi Women's Resource Centre. Trivandrum.

Website of Ministry of Panchayati Raj, Government of India. <http://panchayat.gov.in>

Website of Ministry of Rural Development, Government of India.

Website of Ministry of Women and Child Development, Government of India.

(2003): Women Leaders in Panchayats. PRIA. New Delhi. NATURAL RESOURCES RESEARCH

(April 30, 2008): Query: Public Display Boards Under RTI and Panchayats – Experiences, Advice.

Website of Ministry of Human Resource Development. Department of School Education and Literacy. Government of India. <http://ssa.nic.in/>

महाराष्ट्र शासन राजपत्र

असाधारण

प्राधिकृत प्रकाशन

शुक्रवार, ऑगस्ट १, २००३ / श्रावण १०, शके १९२५

स्वतंत्र संकलन म्हणून फाईल करण्यासाठी या भागाला वेगळे पृष्ठ क्रमांक दिले आहेत.

भाग चार

महाराष्ट्र विधानमंडळाचे अधिनियम व राज्यपालांनी प्रख्यापित केलेले अध्यादेश व केलेले विनियम

अनुक्रमणिका

सन २००३ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २३ - मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम, १९५८, यात आणखी सुधारणा करण्यासाठी अधिनियम. पृष्ठ २४६-२५२

दिनांक ३१ जुलै २००३ रोजी मा. राज्यपालांनी संमती दिलेला, महाराष्ट्र विधानमंडळाचा पुढील अधिनियम माहितीसाठी याव्दारे प्रसिध्द करण्यात येत आहे.

प्रतिमा उमरजी,
प्रधान सचिव,
महाराष्ट्र शासन
विधी व न्याय विभाग

सन २००३ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २३
(मा. राज्यपालांची संमती मिळाल्यानंतर “महाराष्ट्र शासन राजपत्रात ”
दिनांक १ ऑगस्ट २००३ रोजी प्रथम प्रसिध्द केलेले अधिनियम)

मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम, १९५८ यात आणखी सुधारणा करण्याकरिता अधिनियम.

१९५९ चा मुंबई ३, या अर्थी, राज्य विधानमंडळाच्या दोन्ही सभागृहांचे अधिवेशन चालू
२००३ चा महा. नव्हते. आणि याअर्थी, यात यापुढे दिलेल्या प्रयोजनांकरिता, मुंबई
अध्या. ५ ग्रामपंचायत अधिनियम, १९५८ यात आणखी सुधारणा करण्याकरिता,
२००३ चा महा. महाराष्ट्राच्या राज्यपालांनी तातडीने कार्यवाही करणे जीमुळे आवश्यक
अध्या.७ व्हावी अशी परिस्थिती अस्तित्वात असल्याबद्दल त्यांची खात्री पटली
होती; आणि म्हणून त्यांनी दिनांक १७ जून २००३ रोजी मुंबई
ग्रामपंचायत (सुधारणा) अध्यादेश, २००३ आणि २ जुलै, २००३ रोजी
मुंबई ग्रामपंचायत (दुसरी सुधारणा) अध्यादेश २००३ प्रस्थापित केले होते.
आणि याअर्थी, उक्त अध्यादेशांचे राज्य विधानमंडळाच्या एकत्रित
अधिनियमात रुपांतर करणे इष्ट आहे; त्याअर्थी, भारतीय गणराज्याच्या
चौपन्नाव्या वर्षी, याव्दारे, पुढील अधिनियम करण्यात येत आहे.

संक्षिप्त नांव व
प्रारंभ

१. (१) या अधिनियमास, मुंबई ग्रामपंचायत (दुसरी सुधारणा)
अधिनियम, २००३ असे म्हणावे
क या अधिनियमाची कलमे ४ व ६, दिनांक १४ जानेवारी
२००३ रोजी अंमलात आली असल्याचे मानण्यात येईल; आणि
ख या अधिनियमाची कलमे २,३ व ५, दिनांक २ जुलै २००३ रोजी
अंमलात आली असल्याचे मानण्यात येईल.

सन १९५९ चा
मुंबई अधिनियम
क्रमांक ३ याच्या
कलम ४९ ची
सुधारणा

२ मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम, १९५८ (यात यापुढे १९५९ चा
याचा निर्देश “मुख्य अधिनियम” १९५९ चा असा मुंबई ३
करण्यात आला आहे), याच्या कलम ३ मध्ये, - मुंबई ३
क खंड (क-३) नंतर पुढील खंड समाविष्ट करण्यात येईल -
“(क-४)” “लाभार्थी स्तर उप-समिती” याचा अर्थ ग्रामपंचायती मधील
वसतिस्थान (प्रभाग, वस्ती, वाडी, तांडा, पाडा किंवा कोणत्याही
नांवाने संबोधण्यात येणारे असे स्वतंत्र वसतिस्थान) किंवा त्याचा भाग
याची भौगोलिक, भू-जलशास्त्रीय, तंत्रशास्त्रीय, अर्थशास्त्रीय, सामाजिक
आणि लोकसंख्याशास्त्रीय स्थिती विचारात घेऊन एखादा, विशिष्ट
कार्यक्रम, योजना कार्य किंवा उपयुक्तता यांच्या करिता कलम
४९-क अन्वये घटीत करण्यात आलेली उप-समिती असा आहे;”

(ख) खंड (२४) नंतर, पुढील खंड समाविष्ट करण्यात येईल :-
“(२४-क)” “ग्रामविकास समिती” याचा अर्थ, कलम ४९ अन्वये घटित करण्यात आलेली समिती असा आहे, येईल”;

३ मुख्य अधिनियमाच्या कलम ४९ ऐवी, पुढील कलमे दाखल करण्यात येतील :-

- ग्रामविकास समित्या ४९ (१) ग्रामसभा, पंचायतीशी विचारविनिमय करून, पंचायतीचे सदस्य, ग्रामपंचायत क्षेत्रात काम करणाऱ्या समूहाधारित संघटनांचे प्रतिनिधी, पंचायती, जिल्हा परिषद, राज्य शासन आणि मतदार यांचे ग्राम स्तरावरील कार्यकर्ते, यांच्यामधून, कोणत्याही नावाने संबोधण्यात येतील अशा एक किंवा अधिक ग्रामविकास समित्या घटित करील.
- (२) अशा समितीची मुदत पंचायतीच्या मुदतीएवढी असेल.
- (३) अशा समित्या, अनुसूची एक मध्ये नमूद केलेले विषय व कार्ये यांबाबत पंचायतीशी विचार विनिमय करून, ग्रामसभेकडून प्रत्यायोजित करण्यात येतील किंवा नेमून देण्यात येतील अशा अधिकारांचा वापर करतील, आणि पंचायतीची अशी कर्तव्ये व कामे, पार पाडतील आणि ग्रामसभा, जिल्हा परिषद, शासन किंवा इतर कोणतेही सक्षम प्राधिकरण यांच्याकडून पंचायतीकडे, वेळोवेळी सोपण्यात येतील अशी पंचायतीशी संबंधित किंवा तिच्याशी संलग्न असलेली इतर कामे व कार्ये पार पाडतील. ग्रामसभेला पंचायतीचे सर्वसाधारण पर्यवेक्षण आणि नियंत्रण यांना अधीन राहून, अशा समित्यांच्या कार्यपद्धतीचे नियमन करता येईल.
- (४) ग्रामविकास समितीतील सदस्यांची एकूण संख्या, बारापेक्षा कमी नसेल आणि चोवीसपेक्षा जास्त नसेल :
परंतु
- (क) तिच्या सदस्यांपैकी एक -तृतीयांशापेक्षा कमी नसतील इतके सदस्य पंचायतीच्या सदस्यांमधील असतील;
- (ख) तिच्या सदस्यांपैकी एक-व्दितीयांशापेक्षा कमी नसतील इतके सदस्य महिला असतील; आणि
- (ग) त्या बाबतीत शासनाकडून विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा संख्येतील सदस्य, अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, विमुक्त जाती व भटक्या जमाती (यात यापुढे याचा उल्लेख “दुर्बल वर्ग” असा करण्यात आला आहे) यातील असतील; परंतु आणखी असे की, जेव्हा ग्रामविकास समिती ही

केवळ महिलांच्या किंवा दुर्बल वर्गाच्या हितासाठी करावयाचे एखादे कृति कार्यक्रम, योजना किंवा उपयुक्तता यांच्या प्रयोजनासाठी घटित करण्यात आली असेल तेव्हा अशा समितीमधील महिला सदस्यांचे किंवा यथास्थिति, दुर्बल वर्ग सदस्यांचे संख्याबळ हे समिती सदस्यांच्या एकूण संख्येच्या तीन - चतुर्थांशापेक्षा कमी असणार नाही;

- (घ) ग्रामसभा, ग्रामविकास समितीमध्ये, ग्राम महिला मंडळ किंवा या प्रयोजनासाठी विशेषरित्या बोलाविण्यात आलेली महिला मतदारांची ग्रामसभा यांच्याकडून शिफारस करण्यात येईल अशा महिला सदस्यांचे सामान्यपणे नामनिर्देशन करील. पुरेसे कारण असले तर ते कामकाजामध्ये नमूद करून मगच ग्रामसभेला अशी कोणतीही शिफारस नाकारता येईल;
- (ड) ग्रामसभेला, तिच्या स्वेच्छानिर्णयानुसार, महिला मंडळे, युथ क्लब युवक संघ इत्यादी सारख्या कोणत्याही ग्रामस्तरावरील संस्थांच्या सदस्यांना पसंतीक्रम देता येईल;
- (च) ग्रामसभेला, शिक्षक, तलाठी, अंगणवाडी सेविका, गावातील पाणीवाले ग्रामीण आरोग्य सेवक, यांसारखे ग्रामीण भागात काम करणारे शासनाचे, निम-शासनाचे, जिल्हा परिषदेचे ग्रामस्तरावरील कोणतेही अधिकारी किंवा कर्मचारी यांना देखील, कोणत्याही बाबींवर किंवा बाबींवर सहाय्य करण्याच्या किंवा सल्ला देण्याच्या प्रयोजनासाठी ग्रामविकास समितीच्या सभेला किंवा सभांना हजर राहण्यासाठी विशेष आमंत्रित म्हणून बोलावता येईल. अशा आमंत्रित केलेल्या अधिकाऱ्याला कामकाजामध्ये भाग घेता येईल, परंतु त्याला मतदानाचा अधिकार असणार नाही.
- (५) पोट-कलम १ अन्वये घटित केलेली ग्रामविकास समिती ही पंचायतीची समिती असल्याचे मानण्यात येईल आणि ती, पंचायतीच्या सर्वकष पर्यवेक्षणाखाली व नियंत्रणाखाली असेल. पंचायतीची प्रशासकीय यंत्रणा जशी पंचायतीला सहाय्य करते तशीच ती अशा समितीला सहाय्य करील.
- (६) ग्रामविकास समितीच्या लेखांचे वार्षिक विवरण व कामकाज, दैनंदिन सोयीसाठी स्वतंत्रपणे ठेवण्यात येईल व जतन करण्यात येईल, मात्र पंचायत अभिलेखाचा, लेख्यांचा व कामकाजाचा तो अविभाज्य भाग असेल, आणि पंचायतीमार्फत, पंचायतीच्या वार्षिक अर्थसंकल्पाला मान्यता देण्याच्या आणि वार्षिक लेख्यांना मंजुरी देण्याच्या प्रयोजनासाठी विशेषरित्या बोलाविण्यात आलेल्या ग्रामसभेच्या सभेमध्ये, ते सादर करण्यात येईल.

(७) ग्रामविकास समितीचे अधिकार, कर्तव्ये आणि कार्ये काढून घेण्याच्या आणि ग्रामपंचायतीला, त्यांची कार्ये परत घेऊ देण्याच्या प्रयोजनासाठी खास बोलाविलेल्या बैठकीमध्ये उपस्थित असलेल्या आणि मतदान करणाऱ्या सदस्यांच्या दोन-तृतीयांशापेक्षा कमी नाही इतक्या बहुमताने, असाधारण परिस्थितीमध्ये, अशी परिस्थिती नमूद करून आणि तिला मान्यता देऊन ग्रामसभेद्वारे तसे ठरविले असल्याखेरीज, सामान्यतः पंचायत, ग्रामसभेकडून ग्रामविकास समितीकडे सोपविण्यात आलेल्या अधिकारांचा वापर करणार नाही आणि तिची कर्तव्ये आणि कार्ये पार पाडणार नाही.

(८) (क) ग्रामविकास समितीचे एकदा नियुक्त केलेले सदस्य, पुढील बाबी वगळता, पोट-कलम (२) तरतूद केलेला त्यांचा पदावधी समाप्त होण्यापूर्वी, पदावरून दूर करण्यात येणार नाही किंवा परत बोलावले जाणार नाहीत :-

(एक) त्या प्रयोजनासाठी येथोचितरित्या बोलाविलेल्या बैठकीमध्ये ग्रामसभेने तसा स्पष्ट निर्णय संमत केला असल्याखेरीज, किंवा (दोन) अशा सदस्याला, कलम १४ मध्ये, पंचायत सदस्यांसाठी विनिर्दिष्ट केलेल्यापैकी कोणतीही निरहता लागू असल्याखेरीज;

(ख) ग्रामविकास समितीच्या सदस्याचा मृत्यू, त्याचा राजीनामा, त्याला पदावरून काढून टाकणे किंवा परत बोलावणे किंवा अन्य प्रकारची सदस्याची निरहता यामुळे रिक्त झालेले कोणतेही पद पोट-कलमे (१), (२) आणि (४) या अन्वये तरतूद केल्याप्रमाणे भरण्यात येईल.

(९) नवीन पंचायत घटित झाल्यावर, नवीन पंचायत घटित झाल्यापासून पंचेचाळीस दिवसांच्या आत ग्रामविकास समिती पुनर्घटित करण्यात येईल:

परंतु, आधीच्या समितीच्या सदस्यांना, ते अन्यथा पात्र असतील तर, नवीन समितीवर पुर्ननियुक्तीसाठी कोणतीही आडकाठी करण्यात येणार नाही.

(१) कलम ४९ च्या पोट - कलम १ अन्वये घटित करण्यात आलेल्या ग्रामविकास समितीला, पंचायतीशी विचारविनिमय करून आणि ग्रामसभेच्या पूर्वमान्यतेने आणि इष्ट वाटल्यास, पंचायत क्षेत्रातील वस्तीची भौगोलिक, भूजलशास्त्रीय, तंत्रशास्त्रविषयक, आर्थिक, सामाजिक व लोकसंख्याविषयक स्थिती विचारात घेऊन, केवळ त्या वस्तीसाठीच असलेल्या विद्यमान किंवा प्रस्तावित कृती कार्यक्रम, योजना अथवा उपयोगिता यांच्या लाभार्थी मतदारांच्या निवडणूकीकरीता म्हणून घेण्यात येणाऱ्या बैठकीमध्ये यात प्रत्येक लाभार्थी

कुटुंबाला एक मत असेल - एक लाभार्थी स्तर उप-समिती घटित करता येईल.

(२) अशा समितीची मुदत पंचायतीच्या मुदतीएवढी असेल.

(३) ग्रामविकास समितीला, ग्रामपंचायतीच्या मान्यतेने, विनिर्दिष्ट कृती कार्यक्रम, योजना किंवा उपयोगितेच्या संबंधातील तिचे अधिकार, प्राधिकार, कार्ये आणि कर्तव्ये लाभार्थी स्तर उप-समितीकडे सोपवता येतील.

(४) लाभार्थी स्तर उप-समितीतील सदस्यांची एकूण संख्या बाराहून अधिक असणार नाही :

परंतु

(क) लाभार्थी स्तर उप-समिती ज्यासाठी घटित केली असेल अशा योजनेचे, कृती कार्यक्रमाचे किंवा उपयोगितेचे जे लाभार्थी आहेत असे पंचायत सदस्य हे अशा लाभार्थी स्तर उप-समितीचे सदस्य असतील;

(ख) समितीच्या सदस्यांपैकी एक व्दीतीयांशापेक्षा कमी नसतील इतके सदस्य महिला असतील; आणि

(ग) या बाबतीत शासनाकडून विनिर्दिष्ट करण्यात येईल तेवढ्या प्रमाणात उक्त समितीवरील पदे राखून ठेवण्यात येतील व ती दुर्बल घटकातील सदस्यांमधून भरण्यात येतील.

(५) लाभार्थी स्तर उप-समिती, ती यासाठी घटित करण्यात आली असेल असे कृती कार्यक्रम, योजना किंवा उपयोगिता यांच्या संबंधातील अधिकारांचा वापर करील आणि त्यांच्याशी संबंधित कर्तव्ये आणि कार्ये पार पाडील आणि ती संबंधित ग्रामविकास समितीचे सर्वकष अधीक्षण, नियंत्रण आणि मार्गदर्शन यांना अधीन असेल.

(६) (क) एकदा नियुक्त केलेल्या लाभार्थी स्तर उप-समितीच्या सदस्यांना पुढील बाबी वगळता, पोट-कलम (२) मध्ये तरतूद केलेला त्यांचा पदावधी समाप्त होण्यापूर्वी, पदावरून दूर करण्यात येणार नाही किंवा परत बोलावले जाणार नाहीत :-

(एक) त्या प्रयोजनासाठी येथोचितरित्या बोलाविलेल्या बैठकीमध्ये ग्रामसभेने किंवा यथास्थिती, कृती कार्यक्रम, योजना किंवा केला असल्याखेरीज, किंवा

(दोन) अशा सदस्याला, कलम १४ मध्ये, पंचायत सदस्यांसाठी विनिर्दिष्ट केलेल्यापैकी कोणतीही निरहता लागू असल्याखेरीज;

लाभार्थी ४९-
स्तर क
उप-समिती

(ख) लाभार्थी स्तर उप-समितीच्या सदस्याचा मृत्यू, त्याचा राजीनामा, त्याला पदावरून काढून टाकणे वा परत बोलावणे किंवा अन्य प्रकारची सदस्याची निरहता यामुळे रिक्त झालेले कोणतेही - पद पोट - कलमे (१), (२) आणि (४) याखाली तरतूद करण्यात आल्याप्रमाणे भरण्यात येईल.

(७) नवीन पंचायत घटित झाल्यावर, नवीन पंचायत घटित झाल्यापासून पंचेचाळीस दिवसांच्या आंत, लाभार्थी स्तर उप-समिती पूर्णधटित करण्यात येईल : परंतु आधीच्या समितीच्या सदस्यांना, अन्यथा ते पात्र असतील तर, नवीन समितीवर पुनर्नियुक्तीसाठी कोणतीही आडकाठी करण्यात येणार नाही.

४ मुख्य नियमाच्या कलम १६० मधील पोट - कलम (१) सन १९५९ चा मध्ये, खंड (क) नंतर, पुढील परंतुक मुंबई अधिनियम जादा दाखल करण्यात येईल :- क्रमांक २ “परंतु, येथे गावाच्या हद्दीमध्ये समाविष्ट असलेले यांच्या कलम कोणतेही स्थानिक क्षेत्र, अशा गावाच्या स्थानिक १६० ची क्षेत्रातून वगळलेले असेल आणि अशा विद्यमान सुधारणा. गावाच्या लोकसंख्येच्या दहा टक्क्यांहून अधिक लोकसंख्या, कोणत्याही प्रकारे बाधित न होता किंवा नव्याने घोषित केलेल्या गावामध्ये स्थलांतरीत न होता ते केवळ प्रकल्प बाधित व्यक्तींच्या पूर्वसंन्यासाठीचे वेगळे गांव असल्याचे घोषित केले असेल तर, अशा प्रकरणात, या खंडामध्ये किंवा त्यावेळी अमलात असलेल्या इतर कोणत्याही कायद्यामध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, अशाप्रकारे स्थानिक क्षेत्र वगळणे आणि त्याच्या परिणामी विद्यमान गावाच्या हद्दीत होणारा बदल हा, कलम ४ चे पोट-कलम (२) आणि कलम १६० चे पोट-कलम (१) यामध्ये अभिप्रेत असल्याप्रमाणे अशा गावाच्या हद्दीतील बदल असल्याचे मानण्यात येणार नाही आणि या खंडात तरतूद केल्याप्रमाणे अशा विद्यमान बाधित गावाची विद्यमान पंचायत विसर्जित झाल्याचे मानण्यात येणार नाही आणि पंचायतीचे सर्व सदस्य, त्यांच्या मुदतीच्या उर्वरित कालावधीसाठी अशा पंचायतीचे सदस्य असणे सुरु राहील”

५. मुख्य अधिनियमाच्या कलम १७६ च्या पोट-कलम सन १९५९ चा (२) च्या खंड (दहा-क) नंतर पुढील खंड समाविष्ट मुंबई अधिनियम करण्यात येईल :- क्रमांक ३ “(दहा-ख) कलम ४९ व ४९-क या अन्वये, याच्या कलम यासाठी नियम करणे आवश्यक असेल अशा १७६ ची कोणत्याही बाबींसाठी किंवा सर्वसाधारणपणे सुधारणा उक्त कलमांची प्रयोजने पार पाडण्यासाठी.

२००३ चा महा. २३ ६ (१) मुख्य अधिनियम कलम ४ अन्वये काढण्यात आलेली कोणतीही अधिसूचना, किंवा मुंबई ग्रामपंचायत (दुसरी सुधारणा) अधिनियम, २००३ चा कलम ४ हा अंमलात आल्याच्या दिनांकाला किंवा त्यानंतर, मुख्य अधिनियमाखाली काढण्यात आलेला कोणताही आदेश, निदेश किंवा सूचना, कधीही काढण्यात आलेली नव्हती असे मानण्यात येईल आणि अधिसूचना, आदेश, निदेश किंवा, यथास्थिती, सूचना काढण्याच्या परिणामी, याच्या सिमांमध्ये फेरफार करण्यात आले आहेत अशी विद्यमान ग्रामपंचायत विसर्जित होणार नाही किंवा तिचे कधीही विसर्जन झाले नव्हते असे मानण्यात येईल, आणि अशा पंचायतीच्या कोणत्याही सदस्याने, त्याचे पद कधीही सोडले नव्हते असे मानण्यात येईल आणि त्यानुसार, अशा पंचायतीने सर्व सदस्य त्यांची मुदत पूर्ण होईपर्यंत सदस्य म्हणून पदावर राहतील आणि ते सतत पदावर होते असे मानण्यात येईल.

(२) अशा विद्यमान पंचायतीच्या सीमांमध्ये फेरफार करणारी मुख्य अधिनियमाच्या कलम ४ खालील अधिसूचना, मुंबई ग्रामपंचायत (दुसरी सुधारणा) अधिनियम, २००३ चा कलम ४ हा अंमलात यायच्या दिनांकाला किंवा त्यापूर्वी, आधीच काढण्यात आलेली होती, एवढ्याच केवळ कारणावरून, कोणताही दावा, अर्ज किंवा कोणतीही कायदेशिर कार्यवाही कोणत्याही न्यायालयात किंवा कोणताही अधिकारी किंवा प्राधिकारी यांच्यासमोर दाखल करता येणार नाही किंवा चालवता येणार नाही.

अडचणी दूर करण्याचा अधिकार (७) (१) या अधिनियमाद्वारे सुधारणा करण्यात आलेल्या मुख्य अधिनियमाच्या तरतूदी अंमलात आणताना किंवा त्यामध्ये अंतर्भूत असलेल्या कोणत्याही गोष्टीमुळे अधिकार कोणतीही अडचण उद्भवल्यास, राज्य शासनाला, प्रसंग उद्भवेत त्याप्रमाणे अडचण दूर करण्याच्या

प्रयोजनासाठी, त्यास आवश्यक किंवा इष्ट वाटेल अशी, या अधिनियमाव्दारे सुधारणा करण्यात आलेल्या मुख्य अधिनियमाच्या तरतुदींशी विसंगत नसेल अशी कोणतीही कृती आदेशाव्दारे, करता येईल : परंतु या अधिनियमाच्या प्रारंभाच्या तारखेपासून दोन वर्षांचा कालावधी समाप्त झाल्यानंतर कोणताही असा आदेश काढण्यात येणार नाही.

- (२) पोट-कलम (१) अन्वये काढण्यात आलेला प्रत्येक आदेश, तो काढण्यात आल्यानंतर, शक्य तितक्या लवकर, राज्य विधानमंडळाच्या प्रत्येक सभागृहापुढे ठेवण्यात येईल.
- (२) मुंबई ग्रामपंचायत (सुधारणा) अध्यादेश, २००३ व मुंबई ग्रामपंचायत (दुसरी) सुधारणा अध्यादेश, २००३ हे याव्दारे निरसित करण्यात येत आहेत.
- (२) अशा प्रकारे निरसन झाले असले तरीही, उक्त अध्यादेशांनाव्दारे सुधारणा केल्याप्रमाणे, मुख्य अधिनियमान्वये करण्यात आलेली कोणतीही कृती किंवा कार्यवाही ही, (काढण्यात आलेली कोणतीही अधिसूचना, आदेश, निर्देश किंवा सुचना यांसह) या अधिनियमाव्दारे सुधारणा करण्यात आलेल्या मुख्य अधिनियमाच्या तरतुदीन्वये केलेली कृती किंवा, यथास्थिती, कार्यवाही असल्याचे मानण्यात येईल.

२००३ चा
महा.अध्या. ५

८

२००३ चा
महा.अध्या.७

(२)

२००३ चे
महाराष्ट्र
अध्यादेश
क्रमांक ५ व
महाराष्ट्र
अध्यादेश
क्रमांक ७ चे
निरसन व
व्यावृत्ती

WOTR Publication List

S. No.	Name of the Books	Language	Authors	Year of Publication
1	Panchayat Raj on the Ground Issues in Village-Level Panchayat Raj Operation	English	Ravi Deshpande and Dr. Marcella D'Souza,	2009
2	Making Sanitation A "Clean" Habit: Lessons from A School Sanitation Project	English	Dr. Marcella D'Souza, Alpana Bose and Prashant Tambe	2008
3	Impacts of Watershed Development Project Management through Labour and Machines: A Comparative Study of Two Villages In Maharashtra	English	Sandeep Jadhav, Dnyandeav Talule	2008
4	लोकशाहीचे बलस्थान 'ग्रामसभा'	Marathi	WOTR	2008
5	७३ व्या घटना दुरुस्तीमुळे ग्रामपंचायतीच्या कारभारातील बदल	Marathi	WOTR	2008
6	चिमणचारा	Marathi	Dr Marcella D'Souza & Savita Pinjan	2007
7	Participatory Monitoring and Evaluation Systems in Watershed Development	English	Crispino Lobo & Abraham Samuel	2005
8	Upscaling of Successful Experiences in the Mainstream Watershed Programme in India : Mechanisms, Instruments and Policy Considerations	English	WOTR, WASSAN, WDCU, PLF, MANAGE	2005
9	Measurement and Record System for Watershed Activities	English/ Marathi	WOTR	2000
10	Operations Manual - Guidelines For Operations in The Indo-German Watershed Development Programme	English	WOTR	1999
11	Little Drops of Water Make A Mighty Ocean	English/ Hindi/ Marathi	WOTR	1998
12	The Rain Decided To Help Us	English	Crispino Lobo and Gudrun Kochendorfer-Lucius	1995

वॉटरशेड ऑर्गनायझेशन ट्रस्ट (वॉटर)

'वॉटरशेड ऑर्गनायझेशन ट्रस्ट'ची स्थापना डिसेंबर १९९३ मध्ये, नैसर्गिक संसाधन संपत्तीची कमतरता असलेल्या कोरडवाहू भागात व्यापक प्रमाणावर पाणलोट क्षेत्र आणि ग्रामीण विकास कार्यक्रम राबविण्यासाठी करण्यात आली. सुरुवातीच्या काळामध्ये महाराष्ट्रामध्ये जर्मन सरकार व भारत सरकार यांच्यातील द्विपक्षीय करारनाम्यानुसार मोठ्या प्रमाणावर राबविण्यात येणाऱ्या इंडो-जर्मन पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम अंतर्गत पाणलोट प्रकल्प गावातील स्थानिक संस्थांची, गावकऱ्यांची तसेच प्रकल्प राबविणाऱ्या सेवा भावी संस्थांची क्षमता बांधणी आणि 'आधार संस्था' म्हणून कामास सुरुवात झाली. सध्या संस्था या कामाव्यतिरिक्त इतर मदत करणाऱ्या संस्थांच्या (आंतरदेशीय व आंतरराष्ट्रीय) सहकायानि मोठ्या प्रमाणावरील अनेक वेगवेगळे कार्यक्रम राबवित आहे. सध्या वॉटर संस्था महाराष्ट्र, आंध्र प्रदेश, मध्यप्रदेश व राजस्थान या चार राज्यामध्ये काम करीत आहे.

वॉटर संस्थेने प्रथमच क्षमता बांधणी ही संकल्पना नव्याने मांडली आणि तिची यशस्वीरित्या अंमलबजावणी केली. त्यामुळेच सध्या चालू असलेल्या लोकसहभागातून पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमाला एक नवी दिशा देणारी पथदर्शक संकल्पना म्हणून मान्यता पावलेली आहे. सध्या संस्था वरील चार राज्यांमध्ये ३० जिल्ह्यांतील ६५०,००० लाभार्थींच्या सुमारे ४७६,४२३ हेक्टरपेक्षा जास्त क्षेत्रावर १४६ सेवाभावी संस्थांच्या सहकायानि आणि काही क्षेत्रावर स्वतः पाणलोट उपचार कामाची अंमलबजावणी करीत आहे.

वॉटरच्या कामाचा एक भाग म्हणून आजतागायत संस्थेने देशातील एकूण २३ राज्यातील तसेच २५ परदेशातील एकूण १४९,०२३ लोकांना (गावकरी, गावपातळीवरील संस्था आणि शासकीय अधिकारी) प्रशिक्षण दिलेले आहे. यासोबतच संस्था मोठ्या प्रमाणावर ग्रामीण महिला सक्षमीकरण व विकास कार्यक्रम राबवित असून सध्या सुमारे ६,१४२ महिलांचे स्वयंसहाय्यता गट ८१,४६५ सभासद कार्यरत आहेत. वॉटर संस्थेने सुरू केलेल्या लघु पत पुरवठा उपक्रमाची जबाबदारी आता वॉटर संस्थेची संलग्न संस्था "संपदा ट्रस्ट" पार पाडीत आहे. त्याचप्रमाणे पाणलोट प्रकल्पाची अंमलबजावणी करण्यासाठी वॉटरच्या सहाय्याने आता नव्याने "संजीवनी इन्स्टिट्यूट फॉर एम्पावरमेंट अँड डेव्हलपमेंट - सीड" या संस्थेची स्थापना केलेली आहे. या कामाव्यतिरिक्त वॉटर संस्था कार्यक्रम व्यवस्थापन आणि प्रकल्प समन्वय साधण्याकरीता संशोधन आणि दस्तीकरण तसेच माहिती तंत्रज्ञान विकासाचीही कामे करीत आहे. वॉटरने आता नव्याने अपारंपारिक उर्जा आणि ग्रामीण समुदाय आधारित ग्रामीण पर्यटन विभाग सुरू केलेला आहे. तसेच "शाश्वत ग्रामीण जीवन आणि उपजीविका" आधारित अभ्यासक्रम पदविका कोर्सेस सुरू केलेले आहेत.